

Виктор Юго

КЛЕТНИЦИТЕ

Издателство Отечество

Световна класика за деца и юноши

Виктор Юго
Клетниците

Дотогава, докато по силата на установените закони и нрави ще съществува социална обреченост, която изкуствено създава пъклени условия в разцвета на цивилизацията, дотогава, докато не намерят разрешение трите основни проблема на нашия век: принижението на мъжа поради безправното положение на пролетариата, падението на жената поради глада и притъпяването на детето, поради невежеството или с други думи казано, дотогава, докато на земята ще съществува мрак и нищета, подобни книги няма да бъдат може би безполезни.

Виктор Юго, Отвил-Хаус,
1 януари 1862 г.

ФАНТИН

ГЛАВА I ГОСПОДИН МИРИЕЛ

В 1815 година Шарл-Франсоа-Биенвеню Мириел беше епископ на Дин. Беше почти седемдесет и пет годишен.

Как бе живял на младини? Никой не би могъл да отговори на този въпрос: Знаеше се само, че през 1804 година той бил енорийски свещеник в Бриньол. Вече възрастен, живеел уединено.

Малко преди коронацията на Наполеон някаква незначителна работа във връзка с енорията му го довела в Париж. По този повод се обърнал за подкрепа към кардинал Феш, вуйчо на Наполеон. И ето че веднъж, когато императорът дошъл да споходи вуйчо си, енорийският свещеник, който чакал в приемната, се срещнал очи в очи с негово величество. Наполеон се обърнал към него и го запитал язко:

– Кой сте вие, добри човече?

– Ваше величество – отвърнал отец Мириел, – пред вас стои най-обикновен смъртен, а пред мене – велик човек. Това е полезно може би и за двама ни.

Още същата вечер императорът попитал кардинала за името на свещеника и не след дълго Мириел научил с изненада, че е назначен за епископ на Дин.

Господин Мириел живееше в Дин със сестра си, госпожица Батистин, десет години по-млада от него и с госпожа Маглоар, икономка на негово преосвещенство.

Госпожица Батистин, беше висока, бледа, мършава и тиха. Слабичка на младини, тя бе станала ефирно прозрачна в зрялата си възраст. Неземното ѝ тяло беше сякаш изтъкано от сянка. Мъничко материя, хранилище на светлина; големи, вечно сведени надолу очи; не тяло, а по-скоро предлог на една душа да остане на земята.

Госпожа Маглоар беше ниска, беловласа старица, тлъстичка, заръглена, вечно улисана, вечно запъхтяна както от неспирната си шетня, така и поради астмата си. Когато пристигна в града, господин Мириел беше вече в епископския дворец.

След окончателното му настаняване градът зачака делата на своя

епископ.

ГЛАВА II ГОСПОДИН МИРИЕЛ СЕ ПРЕВРЪЩА В МОНСЕНЬОР БИЕНВЕНЮ

Епископският дворец в Дин беше в съседство с болницата. Той представляваше обширна и хубава каменна сграда, истинско благородническо жилище. Всичко в него беше величествено; и покоите на епископа, и салоните, и широкият параден вход със сводести галерии, и засадената с великолепни дървета градина.

Болницата беше тясна и ниска едноетажна постройка с малка градина.

Три дни след пристигането си епископът посети болницата и веднага след това покани управителя да отиде при него в епископския дворец.

– Господин управителю, колко болни имате в момента?

– Двадесет и шест, ваше преосвещенство.

– И аз ги преброих толкова.

– Леглата – додаде управителят, са много нагъсто и въздухът бързо се спарва.

– Сигурно е така.

– Освен това, когато грейне слънце, градината е много малка и не може да побере болните, които са на оздравяване. А когато върлуват епидемии, постъпват стотици болни и просто се чудим къде да ги денем. Но нищо не може да се направи, трябва да се примирим.

Разговорът се водеше в обширната трапезария на епископа.

– Колко легла биха могли да се поберат според вас в тази зала, господине?

– В трапезарията на ваше преосвещенство? – възкликна смаян управителят.

Епископът оглеждаше залата и сякаш я размерваше.

– Най-малко двадесет легла – промълви той, сякаш говореше на себе си, а след това повиши глас: – Вижте какво ще ви кажа, господин управителю. Очевидно е станала грешка. Вие сте се натъкнали двадесет и шест души в пет-шест малки стаички, а ние трима се ширим в дворец за шестдесет. Вие сте заели моето жилище, а аз вашето. Върнете ми моя дом и разполагайте с тоя.

На следващия ден двадесет и шестимата болни бяха настанени в епископския дворец, а епископът се пресели в болницата.

Господин Мириел получаваше от държавната заплата петнадесет хиляди франка. В същия ден, когато се настани в бившата болница, той веднъж завинаги разпредели тази сума между учебните, благотворителните заведения и бедните от енорията си, като остави за собствените си нужди само хиляда ливри. През цялото време, докато беше дински епископ, той не направи никакви изменения в бюджета си.

Съгласно обичая епископските послания и нареждания носеха всички кръщелни имена на епископа. Водени от неосъзнатата си обич към него, бедните от този край бяха избрали измежду имената му онова, което според тях най-много му подходеше и го наричаха монсеньор Биенвеню („добре дошъл, желан гост“). Ние ще последваме примера им и ще го наричаме така при случай. Впрочем това име му се нравеше.

– Обичам го – казваше той. – Биенвеню смекчава монсеньор.

ГЛАВА III ЕДИНСТВО НА ДУМИ И ДЕЛА

Доброволната оскъдица, в която живееше динският епископ би била поучителна гледка за всеки. Трапезата му беше съвсем скромна. Ръжен хляб и мляко беше всекидневната му закуска. Спеше малко и посвещаваше цялото си време на задълженията си като епископ, на грижи за бедните и болните, а малкото свободни часове, които му оставаха, прекарваше в четене или обръщаше земята в градината си. И двете занима-ния носеха за него едно и също название: градинарство.

– И умът е градина – казваше той.

По пладне обядваше. Обедът му не се различаваше от закуската.

Монсеньор Биенвеню рязко се отличаваше от другите епископи, а и от повечето кюрета, които се стремяха към охолно и безгрижно съществуване и изпълняваха съвсем формално задълженията си към църквата и хората.

Наскоро след назначаването му за епископ бе поканен да вземе участие в свикания в Париж синод на епископите от Франция и Италия. Но той участва само в едно заседание. Епископ на планинска епархия, живеещ в непосредствена близост с природата, сред селска простота и лишения, той донасяше изглежда между тези знатни особи известни идеи, които променяха температурата на събранието. Прекалено скоро

се завърна в Дин. Когато го запитаха за причината, той отговори:

– Пречех им. Вкарвах външен въздух. Действах им като отворена врата.

Друг път каза:

– Защо се чудите? Всички онези преподобия са князе. А аз съм беден селски епископ.

Истината е, че той не им се беше харесал. Между многото чудатости, които им беше наговорил, една вечер той бе заявил в дома на един от най-знатните си колеги:

– Какви прекрасни стенни часовници! Какви чудни килими! Какви скъпи ливреи! Това навярно много ви гнети. За нищо на света не бих желал да притежавам целия този разкош, който постоянно ще крещи в ухото ми: „Има хора, които гладуват! Има хора, които студуват! Има сиромаси! Има сиромаси!“

Истина е, че разкошът при духовниците е нещо нередно. Охолен свещеник, та това противоречи на логиката. Свещеникът трябва да остане близо до бедните. Може ли денонощно да си в допир със злочестини, бедствия и немотия, без по тебе да се полепи поне мъничко от тази свещена нишета, както при работа се покриваш с прах? Първото доказателство за наличие на милосърдие у свещеника и преди всичко у епископа е бедността.

Така навярно мислеше динският епископ.

Той носеше със себе си празнично настроение. Присъствието му сякаш пръскаше топлина и светлина. Когато имаше пари, посещаваше бедните; свършеше ли ги, отиваше при богатите.

ГЛАВА IV КОМУ БЕШЕ ПОВЕРИЛ ОХРАНАТА НА СВОЯ ДОМ

Както вече казахме, домът се състоеше от партер и един етаж. Двете жени заемаха първия етаж. Епископът живееше в партера. Първата стая, в която се влизаше направо от улицата, беше трапезария. Втората му служеше за спалня, а третата беше молитвена. Там в затворена ниша имаше легло за гости. Всички стаи бяха извънредно скромно мобилирани само с най-необходимото.

Дойдеха ли повече гости, трябваше да пренасят столовете от цялата

къща, а станеха ли дванадесет, епископът оставаше прав до камината, за да спаси положението.

Поддържано от двете жени, жилището беше много чисто – единственият разкош, който допускаше епископът.

– Чистотата не отнема нищо на бедните – шегуваше се той.

Трябва да признаем обаче, че беше наследил от родителите си шест сребърни прибора с голяма супена лъжица, които блестяха великолепно върху грубата ленена покривка и радваха очите на госпожа Маглоар. И понеже се стараем да изобразим динския епископ точно такъв, какъвто беше, трябва да добавим, че неведнъж му се случваше да каже:

– Мъчно бих се разделил със сребърните си прибори. Освен приборите той беше наследил от една леля и два масивни сребърни свещника. В тях бяха втъкнати восъчни свещи и обикновено стояха върху камината в трапезарията. Но когато имаха гости, госпожа Маглоар ги запалваше и ги слагаше върху масата.

В спалнята на епископа над леглото му имаше долапче в стената, в което всяка вечер госпожа Маглоар прибираше сребърните прибори и голямата лъжица. Трябва да прибавим обаче, че долапчето никога не се заключваше.

Нито една врата в къщата не се затваряше с ключ. Вратата на трапезарията, която извеждаше право на площада, имаше по-рано ключалка и резе, но епископът нареди да ги изкъртят и сега вратата се затваряше денем и нощем само с мандало, което всеки можеше да вдигне и да влезе. Отначало двете жени много се страхуваха от тази вечно отворена врата.

Колкото до епископа, той казваше по този повод:

– Вратата на лекаря никога не трябва да бъде затворена, а вратата на свещеника винаги трябва да бъде отворена.

Нали долавяте тънката разлика?

В полето на една от любимите си книги беше писал: „Не искам да узнаеш името на човека, който ти иска убежище. От убежище се нуждае най-често онзи, който се смущава от името си.“

Веднъж един свещеник, може би подбуден от госпожа Маглоар, го попита не се ли опасява, че в тъй слабо охранявания му дом може да му се случи нещо неприятно; монсеньор Биенвеню отговори:

– Доверието в хората е най-добрият ключар.

ГЛАВА V ПО МРЪКНАЛО СЛЕД ЦЯЛ ДЕН ХОДЕНЕ

В първите дни на месец октомври 1815 година, около един час преди залез слънце, един човек влезе в Дин. Редките обитатели на града, които по това време стояха на прозорците или по праговете на къщите си, оглеждаха непознатия. Мъчно би могло да се срещне човек с по-окаян вид. Среден на ръст, набит и як, той може би беше четиридесет и пет годишен. Нахлупен каскет скриваше отчасти обгорялото му, плувнало в пот лице. Усукана връзка, изтрит и продран дочен панталон, опърпана дрешка със зелена кръпка на лакътя, а на гърба – нова войнишка раница. Държеше в ръка груба, чепата тояга и беше обул на бос крак подковани обувки.

Никой не го познаваше. Откъде ли идваше? Мъжът като че ли беше вървял целия ден. Изглеждаше страшно уморен. Навярно беше много жаден, защото на няколко пъти се спираше край уличните чешми да пие. Когато стигна до пазара, той се отправи към кметството. Влезе вътре и след малко излезе. На каменната пейка седеше един полицаи. Мъжът го поздрави смирено, но полицаят го изгледа внимателно и го проследи с поглед известно време.

По онова време в Дин имаше хубава странноприемница, наречена „Кроа дьо Колба“. Ханджията Жакен Лабар се ползваше с уважение в града. Пришелецът се отправи към тази странноприемница. Влезе в кухнята, чиято врата извеждаше на улицата. В камината пламтеше буен огън. Печките горяха. Ханджията, едновременно готвач, сновеше от огнището до тенджерите и наглеждаше яденето. Група колари огласяха с шумните си разговори съседното помещение.

Щом чу скръцването на вратата, ханджията попита, без да обръща глава:

– Какво ще обича господинът?
 – Да вечерям и да пренощувам – отговори човекът.
 – Нищо по-лесно – отвърна ханджията, но щом погледна пътника, добави: – След като си платите.

– Имам пари – отвърна мъжът и извади кожената си кесия.

Той седна на ниско столче край огъня. Докато сновеше из кухнята, ханджията не преставаше да го наблюдава скришом.

– Скоро ли ще стане вечерята?
 – След малко.

Жакен Лабар надраска бързо на едно листче няколко думи, сгъна го и го даде на хлапето, което му служеше и за помощник-готвач, и за прислужник.

Пътникът не забеляза нищо.

Детето се върна с листчето в ръка. Ханджията нетърпеливо го разгърна, поклати глава и се замисли. После пристъпи към непознатия.

– Господине, не мога да ви приема в странноприемницата си.

– Защо? Имам пари. Искате ли да ви платя предварително?

– Нямам стая.

– Настанете ме в конюшната, къде да е, след вечеря.

– Не мога да ви дам и вечеря.

Чужденецът се изправи.

– А, само това не! Умирам от глад. Тръгнал съм от изгрев слънце.

Плащам и искам да ми се даде да ям.

Тогава ханджията се наведе към него и му каза с глас, който накара странника да трепне:

– Махайте се! Да ви кажа ли името ви? Жан Валжан. А да ви кажа ли кой сте? Още като влязохте се усъмних. Ето какво ми отговориха от кметството. Свикнал съм да бъда любезен. Вървете си с добро.

Мъжът се наведе, прибра тоягата и раницата си и си тръгна. Вървеше без посока, с унижено и оскърбено изражение. Внезапно почувствува остър глад. Огледа се да открие някакъв подслон. Сега търсеше каква да е скромна кръчмица, каква да е жалка дупка.

Точно тогава проблесна светлинка. Оказа се действително кръчма. Пътникът погледна през прозорчето. Вътре пиеха няколко мъже. Желязно котле вреше над огъня.

Пътникът бутна вратата.

– Кой е? – попита собственикът.

– Човек, който би желал легло и вечеря.

– Тук може и да се вечеря, и да се ношува.

Пътникът влезе. Седна до огнището и простря смазаните си от умора нозе. Посетителите го заоглеждаха. Един от тях се беше отбил преди малко в кръчмата на Жакен Лабар. Той смигна на собственика. Кръчмарят се приближи до него и те размениха няколко думи.

– Махай се веднага оттук – каза кръчмарят, като сложи ръка на рамото на пътника.

Странникът се обърна и попита кротко:

– И вие ли узнахте?

– Да.

– Но къде да се дяна?

– И тук не ти е мястото.

Мъжът взе раницата и тоягата си и напусна кръчмата. Мина през затвора. На вратата висеше желязна верига за звънеца. Той я дръпна. Отвориха гишето.

– Господин вратар – помоли мъжът, – бихте ли ме пуснали, да пренощувам?

– Затворът да не е хан! Нека ви арестуват, тогава нямам нищо против!

В здрача на умирация ден пътникът забеляза иззидана сякаш от чимове колибка. Прекрачи niskия стобор и се приближи до колибката. Отворът ѝ беше много тесен. Той легна по корем и се провря вътре. Намери слама и с облекчение се просна върху нея. В същия миг чу яростно ръмжене. В отвора се очерта главата на огромен пес.

Беше легнал в кучешка колиба.

Въоръжи се с тоягата си и успя да се измъкне, като още повече разкъса дрехите си.

Внезапно се озова на площада пред катедралата. Той вдигна заканително юмрук по посока към църквата. Без да се надява вече на нищо, нещастникът легна на каменната пейка пред една къща. В това време от църквата излезе старица.

– Невъзможно е да прекарате тука нощта – му каза тя. – Навярно ви е студено, сигурно сте гладен, все някой ще ви прибере от съжаление.

– Отвсякъде ме изгониха.

– Ами на онази врата потропахте ли? – и старицата му посочи ниската къща до епископския дворец.

– Не.

– Тогава потропайте и на нея.

ГЛАВА VI ГЕРОИЗМЪТ НА БЕЗРОПОТНОТО ПОДЧИНЕНИЕ

В осем часа вечерта епископът още работеше, разтворил на коленете си дебела книга. Той се сети, че сестра му сигурно го чака за вечеря и отиде в трапезарията.

Госпожа Маглоар слагаше масата. Докато нареждаше приборите, тя разговаряше с госпожица Батистин. Разправяше ѝ оживено нещо, свързано с любимата ѝ тема – резето на входната врата.

Била чула страшни новини. – Съмнителен скитник, опасен бродяга скитал из града и ако някой се върне късно, може да има неприятна среща. Затова всички трябва добре да залостят домовете си и главно да заключат вратите си.

Госпожа Маглоар нарочно наблегна на последните си думи, но епископът сякаш не ги чу. Той се грееше на огъня и не се вслушваше в приказките ѝ.

– Братко, чухте ли какво каза госпожа Маглоар? – го попита сестра му.

– Подочух нещичко. Какво е станало? Изглежда, че се намираме в голяма опасност – пошегува се той.

Госпожа Маглоар започна цялата история от началото, преувеличавайки леко слуховете. Опасен престъпник със страшно лице бродел из града.

– Така ли?

– Да, ваше преосвещенство, точно така. Тази нощ ще се случи някакво нещастие, затова аз казвам да отскоча до ключаря да постави отново старите резета. Запазила съм ги. Ще стане за минутка. С тази врата човек може да си умре от страх. И отгоре на всичко ваше преосвещенство казва на всекиго по навик: „Влезте!“...

В този миг на вратата се потропа силно.

– Влезте – каза епископът.

Вратата се отвори. Един мъж влезе. Ние го познаваме вече. Беше странникът, който допреди малко скитаеше, търсейки подслон.

На лицето му бе изписана умора и ожесточение. Появата му правеше злокобно впечатление. Двете жени застинаха от уплаха, а епископът спря спокойния си поглед върху него.

Преди да дочака въпроса на епископа; непознатият заговори отзивисто:

– Ето какво. – Наричам се Жан Валжан. Бях каторжник. Прекарах деветнадесет години в каторгата. От четири дни съм свободен. Отивам в Понтарлие, където са ме въдворили на местожителство. Вече четвърти ден вървя пеш от Тулон насам. Тази вечер отидох в странноприемницата. Изпъдиха ме заради жълтия ми паспорт. Длъжен бях да го покажа в кметството. Отидох в друг хан. „Махай се!“ – ми казаха и там. Вмъкнах се в колибата на едно псе, но и то ме погна, сякаш беше човек. Тъкмо се канех да легна на каменната пейка на площада, една добра жена ми показа вратата ви и ме посъветва да похлопам и на нея. Какво е тук? Хан ли? Имам пари. Ще си платя. Капнал съм от умора. Много съм гладен.

Ще ми позволите ли да остана?

– Госпожа Маглоар – каза епископът, – сложете още един прибор.

Мъжът изглеждаше озадачен.

– Вие навярно не ме разбрахте – промълви плахо той. – Аз съм каторжник. Идвам от каторгата. Ето паспорта ми. Прекарах деветнадесет години в каторгата. Пет години за кражба с взлом. Четиринадесет заради четири опита за бягство. „Този човек е много опасен“, така пише в паспорта ми. Наистина ли ще ме приемете? Имате ли конюшня?

– Госпожа Маглоар, сложете чисти чаршафи на леглото в нишата.

Госпожа Маглоар излезе, без да възрази. А той се обърна към странника:

– Седнете, господине, и се стоплете. След малко ще вечеряме, а през това време ще приготвят леглото ви.

Едва сега мъжът разбра напълно. На мрачното му лице се изписа последователно смайване, съмнение, радост, то стана неузнаваемо. Клетникът започна да заеква.

– Истина ли е? Няма ли да ме изпъдите? И ми казвате „господине“! И ми говорите на „Вие“! „Махай се, куче!“ – така ми викат навсякъде. Вие сте славен човек. Ханджия сте нали?

– Аз съм свещеник и това е моят дом.

– Вие сте човечен, отче. Не презирате окаяните. Няма ли да ми вземете пари?

– Не, задръжте си ги. Госпожо Маглоар, сложете прибора по-близо до огъня. Навярно сте премръзнали, господине.

Всеки път, когато епископът произнасяше с ласкавия си глас думата „господине“, лицето на мъжа светваше. Позорът жадува за почит.

Госпожа Маглоар сложи вечерята.

– На масата – провикна се весело епископът и покани мъжа да седне от дясната му страна, както правеше любезно с всичките си гости. Неочаквано той каза:

– Госпожо Маглоар, струва ми се, че нещо липсва на масата.

Госпожа Маглоар разбра намека и донесе двата сребърни свещника.

ГЛАВА VII ЖАН ВАЛЖАН

След като пожела лека нощ на двете жени, епископът взе единия

свещник, подаде другия на госта си и му каза:

– А сега, господине, ще ви заведе в стаята ви.

– Благодаря, господин абат.

Но още не произнесъл тези думи, изпълнени с мир, гостът се подаде на някакъв порив, който би смразил двете старици, ако присъстваха на тази сцена. Дали искаше да предупреди или да заплаши? Той се обърна към стареца и извика с пресипнал глас:

– Размислихте ли добре? Ами ако съм убиец?

Без да обърне глава или да погледне зад себе си, епископът мина в своята стая.

А странникът беше толкова уморен, че дори не използва белите чаршафи. Духна свещта, просна се както беше облечен върху леглото и тутакси потъна в дълбок сън.

Събуди се посред нощ.

Жан Валжан произхождаше от бедно селско семейство. Като дете не беше ходил на училище. Като порасна, започна да кастри дървета. Беше мълчалив, свойствено на сърдечните хора. Много рано беше загубил баща си и майка си. Останала му беше само една сестра, по-възрастна от него, вдовица със седем деца. Тя го бе отгледала, докато мъжът ѝ беше жив, а когато той умря, Жан Валжан замести бащата на сирачетата и се нагърби с издръжката на сестра си. Така младостта му минаваше в тежка и зле платена работа. Нямаше време за любов. Вечер се връщаше капнал от умора и ядеше, без да промълви ни дума. Правеше всичко, което беше по силите му и не се плашеше от работа.

Една зима се случи много сурова. Жан остана без работа. Семейството – без хляб. В истинския смисъл на думата. Седем деца!

Една неделна вечер хлебарят Изабо чу силен удар по витрината на хлебарницата си. Нечия ръка грабна един хляб и изчезна. Изабо изтича и успя да хване крадеца. Беше Жан Валжан.

Изправиха Жан Валжан пред съда за „кражба с взлом“. Признаха го за виновен. Нашата цивилизация е понякога нечувано жестока. Жан Валжан беше осъден на пет години каторжна работа.

Докато занитваха с чук над главата му болта на нашийника му, той плачеше и само от време на време успяваше да промълви:

– Бях кастрач във Фаврол.

После, хълцайки, повдигаше дясната си ръка и постепенно я отпускате, като че докосваше последователно седем нееднакво високи главички и този негов жест показваше, че каквото и престъпление да бе извършил, той го е извършил, за да нахрани седем невръстни дечица.

Облякоха му червената каторжническа риза и той се превърна в номер 24601. Какво стана с близките му? Сполетя ги обичайната участ. Потънаха в безрадостната тъма, в която пропадат толкова несретници. След няколко години каторга и самият Жан Валжан ги забрави. Четири пъти се опита да избяга и така вместо пет, прекара деветнадесет години в каторгата.

Той влезе в затвора ридаещ, излезе безчувствен от него. Влезе отчаян, излезе мрачен. Какво бе станало в душата му?

ГЛАВА VIII ДЪЛБИНИТЕ НА ОТЧАЯНИЕТО

Тук е мястото да отворим една скоба. За втори път при проучване на присъдите в името на закона авторът на тази книга среща открадването на един хляб като изходна точка за пропадането на едно човешко същество. Английски статистически данни установяват, че в Лондон на всеки пет кражби четири са подтикнати непосредствено от глада.

Обществото е длъжно да се вгледа в тези явления, защото те са негово дело. Жан Валжан беше невежа, но природно интелигентен. Под веригата, под надзирателската палка, върху голия одър той се вгълби в себе си и започна да разсъждава.

Обяви се за съдия.

Най-напред призова на съд самия себе си.

Призна, че не е бил осъден съвсем несправедливо. Че е извършил отчаяна и заслужаваща порицание постъпка. Рядко всъщност се умира наистина от глад. За щастие или нещастие човек е създаден така, че може да страда много и продължително, и физически и душевно, без да умре. Трябваше да прояви търпение. Това щеше да бъде по-полезно и за клетите сирачета. Беше лудост, той, безсилен окаяник да хване грубо за шията обществото и да си въобрази, че може да излезе от мизерията чрез кражбата. Не е правилно да излезеш от бедността, като минеш през безчестието. С една дума, беше сгрешил.

После се запита:

Само той ли беше виновен в този съдбоносен случай? Не беше ли най-решаващо обстоятелството, че той, работникът, нямаше работа, че той, трудолюбивият, нямаше хляб? Дали законът, наказвайки го, не беше проявил повече несправедливост, отколкото той, нарушавайки го? Не беше ли натежало повече блюдото на изкуплението? Нима

прекомерно голямото наказание не заличаваше самото провинение? Не се ли превръщаше в престъпление на обществото спрямо индивида?

Той се запита дали човешкото общество има право да заклежи завинаги някой несретник между недостига на работа и прекомерността на наказанието? Не беше ли чудовищно обществото да се отнася така именно с най-онеправданите и следователно с най-достойните за снизхождение?

След като си постави тези въпроси и им отговори, Жан Валжан изпрати на съд обществото и го осъди.

Хвърли върху него отговорността за тежката си участ и си каза, че няма съответствие между вредата, която беше причинил, и вредата, която причиняваха нему.

Жан Валжан възнегодува. Човешкото общество му беше причинило само зло. Всеки допир с хората му беше причинил болка. От страдание на страдание той стигна постепенно до убеждението, че животът е борба и в тази борба победеният е той. Имаше само едно оръжие – своята ненавист. Реши да го наточи в каторгата и да го отнесе със себе си, когато я напусне.

В Тулон имаше училище за затворниците. Той се записа в него на четиридесет години и се научи да пише и да чете. Осъзна, че укрепвайки ума си, ще укрепи и ненавистта си.

Така през всичките тия деветнадесет години той едновременно се възвисяваше и падаше. В душата му от една страна проникваше светлина, но от друга нахлуваше мрак.

Дали Жан Валжан съзнаваше така ясно душевното си състояние? Съзнаваше ли сложния процес, който се извършваше в него и който още не беше завършил? Едва ли? Само от време на време светкавица блясваше в мрака и осветяваше страшните бездни и забулените в мрак хоризонти на неговата участ.

Не бива да изпусκαме една подробност: той беше изключително силен физически и нито един каторжник не можеше да се мери с него в това отношение. Другарите му го бяха преименували Жан Крика, защото можеше да повдигне големи тежести.

Ловкостта му беше по-голяма и от силата му. Да се покатери по отвесна стена и да намери опорни точки в най-незабележимите издатини, беше игра за него. Стига да имаше чупка в стената, напрегнал гръб и прасци, забил лакти и пети в грапавините на камъка, той се придвижваше като вълшебник чак до третия етаж.

Той говореше малко. Не се смееше. Беше непрекъснато вглъбен в

себе си. Долавяше смътно, че над него тегне нещо чудовищно. Виждаше с ужас над себе си страхотна грамада от непонятни неща – закони, предразсъдъци, хора, явления: удивителната пирамида, която ние наричаме цивилизация.

Тук-таме различаваше някоя ярко осветена фигура или подробност – надзирателя с палката му, жандарма със сабята, архиепископа с митрата на глава, а най-отгоре, обкръжен в едва ли не слънчев блясък – императора с ослепителната си корона.

Изходна и крайна точка на всичките му мисли беше ненавистта към човешките закони, която след известно време се превърна в ненавист към човешкото общество, а по-късно в ненавист към целия човешки род, в смътно и грубо желание да пакости на всяко живо същество. Не без основание, както виждате, паспортът го окачествяваше като „много опасен човек“.

Бавно и неизбежно душата му се изсушаваше от година на година. Сухо сърце, сухи очи.

ГЛАВА IX НОВИ ОГОРЧЕНИЯ

Когато дойде време да напусне каторгата, когато в ушите му прозвучаха невероятните думи: „Свободен си!“ това бе за него нечуван и небивал миг. Лъч ярка светлина внезапно озари душата му. Но този лъч скоро помръкна. Той си беше въобразявал, че ще заживее нов живот, но скоро разбра какво значи свобода за човек с жълт паспорт.

На другия ден след освобождението си видя в Грас пред входа на една фабрика мъже, които разтоварваха бали. Предложи услугите си. Беше съобразителен, як и не го мързеше. Собственикът изглеждаше доволен. Но мина един полицаи и поиска документите му. Наложил се да покаже жълтия си паспорт. Когато се стъмни, помоли да му платят, защото трябваше да продължи пътя си. Без обяснения собственикът му даде двадесет и пет су вместо уговорените тридесет. Жан Валжан се опита да протестира. Отговориха му: „И това ти е много!“ Той настоя. Фабрикантът го погледна многозначително: „Ако много знаеш, ще се намериш пак в затвора.“ Почувствува се ограбен. Осъзна, че освобождаването от затвора не значеше свобода. Можеше да сложи кръст на каторгата, но не и на присъдата. Това му се бе случило в Грас. Видяхме как го приеха в Дин.

ГЛАВА X КАКВО ПРАВИ ТОЙ

Когато часовникът на катедралата отмери два часа след полунощ, Жан Валжан се събуди. Отвори очи и се вгледа в мрака. Всичките му мисли и представи бяха объркани. Какво ли не му минаваше през главата, но една мисъл се връщаше натрапчиво и прогонваше всички други: не беше пропуснал да забележи шестте сребърни прибора и супената лъжица, които госпожа Маглоар беше прибрала в долапчето над леглото на епископа. Тези шест прибора не му даваха мира. Бяха от масивно сребро. Заедно с лъжицата щеше да вземе за тях най-малко двеста франка. Два пъти повече от възнаграждението, което беше получил за деветнадесет години каторжна работа!

Цял час душата му се бореше с изкушението. Часовникът удари три часа. Жан Валжан седна на кревата. Изу обувките си, сложи ги на рогозката и пак застина неподвижно. Часовникът удари три и половина и сякаш го подкани. Той се изправи. Поколеба се още миг и се ослуша. Къщата тънеше в тишина. Нощта не беше много тъмна. Жан Валжан се приближи до прозореца. Нямахме решетка. Обходи градината със зорък поглед. Беше оградена с бяла, доста ниска стена, която лесно можеше да прескочи.

След този оглед Жан Валжан очевидно се реши. Взе раницата си и извади нещо от нея. Лост или топор? Чисто и просто миньорски клин. Взе клина в дясната си ръка и пристъпи към вратата на съседната стая. Тя се оказа открехната. Епископът не я беше затворил.

Жан Валжан я бутна. Тя се подаде безшумно, но отворът не беше достатъчен. Бутна я втори път и трепна. Вратата изкриптя дрезгаво и продължително в нощта. Жан Валжан загуби ума и дума. Нямахме да мине и четвърт час и целият град щеше да зашуми, полицията щеше да се вдигне на крак. За миг той се видя загубен. Закова се на мястото си. Вратата зееше широко. В къщата – никакво движение.

Първата опасност премина, но в него бушуваше страшен смут. Въпреки това не отстъпи назад. Едничката му мисъл сега беше да свърши по-бързо. Влезе в стаята.

В нея цареше дълбок покой. Внезапно Жан Валжан се спря пред леглото, облакът сякаш нарочно се разкъса и един лунен лъч се плъзна през високия прозорец и ненадейно освети бледото лице на епископа. Той спеше кротко. Цялото му лице беше озарено от неопределимо

изражение. Не усмивка, а едва ли не сияние. Впрочем, светлината беше в него: чистата му съвест.

Неволно величав, старецът излъчваше нещо божествено. Жан Валжан стоеше в мрака с железния клин в ръка.

Никога досега не беше виждал нещо подобно. Доверчивото лице на стареца го изпълваше с ужас. Жан Валжан долавяше смъртно, но властно колко величествен беше беззащитният старец, заспал кротко край човек като него.

Никой, а най-малко той можеше да каже какво точно ставаше в душата му. Той посегна бавно към каскета си, свали го и пак се притаи в съзерцание.

Епископът продължаваше да спи дълбоко и безметежно под страшния му поглед.

Изведнъж Жан Валжан нахлупи каскета, мина бързо край леглото и се приближи до долапчето. Ключът не беше изваден. Грабна панерката със сребърните вилици и лъжици и прекоси стаята с бързи и твърди крачки. Отвори прозореца, прескочи перваза, напъха приборите в раницата си, хвърли панерката, метна се като тигър отвъд стената и побягна.

ГЛАВА XI ЕПИСКОПЪТ НА РАБОТА

На следващия ден при изгрев слънце монсеньор Биенвеню се разоходдаше в градината си, когато госпожа Маглоар се втурна силно разтревожена към него.

– Ваше преосвещенство – извика тя. – Знаете ли къде е панерката със сребърните прибори?

– Да – отвърна епископът, който току-що я беше намерил в една леха.

– Празна естествено – завайка се тя.

След миг госпожа Маглоар, с цялата живост, на която бе способна се затича към молитвената и пак тичешком се върна при епископа.

– Ваше преосвещенство! Човекът го няма! Отмъкнал е сребърните прибори!

Епископът не й отговори веднага.

– Госпожа Маглоар – поде той бавно и сериозно, – всъщност аз отдавна задържам несправедливо това сребро. То принадлежеше на бедните. Кой беше нашият гостенин? Без съмнение окаян бедняк.

Няколко минути по-късно по време на закуската той шеговито убеждаваше сестра си и госпожа Маглоар, която мърмореше под носа си, че човек няма никаква нужда нито от вилица, нито от лъжица, за да натопа парче хляб в чаша с мляко.

Братът и сестрата се канеха да станат от масата, когато някой почука на вратата.

– Влезте – каза епископът.

Вратата се отвори и се показа необичайна, възбудена група: трима души държаха за яката четвърти човек. Тримата бяха полицаи, а четвъртият – Жан Валжан. Застаналият до вратата жандармерийски подофицер явно водеше групата. Той отдаде чест на епископа.

– Ваше преосвещенство...

Междувременно епископът се спусна към Жан Валжан толкова бързо, колкото му позволяваше напредналата възраст.

– А, ето ви и вас – провикна се той, вперил очи в него – Много ми е приятно да ви видя. Но защо не взехте и свещниците? Нали ви дадох и тях?

Жан Валжан широко отвори очи.

– В такъв случай, ваше преосвещенство, този човек не ни е излъгал. Стори ни се, че бяга. Спряхме го и намерихме среброто у него...

– И той ви каза, че му го е дало едно старо добродушно кюре, при което е прекарал нощта. Станало е недоразумение.

– Значи да го пуснем, така ли?

– Естествено – отговори епископът. Полицайте пуснаха Жан Валжан. Епископът се обърна към полицайте:

– Вие сте свободни, господа...

Полицайте се оттеглиха.

– Друже мой – поде епископът, – преди да си отидете, не забравяйте свещниците си.

Жан Валжан трепереше като лист. Той пое машинално свещниците. Двете жени гледаха епископа, без да се опитат дори с поглед да го спрат.

– А сега – рече той – идете си с мир и не забравяйте, никога не забравяйте, че ми обещахте да използвате тези пари, за да станете почтен човек.

Жан Валжан го гледаше слисан. Не си спомняше да е обещавал каквото й да е.

Епископът добави тържествено:

– Жан Валжан, братко мой, вие не принадлежите вече на злото, а на

доброто. Аз откупувам душата ви.

ГЛАВА XII МАЛКИЯ ЖЕРВЕ

Жан Валжан напусна града като подгонен. Той закрачи бързо през нивята; поемаше наслуки по първите срещнати пътища и пътеки без да забележи, че постоянно се връща по стъпките си. Цялата сутрин броди така, без да хапне нещо и без да усети глад.

Не би могъл да определи дали беше трогнат или оскърбен. От време на време го обхващаше странно разнежване, срещу което се бореше ожесточението, натрупано през дългите години в каторгата. Това душевно състояние го изнуряваше. Той наблюдаваше с тревога как се разклаща в душата му страшната апатия, породена от наложеното му несправедливо наказание. Питаше се какво ли ще се появи на нейно място.

Така през целия ден го преследваха мисли, които мъчно биха могли да се предадат с думи.

Когато слънцето почна да клони към занизк, Жан Валжан седна зад един храст в съвършено безлюдното поле. На няколко крачки от него лъкатушеше пътечка. Той дочу сред мрачните си мисли весел глас.

Обърна се. По пътечката идваше малко около десетгодишно савойче. То пееше, метнало гъдулка през рамо, с кутия за съсели на гърба: едно от жизнерадостните и безобидни малчуганчета, които обикалят от село на село.

Без да престава да пее, то подхвърляше шепа петачета и ловко ги улавяше на гърба на дланта си. То не забеляза Жан Валжан. Спря се край него и продължи играта си. Този път една монета от четиридесет су му се изплъзна и се изтърколи към храста.

Жан Валжан я настъпи с крак. Но детето бе проследило монетата си и го видя. Мястото беше съвсем безлюдно. Докъдето поглед стига, не се виждаше никой нито по пътечката, нито в полето.

– Господине – обърна се към него момчето с обичайната детска доверчивост, изтъкана от невежество и невинност, – ами монетата ми?

– Как се казваш? – попита Жан Валжан.

– Малкия Жерве, господине.

– Махай се отгук! – изръмжа Жан Валжан.

– Господине, върнете монетата ми! – повтори детето. Жан Валжан наведе глава, без да отговори.

– Искам си монетата, господине! – настоя детето. Жан Валжан като че не го чуваше. Детето го хвана за дрехата и го разтърси. Същевременно то се мъчеше да отмести огромната подкована обувка, затиснала съкровището му.

– Искам си монетата! Моите четиридесет су!

То се разплака. Жан Валжан вдигна глава. Очите му бяха мътни. Той изгледа учудено детето, протегна ръка към тоягата си и извика със страшен глас:

– Кой е тук?

– Аз съм, господине, Малкия Жерве, аз! Отместете крака си, господине, моля ви се!

– А, ти още ли си тук? – извика Жан Валжан и се изправи рязко, без да отмести крака си от монетата. – Ще се махнеш ли най-после?

Детето се разтрепери от глава до пети и се спусна да бяга, без да посмее да извика.

Когато се поотдалечи, хлипанията му достигнаха до замислилия се дълбоко Жан Валжан.

След няколко минути Малкия Жерве не се виждаше вече.

Слънцето залезе. Мрак се спусна около Жан Валжан. Тресеше го. Не беше ял целия ден.

Нахлупи каскета си, загърна дрехата си и се наведе да вземе тоягата си. В същия миг съзря монетата от четиридесет су, наполовина забита в земята от обувката му.

Сякаш електрически ток го разтърси.

– Какво е това? – процеди през зъби той.

Отстъпи три крачки назад и се спря, без да може да откъсне поглед от лъскавото петънце, сякаш това светло кръгче в мрачевината беше отворено око, втръчено в него.

Той се наведе, сграбчи монетата и обходи с поглед равнината, тръпещ като подплашен див звяр.

Не видя нищо. Нощта настъпваше. От прибулената равнина лъхаше хлад, гъсти виолетови мъгли се надигаха в здрача.

Той въздъхна дълбоко и закричи в същата посока, в която бе изчезнало детето. След стотина крачки се спря, огледа се, но не видя нищо. Тогава завика с все гърло:

– Малък Жерве! Малък Жерве!

Млъкна и зачака. Никакъв отговор.

Полето пустееше мрачно. Околовръст – гола шир. Нищо освен мрак, в който се губеше погледът му, нищо освен тишина, в която

потъваше гласът му.

Жан Валжан пак закричи. После се затича, като се спираше от време на време и викаше в пустошта с неопишуемо зловещ и отчаян глас:

– Малък Жерве! Малък Жерве!

Разбира се, дори и да го чуеше, детето не би посмяло да се покаже, но по всяка вероятност то беше вече далеч.

Най-сетне стигна до едно място, където се кръстосваха три пътеки и се спря. Луната изгря. Той извика за последен път:

– Малък Жерве!

Гласът му угасна в мъглата, без да събуди дори ехо. Той прошепна още веднъж: „Малък Жерве!“, но със слаб, почти неразбираем глас. Това беше последното му усилие. Краката му се подкосиха внезапно, сякаш невидима сила се стовари върху него с цялата тежест на нечистата му съвест. Той се отпусна изнемощял на един голям камък, зарови юмруци в косите си, спря лице в коленете си и простена:

– Аз съм окаяник!

Тогава сърцето му сякаш се отприщи и той заплака. Заплака за първи път след деветнадесет години.

Видяхме, че когато Жан Валжан излезе от дома на епископа, той не съзнаваше какво точно става него. Въставаше срещу благородната постъпка на епископа и срещу благите му думи. „Вие ми обещахте да станете почтен човек! Откупвам душата ви.“ Тези думи непрекъснато звучаха в паметта му. Той противопоставяше на неземното добросъсърдечие на епископа гордостта, която се издига у хората като твърдина на злото. Сега то трябваше да победи или да бъде победено. Започнала беше титаничната борба между насъбраното озлобление и добротата на този човек.

Той вървеше залитайки, опиянен от новата светлина. Като кукумявка, пред чийто взор блясва ненадейно слънчев изгрев, каторжникът беше зашеметен и почти ослепен от сиянието на добродетелта.

Едно беше сигурно – без сам да подозира, той не беше вече същият човек, всичко в него беше променено, не беше в негова власт да върне назад казаните от епископа думи, нито да им попречи да го вълнуват.

В такова състояние той срещна Малък Жерве и открадна неговите четиридесет су. Защо? Навярно и сам не би могъл да обясни. Не лично той, не човекът беше присвоил парите, а звярът беше стъпил безразсъдно, по навик, по инстинкт върху монетата, докато разумът му се бяхташе сред толкова нови и необичайни, натрапчиви мисли. Когато съзнанието му се проясни и видя постъпката на звяра, Жан Валжан се стъписа

потресен и възкликна ужасен.

Защото – странно явление, възможно само при неговото душевно състояние, – открадвайки парите на детето, Жан Валжан извърши нещо, на което вече не беше способен.

Това последно злодеяние оказа решаващо въздействие върху него. В момента, когато възкликна: „Аз съм окаяник!“, той се видя такъв, какъвто беше, само, че отърсил се вече от себе си, той сякаш виждаше противния Жан Валжан, с тояга в ръка, изправен пред него. Застанал лице срещу лице със самия себе си, Жан Валжан се съзерцаваше.

Той плака дълго. Плака с горещи сълзи, по-безпомощен от дете. Докато плачеше, съзнанието му постепенно се проясняваше. Чувствуваха се озарен от необикновена, чародейна и същевременно страшна светлина.

Колко часа плака така? Какво направи, когато се успокои? Къде отиде? Никой никога не разбра.

ГЛАВА XIII ЕДНА ВЕСЕЛА ШЕГА

По същото време в Париж една млада работничка изживяваше своята първа илюзия. Тя беше от тия създания, които разцъфват сред недрага на народа. Дошла от бездънните дълбини на социалния мрак, тя носеше на челото си печата на беззименност и неизвестност. Наричаше се Фантин. Защо Фантин? Нямаше фамилно име, защото нямаше фамилия. Взе името, дадено ѝ от първия случаен минавач. Никой не знаеше нищо друго за нея. До петнадесет години живя в родното си село Монтрьой-сюр-мер. После дойде в Париж, „за да си опита късмета“. Фантин беше хубава и остана непорочна толкова дълго, колкото може. Беше красива блондинка с ослепително бели зъби. Злато и перли бяха зестрата ѝ, само че златото беше на главата ѝ, а перлите – в устата.

Започна да работи, за да живее. А после, пак за да живее, защото и сърцето има нужда от храна, се влюби.

Влюби се в Толомиес.

Обикновено похождение за него, страстно увлечение за нея. Улиците на Латинския квартал, гъмжащи от студенти и красиви работнички, бяха свидетели на разцъфването на нейния любовен сън. В лабиринтите на хълма на Пантеона, където се зараждат и умират толкова подобни любовни връзки, започна тяхната идилия.

Нашето общество разрешава такива незаконни бракове, при които заможните студенти си осигуряват приятно съжителство, докато следват, без да поемат никакви отговорности спрямо бедната девойка, когато я изоставят.

Толомиес беше верен представител на някогашните вечни студенти. Беше от Тулуза. Разполагаше с голяма рента – четири хиляди франка, същинско състояние за Латинския квартал. Тридесетгодишен, гуляйджия, порядъчно разсипан, преждевременно оплешивял, той се отличаваше с голяма жизнерадост и беше неизчерпаем в остроумието си. Затова беше желан компаньон.

Цяла година вече живееше с Фантин, която го обичаше предано. Тя олицетворяваше радостта. Създадена беше сякаш само за смях. Розовите ѝ устни бърбеха чаровно. Цялата ѝ външност извикваше представа за песен и пламък. Обличаше се с вкус. Лека лилава рокля, мънички тъмноревени обувки с кръстосани върху белите ажурени чорапи панделки, корсаж от муселин.

Ослепително хубава, с изящен профил, тъмносини очи, със стройни крака, с прелестно изваяни китки и глезени, със свежи юношески бузи и гъвкава шия, тя беше сякаш статуя на Куст, само че в статуята трепкаше нежна душа.

Тя беше същевременно олицетворение на свенливост. Макар че не беше в състояние да откаже нищо на Толомиес – скоро ще се убедим в това, – лицето ѝ в минути на отдых имаше съвсем девствено изражение.

Любовта е прегрешение, не отричам, но Фантин възплътяваше невинността, оцеляла в прегрешението.

Въпреки цялото ѝ очарование Толомиес ѝ се беше вече наситил. Родителите му го подканваха да се върне в Тулуза. Роден шегаджия, той реши да устрои преди заминаването си една „знаменита шега“.

Тяхната компания се състоеше от четири двойки, подобни на тяхната. И четиримата младежи, все синове на заможни семейства, бяха решили да скъсат с любимите си – красиви, но бедни работнички. Но Толомиес искаше да направи това блестящо. Той устрои излет в околностите на Париж, по време на който четирите влюбени двойки се забавляваха отлично. Вечерта отидоха в скъпа кръчма. След като ядоха и пиха на воля, младежите се оттеглиха за малко, обещавайки сюрприз на девойките. Изненадата се оказа следното писмо:

„О, възлюбени!

Знайте, че имаме родители. На вас едва ли ви е известно какво значи родители. Та тези старци се оплакват и ни викат при себе си, наричат

ни блудни синове и жадуват за нашето връщане. Понеже сме добродетелни, ние им се покоряваме. Дилижансът за Тулуза ни спасява от пропаст, а пропастта сте вие, мили хубавици! Ние се възвръщаме към обществото, към дълга, към порядъчния живот. Отечеството изисква от нас да станем префекти, бащи на семейства или държавни съветници. Ние се принасяме в жертва. Оплачете ни бързо и ни намерете час по-скоро заместници. Ако това писмо разкъсва сърцата ви, върнете му същото. Сбогом. Вечерята е платена.“

Четирите девойки се спогледаха. Най-възрастната първа се опомни.

– Няма що! Чудна шега!

– Страшно забавно – потвърди друга една. – Сигурно Толомиес го е измислил.

– Да живее Толомиес! – викнаха трите и избухнаха в смях.

Фантин се смя заедно с тях.

Но един час по-късно, когато се прибра в стаята си, тя избухна в плач. Това беше, както вече казахме, първата ѝ любов. Злочестата девойка се беше отдала на Толомиес като на съпруг и имаше дете от него.

ГЛАВА XIV СРЕЩА НА ДВЕ МАЙКИ

В началото на нашето столетие в Монфермей, близо до Париж, имаше малко долнопробно ханче, което вече не съществува. Държаха го мъж и жена, наречени Тенардие. Над вратата беше закована дъска, на която бе нарисувано нещо като мъж, носещ на гърба си друг мъж с големи златни генералски еполети и сребърен кръст. Под картината се четеше следният надпис: „На сержанта от Ватерло“.

Нищо по-обичайно от галюта или каруца пред вратата на странноприемницата. Но превозното средство, или по-право отломка от превозно средство, която задръстваше улицата пред ханчето, беше предната част на кола за греди и трупи, каквато се използва в гористите местности. На веригата под оста, превърната временно в люлка, се бяха прегънали две пленителни момиченца, голямото на две и половина годинки, а малкото – на година и половина. Те бяха розови, лъчезарни, гиздави и явно много се забавляваха.

На няколко крачки, приклепнала пред прага на ханчето, майката, жена с недотам приветливо лице, завързала дълга връв за веригата, люлееше децата, без да сваля очи от тях, за да не би да паднат. Тя беше

така погълната от песента, която тананикаше, и от съзерцанието на дъщеричките си, че не виждаше и не чуваше какво става на улицата.

А някой се беше приближил до нея и един глас каза съвсем близо до ухото ѝ:

– Какви хубави дечица имате, госпожо!

На няколко крачки от нея се беше спряла млада жена, с детенце на ръце. Тя носеше голяма бохча.

Мъчно бихте могли да си представите по-красиво детенце. То беше възхитително румено и здравичко. Бузките му бяха като ябълки. За очите му не можеше да се каже нищо, то спеше, но миглите му бяха възхитителни.

Колкото до майката, тя изглеждаше бледна и печална. Облечена беше като работничка. Беше млада. Може би и красива, но хубостта ѝ не личеше в тези дрехи. Изглеждаше уморена и болнава. Тази жена беше Фантин. Тя беше неузнаваема. Тъжна бръчка пресичаше челото ѝ. Минали бяха десет месеца от „знаменитата шега“ на Толомиес. Какво се беше случило през тях? Не е мъчно да се отгатне.

След изоставянето дойде несретата. Връзката, прекъсната от мъжете, се скъса и между жените. Фантин остана сама. След като замина бащата на детето ѝ, тя се озова съвсем сама, загубила навик за труд и придобила влечение към лек живот. Никакви средства за препитание. Едва знаеше да чете, а не знаеше да пише. Плати на един писар, за да напише писмо на Толомиес. После второ, трето. Той не отговори нито на едно. „Че кой взема на сериозно такива деца?“ – подхвърли ѝ една клюкарка. Сърцето ѝ изстина към мъжа, който нехаеше за нейното дете. Тя смътно почувствува, че е на прага на отчаянието и падението. Намери в себе си мъжество и твърдост. Намисли да се върне в родния си край и да си потърси работа. Само че трябваше да скрие греха си. Трябваше да се раздели с детенцето си. Сърцето ѝ се сви, но тя не отстъпи от решението си.

Фантин продаде всичко, което притежаваше, разплати дребните си дългове и задянала детето на гърба си, напусна Париж.

Когато минаваше пред ханчето на Тенардие, видът на двете лъчезарни момиченца я заслепи и тя се спря да ги погледа. Двете момиченца сякаш я омагьосаха. Стори ѝ се, че вижда над кръчмата тайнственото слово тук, написано от провидението.

Ласкавите думи за децата им обезоръжават и най-коравосърдечните хора. Майката вдигна очи и благодари за комплимента, после покани пътничката да седне на пейката пред входа. Двете жени заговориха.

– Казвам се Тенардие – каза майката на момиченцата. – Ние държим тази кръчма.

Фантин разказа своята история, леко видоизменена. Била работничка. Мъжът ѝ починал. Не можела да си намери работа в Париж и отивала в родния си край. Стрина Тенардие развърза момиченцата, свали ги от люлката и им каза:

– Поиграйте си с това момиченце.

Дъщеричката на Фантин току-що се бе събудила. Тя разтвори широко големите си сини като на майка си очички и се засмя.

Малките деца лесно се сближават. Само след минутка и трите дълбаеха дупки в земята.

Двете жени продължиха разговора си.

– Как се казва детенцето ви?

– Козет.

– На колко години е?

– Скоро ще навърши три.

– Също като голямата ми дъщеря. Междувременно трите момиченца бяха събрали главички в дълбока тревога и блаженство: един огромен червей беше изпъзлял от пръстта.

– Колко бързо се опознават децата! – възкликна Тенардиерица. – Човек би се заклел, че са три сестри.

Другата майка очакваше може би точно тази дума. Тя хвана ханджийката за ръка, погледна я в очите и промълви:

– Бихте ли желали да гледате детето ми? Тенардиерица трепна изненадано, но в жеста ѝ не пролича нито съгласие, нито отказ.

Фантин продължи:

– Нали разбирате, не мога да отведа дъщеря си там. Няма да намеря място с дете на ръце. Няма да отсъствам дълго. Бихте ли го гледали?

– Ще трябва да си помисля.

– Ще ви давам по шест франка месечно.

От вътрешността на ханчето се обади мъжки глас:

– Не по-малко от седем франка и първите шест месеца в предплата.

– Ще ги дам – съгласи се майката.

– И петнадесет франка допълнително, за да се посрещнат първите разноски – добави мъжкия глас.

– Общо петдесет и седем франка – каза Тенардиерица.

– Ще ви ги дам. Имам осемдесет франка. Все ще ми останат малко пари, за да стигна до родния си край. А там ще спечеля и ще дойда да си прибера скъпото пиленце.

Мъжкият глас се обади наново:

– Има ли си дрешки малката?

– Разбира се, че си има, милото ми детенце. Не можете дори да си представите какви и все по дванадесет.

– Ще трябва да ги оставите.

– Разбира се – възкликна майката. – И таз добра, няма ще го оставя голо?

Едва сега собственикът подаде глава навън.

– В такъв случай, дадено.

Пазарлъкът беше приключен. Майката пренощува в ханчето, остави детето си и си тръгна, възнамерявайки да се върне скоро. Човек уговаря хладнокръвно такива раздели, но те разкъсват сърцето.

Щом Фантин си отиде, Тенардие каза на жена си:

– Тъкмо ще си платя полицата. Чудех се отде да намеря петдесет франка. Чудесен капан устрои с дъщерите си.

– Без през ум да ми мине – отвърна му тя.

ГЛАВА XV НАБЪРЗО СКИЦИРАН ПОРТРЕТ НА ДВЕ СЪМНИТЕЛНИ ЛИЧНОСТИ

Уловената мишка беше доста мършава, но котката се радва и на хилавите мишки.

Какво представляваха съпрузите Тенардие?

Нека кажем една-две думи за тях. А по-късно ще допълним портрета им.

Тези две същества спадаха към съмнителната класа на преуспели неуки хора, които не притежават нито благородния устрем на работника, нито порядъчността на буржоата.

Невзрачни натури, които лесно се превръщат в чудовища, ако в тях случайно се разгори някоя пъклена страст. У жената се таеше животинското начало, а мъжът беше изтъкан от низост. Податливи и двамата до най-висша степен за усъвършенстване в мерзостта и злото. Мъжът поспециално би озадачил всеки физиономист. Достатъчно е само да погледнете някои хора, за да ви вдъхнат тутакси недоверие и за да почувствувате, че са съмнителни във всяко отношение. Те крият неизвестност.

Ако трябва да вярваме на думите му, този Тенардие бил войник и

дори сержант на Наполеон, както твърдеше. Участвал бил във войната през 1815 година и даже проявил не малко храброст. По-късно ще видим как точно стоеше работата. Фирмата на ханчето му намекваше за един от бойните му подвизи. Той я беше нарисувал собственоръчно, защото умееше да прави от всичко по малко. И то лошо.

Жена му беше с дванадесет или петнадесет години по-млада от него. На младини се беше натъпкала с глупавите сантиментални романи, модни по онова време. Когато романтично разпуснатите ѝ коси почнаха да посивяват, тя се превърна в зла дебелана, но четенето на шуротии не остава безнаказано. В резултат на него първата дъщеря носеше предвзетото име Епонин, а втората – Азелма.

Но в тази интересна епоха цареше страшна анархия на кръщелните имена. Покрай романтичния елемент, налице беше и социалният показател. Плебеят вземаше аристократично име, а аристократът – селско. Под привидното несъответствие се крие дълбока и величествена причина – Френската революция.

ГЛАВА XVI ЧУЧУЛИГАТА

Не е достатъчно да си зъл, за да преуспееш. Ханчето западаше. Благодарение на петдесет и седемте франка на нещастната майка, Тенардие можа да изплати навреме полицата, но на следващия месец изпадна пак в затруднение. Жената отиде в Париж и остави в заложна къща дрешките на Козет срещу шестдесет франка. Щом похарчиха и тази сума, двамата Тенардие почнаха да гледат на детето като на прибрано по милост. Облякоха го в дрипи, хранеха го с остатъци, малко по-добре от кучето и по-зле от котката. Кучето и котката впрочем бяха обичайните му сътрапезници, понеже ядеше под масата в дървена гаванка като тях.

Майката плащаше, за да пишат по едно писмо на месец и ѝ отговаряха, че Козет е много добре. Не мина и година, когато Тенардие заяви:

– Да не сме просяци? Какво си въобразява тя, че можем да направим с нейните седем франка?

И той писа, че иска дванадесет. Майката се подчини.

Има хора, които не могат да обичат никого, без да мразят другиго. Тенардиерица обичаше до полуда дъщерите си и навярно затова намрази смъртно пришелката. Колкото и малко място да заемаше в дома ѝ чуждото дете, на нея все ѝ се струваше, че то ощетява нейните деца, че

отнема едва ли не въздуха, който те дишат. Каквото и да направеше Козет, тя навличаше върху главата си градушка от незаслужени и груби наказания.

Тъй като майка им беше зла с Козет, и Епонин и Азелма станаха зли с нея. Децата на тази възраст са копие на майките си.

Мина година, после още една. А междуременно Тенардие, научил по тъмни пътища, че детето е незаконородено, и майката не може да признае открито съществуването му, увеличи месечната вноска на петнадесет франка.

Детето растеше, а с него растеше и неволята му. Щом навърши пет години, то стана слугинчето в къщата.

На пет години. Не може да бъде, ще кажете. Уви, това е истината. Социалното тегло започва независимо от възрастта.

Пращаха Козет да купи едно-друго, караха я да мете стайте, двора, улицата, да мие съдовете, даже да носи тежести. Майката междуременно беше започнала да плаща нередовно. Ако тя бе дошла в Монфермей, мъчно би познала детето си. Толкова свежа и хубава при пристигането си, Козет беше сега слаба и бледа. Несретата я беше загрозила. Само очите ѝ бяха хубави, но правеха мъчително впечатление: необикновено големи, те побираха, още повече мъка.

Зиме клетото дете, ненавършило още шест години, представляваше покъртителна гледка, когато метеше призори улицата пред кръчмата с огромна метла в премръзналите си ръчички и плувнали в сълзи големи очи, зъзнещо под вехтите памучни дрипи.

В селцето го наричаха Чучулигата. Народът, който обича образния език, беше кръстил така малкото като птиче създание, вечно треперещо и сплашено, което се събуждаше първо не само в кръчмата, но и в селото и още от ранни зори беше на улицата или в полето.

Само че горката Чучулига никога не пееше.

ГЛАВА XVII

КАК ПРЕУСПЯ ПРОИЗВОДСТВОТО НА ИЗДЕЛИЯ ОТ ЧЕРНО СЪГКЛО

Какво бе станало с майката?

След като повери Козет на Тенардие, тя продължи пътя си и пристигна в Монтрьой-сюр-мер.

Фантин беше напуснала родния си край преди десетина години. Градчето коренно се беше преобразило. Докато Фантин бе слизала надолу от несгода към несгода, то бе процъфтявало.

От около две години промишлеността беше преустроена – крупно събитие за всяко малко селище. От незапомнени времена там беше развит един отрасъл – имитация на английските ахати и на немските изкуствени скъпоценни камъни от черно стъкло. Точно когато Фантин се завърна, в производството на „черните мъниста“ беше направено коренно преустройство. Някакъв непознат човек, дошъл преди две години в градчето, беше наумил да направи нововъведение, което намали рязко цената на суровините, като същевременно повиши надниците, подобри производството и утрои печалбата. Три положителни резултата от едно единствено хрумване.

Разправяха, че изобретателят дошъл в града само с няколкостотин франка. Този незначителен капитал разумно оползотворен, беше създал собственото му богатство и заможността на целия край. Говореше се, че в деня на пристигането му в градчето, избухнал пожар. Непознатият се хвърлил в огъня и спасил две деца, които се оказали децата на жандармерийския капитан. Затова изобщо не се сетили да поискат паспорта му. По-късно узнали името му. И оттогава го наричаха просто чичо Мадлен.

ГЛАВА XVIII ЧИЧО МАДЛЕН

Той беше около петдесетгодишен мъж с угрижено лице и отзивчиво сърце. Това беше всичко, което можеше да се каже за него.

Печалбите на чичо Мадлен от изобретението му бяха големи и още втората година той построи голяма фабрика с два цеха – за мъже и за жени. Всеки гладен можеше да се яви там, сигурен, че ще получи работа и къшей хляб. Чичо Мадлен изискваше от мъжете добросъвестна работа, от жените – добро поведение и от всички главно честност. Само в това отношение проявяваше нетърпимост. Неговото идване се оказа благотворно за морала на градчето. Безработицата и нищетата бяха забравени. Преди неговото идване целият край изнемогваше, а сега всички живееха здрав, трудов живот.

Чичо Мадлен забогатяваше, но забогатяването явно не беше главната му грижа. Той като че ли мислеше повече за другите. Имаше шестотин и тридесет хиляди франка, внесени на негово име в банката, но

беше похарчил повече от милион за града и за бедните.

Пое издръжката на десет легла в болницата, построи две училища, основа приют на свои разноски, както и спомагателна каса за бедните. Префектът го представи да бъде назначен за кмет, но той се отказа от този пост. Беше награден с орден заради нововъведението си. Той се отказа и от него.

Задоволяваше се с уважението и обичта на всички жители на градчето и особено на работниците.

Постепенно той стана „господин Мадлен“, но децата и работниците продължаваха да му викат „чичо Мадлен“.

Пет години след пристигането му, той беше така единодушно желан от населението, че кралят повторно го назначи за кмет на града.

Този път той прие, защото си даде сметка, че ще бъде по-полезен на хората, ако вземе този пост.

Така чичо Мадлен стана господин кмета.

ГЛАВА XIX ГОСПОДИН КМЕТА

Той си беше останал все така скромен, както преди. Същото скромно облекло, същия уединен живот. Обичаше книгите. Те са верни и безстрастни приятели. Използваше всяко свободно време, за да развие ума си. Беше изпълнен с ценни съвети, които драговошно раздаваше. Личеше си, че познава добре селския живот. Препоръчваше да използват копривата, като изтъкваше ползата ѝ.

– Запомнете, драги приятели – казваше той, – няма вредни треви, както няма и вредни хора. Има само лоши стопани.

Господин Мадлен беше приветлив, но печален. Някои продължаваха да го смятат за загадъчна личност. Твърдяха, че спалнята му била отшелническа килия с пясъчен часовник. Няколко млади жени го помолиха шеговито да им покаже пещерата си. Те бяха наказани за любопитството си. В спалнята на кмета нямаше нищо странно: най-обикновени грозни и скромни мебели. Направиха им впечатление само два масивни сребърни свещника.

В началото на 1821 г. вестниците съобщиха за смъртта на динския епископ монсенъор Биенвеню. На следния ден господин Мадлен се появи целия в черно, с траурна лента на шапката си. Всички решиха, че е роднина на епископа и престижът му стана още по-голям. Но той не се

радваше на нищо измамно.

Една старица го попита:

– Господин кметът е навярно братовчед на динския епископ?

– Не, госпожо.

– Но вие носите траур за него.

– Да, на младини бях негов прислужник.

Бяха забелязали още нещо: всеки път когато в градчето се появеше някое савойче, което обикаля друмищата, кметът поръчваше да го извикат, питаше го за името му и му даваше пари.

ГЛАВА XX БЛЕДИ СЕТКАВИЦИ НА НЕБОСКЛОНА

С течение на времето той си спечели искрената и единодушна обич на градчето и произнасяха името му, както някога произнасяха в Дин името на епископа. Той уреждаше спорове, осуетяваше процеси, сдобряваше врагове. Всеки прибягваше до него, за да докаже правотата си. Като че ли в душата му се съхраняваха скрижалите на неписаните природни закони.

Само един човек в града устоя на тази обща почит и не ѝ се подаде. Сякаш някакъв вроден усет го държеше на щрек и не му даваше покой. Често когато господин Мадлен минаваше по улицата спокоен и приветлив, обсипан с благословии, един висок мъж, облечен в тъмносив костюм, с дебел бастун и ниско сведена периферия на шапката, се обръща рязко след него и го проследяваше с поглед.

Казваше се Жавер и служеше в полицията. Той изпълняваше неприятната, но сигурно полезна длъжност на полицейски инспектор.

Ние сме убедени, че на всеки човешки индивид съответства дадена животинска порода и ако вие сте съгласни с нас, лесно ще определим породата на полицейския инспектор Жавер: той беше родено от вълчица куче.

Жавер беше роден в затвора от една гледачка на карти, чийто мъж беше каторжник. Когато порасна, разбра, че стои вън от обществото и никога няма да проникне в него. Обществото не допуска в своите редове две класи хора: тези, които го нападат, и тези, които го охраняват. Той можеше да избира между тези две класи. Тъй като у него имаше вродена суровост и своего рода честност и невероятна ненавист към безпризорните, от които сам произлизаше, той постъпи на служба в полицията и

преуспя. На четиридесет години беше вече инспектор.

Жавер приличаше на пес, но засмееше ли се, се превръщаше в тигър.

Този човек се ръководеше от две чувства, които бе довел до крайност и бе превърнал в едва ли не отрицателни черти: зачитане на властта и ненавист към непокорството. Кражба, убийство, всички престъпления бяха за него различни форми на непокорство. Той тачеше дълбоко всяко длъжностно лице и презираше всеки, който макар веднъж бе претъпил закона. За него такъв човек бе безнадеждно пропаднал. Беше твърд, сериозен и суров. Целият му живот се свеждаше до две думи: бди и следи!

Жавер шпионираше и тачеше благоговейно функциите си, сякаш свещенодействаше.

Тежко на нещастника, попаднал в лапите му! Той би арестувал собствения си баща, ако избягаше от каторгата, би издал собствената си майка, ако напуснеше самоволно мястото, където е била въдворена на местожителство. И би го сторил с удовлетворението, което доставя добродетелната постъпка.

Естествено той всяваше страх у всички „скитници“ й хора извън закона. Зърнеха ли го, занемяваха от ужас.

Такъв беше този страшен човек. Зорко око, неотлъчно вперено в господин Мадлен. Подозрително око, изпълнено с догадки.

Напълно непринуденото и спокойно държане на господин Мадлен явно го озадачаваше. Един ден обаче странното поведение на инспектора привлече вниманието на господин Мадлен.

ГЛАВА XXI ДЯДО ФОШЛЪОВАН

Една сутрин господин Мадлен минаваше по непавирана улица на градчето. Чу шум и видя струпани хора на известно разстояние от него. Приблужи се: Конят на стария Фошльован беше паднал, като го беше затиснал под каруцата. Конят си беше счупил двете ребра и не можеше да се помръдне. Фошльован се беше заклешил между колелата. Беше паднал така лошо, че цялата тежест на каруцата притискаше гърдите му, а колата беше доста натоварена. Старецът стенеше жално. Имаше само един начин да го измъкнат: като повдигнат колата отдолу.

Жавер, който се беше появил по време на произшествието, беше

изпратил да донесат лост.

Господин Мадлен се приближи. Хората се отдръпнаха почтително.

– Помощ! – викаше бедният старец. – Няма ли да се намери някой добър човек да ме спаси?

– Няма ли лост? – попита господин Мадлен.

– Отидоха да вземат от най-близкия налбантин, но все ще се забавят поне четвърт час.

– Много е! – възкликна господин Мадлен.

През нощта беше валяло, почвата беше прогизнала, колата постепенно затъваше все повече и притискаше по-силно гърдите на стария колар. Още пет минути и ребрата му сякаш да изпращат.

– Невъзможно е да се чака четвърт час – каза господин Мадлен.

– Няма как!

– Чуйте, под колата все още има място да се пхне още един човек и да я повдигне с гръб. Само за миг, докато измъкнем стареца. Няма ли между вас юначага със здрав кръст и добро сърце?

Никой от струпаните не помръдна.

– Давам десет луидора – каза господин Мадлен.

– Иска се дяволска сила – промълви някой. – Може и той да остане под колата.

– Хайде, давам двадесет луидора.

– Едва ли им липсва желание? – обади се нечий глас. Господин Мадлен се обърна и видя Жавер.

– Не им достига сила – продължи той; – аз, господин Мадлен, съм срещал в живота си само един човек, способен да извърши това, което предлагате.

Мадлен изтръпна.

Жавер прибави привидно безразлично, но без да сваля погледа от него:

– Той беше каторжник.

– Така ли? – промълви Мадлен.

– От каторгата в Тулон.

Господин Мадлен пребледня.

Междувременно каруцата продължаваше да затъва бавно. Чичо Фошльован хъркаше и стенеше.

– Задушавам се! Трошат ми се ребрата! Направете нещо! Ох!

Никой не помръдна.

Мадлен вдигна очи и срещна втренчения в него ястребов поглед на Жавер. После, без да каже нито дума, коленичи и се провря под колата.

Настъпи ужасен миг на безмълвно очакване.

Колелата бяха затънали още повече и беше невъзможно вече Мадлен да изпъзли изпод колата. Внезапно грамадата над него се разклати, каруцата бавно се надигна, чу се задавен глас:

– Побързайте! Помогнете!

Викаше Мадлен, напрегнал последни сили. Самоотвержеността на този човек вдъхна сили и у другите. Протегнаха се двадесет ръце и повдигнаха колата. Старият Фошльован беше спасен.

Господин Мадлен се изправи. Беше блед, макар и облян в пот. Дрехите му бяха разкъсани и окаляни. Дядо Фошльован целуваше коленете му и плачеше. По лицето на господин Мадлен беше изписано странно мъченическо и неземно изражение. Той погледна спокойно Жавер, все още вперил очи в него.

Дядо Фошльован оздравя, но коляното му остана схванато. Каруцата му беше разбита, конят – мъртъв. Господин Мадлен успя да го настави като градинар в един женски манастир в Париж.

ГЛАВА XXII ГОСПОЖА ВИКТОРЕН ИЗРАЗХОДВА ТРИДЕСЕТ И ПЕТ ФРАНКА В ЗАЩИТА НА МОРАЛА

Такова беше положението в този край, когато Фантин се завърна в Монтрьой-сюр-мер. Никой не си спомняше за нея, но вратите на фабриката бяха отворени и тя бе приета в женския цех.

Да живее честно от собствения си труд? Каква милост от небето! Охотата за работа ѝ се възвърна напълно, тя си нае стаичка и я мебелира на кредит: остатък от привичките ѝ на лекомислена жена.

Пазеше се грижливо да не научат, че има дъщеря. Понеже не знаеше да пише, плащаше на писар и с това привлече хорското внимание. В женския цех почнаха да шушукат, че Фантин има съмнително поведение, щом пише писма. Фантин стана прицел за наблюдение. Не бива да се забравя, че не една жена ѝ завидваше заради русите буйни коси и белите зъби.

Успяха да се доберат до писаря и да научат повече подробности. Фантин пишеше на някой си Тенардие в Монфермей. Напиха една вечер старчето, което пишеше писмата ѝ, и разбраха, че Фантин има дете. Една сплетница се замъкна чак в Монфермей и като се върна, заяви

победоносно:

– Изхарчих тридесет и пет франка, но сега съм наясно. Видях с очите си детето.

Тази сплетница беше едно плашило, на име госпожа Викториен, блюстителка на морала и отговорничка за всеобщата добродетел. Беше суха, куха старлица, устата, ръбата, зъбата. Завещала бе имота си на едно духовно дружество и се ползваше с много добро име в епархията.

Всичките тия нейни ходове отнеха не малко време.

Фантин беше вече от една година във фабриката, когато един ден надзирателката ѝ връчи от името на кмета петдесет франка и ѝ заяви, че вече не се числи към работничките. Беше точно през месеца, когато съпрузите Тенардие бяха увеличили вноската от дванадесет на петнадесет франка.

Тази вест смаза Фантин. Тя дължеше за наема и мебелите. Покрусена се прибра в стайката си. Не намери сили да се оплаче, нито посмя да говори с господин кмета.

А той изобщо не беше в течение на случилото се. Той почти не влизаше в женския цех. Имаше пълно доверие в надзирателката, наистина честна жена, достойна за уважение. Изпълнена с милосърдие, което се изразява в подаяния, но не и с милосърдие, което се изразява в разбиране и прощаване. Господин Мадлен се осланяше на нея. Убедена, че отсъжда правилно, надзирателката изгони Фантин от негово име.

Фантин се опита да постъпи като прислужничка в някое семейство. Никъде не я искаха. Хазяинът и вехтошарят, от когото беше купила мебелите, почнаха да я преследват.

Тя шиеше прости войнишки ризи и изкарваше по дванадесет су на ден. Козет ѝ струваше десет. Живееше съвсем оскъдно, без отопление, без осветление, само с къшей хляб.

Непосилната зле платена работа я изтощаваше. Почна да кашля. Ръцете ѝ вечно преха.

Изгониха я в края на зимата. През втората зима положението ѝ стана неудържимо. Тенардие ѝ пишеха час по час тревожни писма за мними боледувания на Козет, които я хвърляха в отчаяние. Излъгаха я, че детето ѝ е съвсем оголяло и има нужда от вълнена пола.

Фантин влезе при един бръснар и разпусна чудните си, дълги до кръста коси.

– Колко ще ми дадете за тях?

– Десет франка.

– Острижете ги.

Полата вбеси съпрузите Тенардие. Те очакваха пари. Дадоха полата на Епонин, а клетата Чучулига продължи да зъзне.

В сърцето на Фантин покълваха наченки на мрачен прелом. Тя започна да ненавижда всичко около себе си. Дълго бе споделяла общата почит към господин Мадлен. Но понеже постоянно си повтаряше, че именно той я бе изгонил, тя намрази него най-много.

Един ден получи следното писмо от Тенардие:

„Козет е болна от сипаница. Необходими са скъпи лекарства, които ни разоряват. Ако до една седмица не изпратите четиридесет франка, момиченцето ви ще умре.“

Фантин избухна в истеричен смях и каза на старата си съседка:

– Те с ума ли са си? Четиридесет франка! Ами че това са два наполеона! Отде да им ги взема?

После изкочи силно възбудена на улицата.

Когато пресичаше площада, тя видя много народ, насъбран около чудновата кола, върху която бе застанал облечен в червени дрехи мъж. Той говореше гръмко. Зъболекар-шарлатанин, който обикаля от град на град и предлага изкуствени челюсти и чародейни елексири.

– Ей ти там, зъбите ти са чудесни. Ако се съ согласиш да ми дадеш двата си предни резци, ще ти броя за всеки по един златен наполеон.

– Какво значи резци? – запита Фантин.

– Предни зъби – обясни ѝ някой.

– Какъв ужас! – възкликна Фантин.

Фантин побягна и запуши уши да не чува пресипналия глас на шарлатанина, който викаше след нея:

– Помислете си, хубавице, два наполеона! Ако се решите, елате довечера в кръчмата „Сребърната палуба“.

Фантин се прибра разярена в къщи и разказа случката на добродушната си съседка.

– Можете ли да си представите какъв отвратителен човек? Да ми извади двата предни зъба! Ами че аз ще стана истинско плашило! Какво чудовище! По-скоро ще се хвърля от петия етаж с главата надолу.

– И колко ти предложи в замяна?

– Два наполеона.

– Точно четиридесет франка.

– Да, четиридесет франка – повтори Фантин и се замисли.

След четвърт час прекъсна шиенето и отиде да препрочете писмото на Тенардие на стълбището. Когато се върна, попита:

– Какво значи сипаница?

- Това е една болест.
- Трябват ли лекарства за нея?
- О, страхотни лекарства!
- Умира ли се от нея?
- Като нищо.

Фантин пак излезе и препрочете писмото.

Вечерта тя тръгна към странноприемницата.

На другата сутрин съседката ѝ влезе при нея. Фантин седеше като вцепенена в леглото си. Не беше си лягала. Свещта ѝ бе горяла цялата нощ и се беше стопила цялата.

– Господи! Какво се е случило, Фантин?

– Нищо ми няма. Всичко е наред. Детето ми няма да умре от тази ужасна болест.

И при тези думи тя показва на масата два златни наполеона.

– Ами че това е цяло състояние! Откъде ги имате?

– Ето така, имам ги – отвърна Фантин и се усмихна. Усмивката ѝ беше кървава. Двата предни зъба липсваха. Тя изпрати четиридесетте франка на Тенардие. Всъщност това беше малка хитрина от тях, за да измъкнат от нея пари. Козет не беше болна.

Фантин затъваше все повече в нищетата. Отвред я преследваха кредитори. Какво искаха от нея? Тя се чувствуваше подгонена. Тенардие писа, че трябвало да му изпрати незабавно сто франка, иначе щял да изхвърли Козет на улицата, на студа, ако ще да пукне дори.

– Няма що? – каза си клетата майка. – Ще продам и останалото.

И стана проститутка.

ГЛАВА XXIII БЕЗДЕЛИЕТО НА ГОСПОДИН БАМАТАБОА

Какво представлява историята на Фантин? Обществото си купува робиня.

От кого? От нищетата.

От глада, от студа, от самотата, от изоставеността, от оскъдицата. Скръбна сделка. Човешка душа за парче хляб. Нищетата предлага, обществото купува.

Казват, че европейската цивилизация не познавала робството. Това е заблуждение. Робството съществува, но то тегне само над жената и носи името проституция.

То тегне над жената, тоест над прелестта, над безпомощността, над красотата, над майчинството. Това е една от най-позорните прояви на мъжа.

В този етап от нашето повествуване от предишната Фантин не бе останало и следа. Съприкосновението с калта я превърна в мрамор. Докоснете ли я, усещате хлад. Тя изживя всичко, което ѝ бе съдено да изживее. Вкуси всички чувства, всички унижения, всички изпитания, всички страдания, всички загуби. Животът и общественият строй си каза своята последна дума. Тя вече не се гнусеше от нищо. И не се плашеше от нищо.

Така поне ѝ се струваше. Ние хората се лъжем, като си въобразяваме, че сме изчерпали всичко, което ни готви съдбата, че сме достигнали до дъното на каквото и да било.

Във всяко малко градче има известна категория мъже, които изпадат годишната си рента, подобно на парижките си събратя, които прахосват много повече. Те спадат към безчислената бездарна паплач от циници, паразити, нищожества, които притежават малко земя, малко глупост и малко ум и си въобразяват, че са благородници.

Ако никога не беше помирилс Париж, Толомиес щеше да бъде един от тях.

Някои от тия безделници досаждат, други скучаят, трети се забавляват.

В началото на януари 1823 година в една снежна вечер едно такова конте и безделник, благонадежден, защото бе добре облечен, се забавляваше, като дразнеше жената, разхождаща се пред офицерското кафене. Всеки път, когато тя минеше край него, той ѝ подхвърляше по някоя забележка, въобразявайки си, че е остроумен.

– У, че грозотия! Я по-добре се прибери! Охо, ти си била и щърба! – и така нататък в същия дух.

Господинът се казваше Баматабоа. Жената беше Фантин. Пълното ѝ безразличие към задявките му явно го засегна. Той сграбчи шепа сняг и я пхна внезапно в гърба на жената между голите ѝ рамене. Тя диво изпищя, спусна се към него и впи нокти в лицето му, обсипвайки го с най-грозни ругатни.

Глъчката привлече офицерите. Те наизлязоха. Мъжът се мъчеше да се отскубне, а жената го риташе и удряше с юмурици. Посиняла от злоба, страшна, тя крещеше диво.

Внезапно един висок мъж излезе от тълпата, сграбчи жената за окаляната рокля и ѝ каза:

– Тръгвай след мене!

Тя вдигна очи. Яростните ѝ кръсъци секнаха мигновено. Очите ѝ се изцъклиха. Лицето ѝ се покри с мъртвешка бледност и тя се разтрепери ужасена. Беше познала Жавер.

Контето се възползва от суматохата, за да се измъкне.

ГЛАВА XXIV РАЗРЕШАВАНЕ НА НЯКОЛКО ВЪПРОСА ОТ ОБСЕГА НА ГРАДСКАТА ПОЛИЦИЯ

Когато стигна до охранявания от дежурния полицаи пост, Жавер отвори вратата, бутна вътре Фантин и тутакси затвори след себе си за голямо неудоволствие на любопитните, които се надигаха на пръсти, опитвайки се да надзърнат вътре през мътното стъкло. За някои хора зрелището е равносилно на храна.

Щом влязоха, Фантин се отпусна неподвижна и безмълвна в един тъгъл, сгушена като подплашено псе.

Жавер седна, извади обгербена хартия и почна да пише.

Нашите закони предоставят уличните жени изцяло във властта на полицията. Тя постъпва с тях както намери за добре, наказва ги, както ѝ хрумне и им отнема по свое усмотрение двете жалки неща, които се наричат професия и свобода. Жавер изглеждаше безразличен, но всъщност бе дълбоко развълнуван. Настъпил бе миг, когато той упражняваше своята страшна неограничена власт, като повече от всеки друг път се вслушваше, в гласа на своята взискателна съвест. Той съзнаваше, че в този миг участъкът се превръща в съдилище. Колкото повече вникваше в постъпката на уличницата, толкова по-силно възмущение го обземаше. За него нямаше никакво съмнение, че тя е виновна. Обществото, в лицето на един свой представител бе нападнато и обругано от една нищожна твар и то пред очите му. Една проститутка бе посегнала на пълноправен гражданин.

Когато свърши, той сложи подписа си, сгъна листа и го подаде на дежурния полицаи:

– Вземете трима души и отведете тази никаквица в затвора.

После се обърна към Фантин:

– Сама си докара на главата шест месеца затвор! Нещастницата се разтрепери.

– Шест месеца! Шест месеца затвор! Да изкарвам по седем су на ден! Ами какво ще стане с Козет, с момиченцето ми? Аз дължа над сто франка на Тенардие, господин инспекторе!

Тя се свлече, склонила ръце и по колене запълзя към него.

– Господин Жавер, смилете се, моля ви се! Уверявам ви, че не бях виновна. Господин гражданинът, когото не познавам, ми пхна шапа сняг в гърба. Просто ми причерня. Пък и не съм здрава. А преди това ми подхвърляше оскърбителни приказки. „Грозна си, щърба си!“ Знам, че останах без зъби от бедността! Аз не отвърщах, държах се прилично, не го заговарях. И точно тогава, ненадейно той ми пхна сняг в гърба. Сигурно сгреших, че избухнах. Но в първия миг не можах да се овладее. Чуйте, вие навярно не знаете, в затворите се изкарва по седем су, а аз плащам на Тенардие по десет. Не ме пращайте в затвора, добрички ми господин Жавер. Ще я изхвърлят на пътя, а тя е още мъничка. Всъщност аз не съм толкова лоша и не от разврат, или от лакомия съм стигнала дотук. Смилете се над мен, господин Жавер.

Тя нареждаше така, превита надве, с тих, замиращ глас. Голямата горест преобразява клетниците. В този миг Фантин бе отново хубава. Би могла да смекчи и гранитно сърце. Но дървеното сърце не се поддава на разнежване.

– Хайде! – отсече Жавер. – Изслушах те. Каза ли всичко, което имаш да казваш? Марш оттук! Ще си излежиш шестте месеца и толкоз!

Фантин разбра, че присъдата е произнесена. Тя се просна на земята и простена:

– Милост!

Жавер ѝ обърна гръб.

От няколко минути в участъка беше влязъл един мъж, без някой да му обърне внимание.

Когато войниците хванаха нещастницата, той каза:

– Почакайте малко, моля.

Жавер позна господин Мадлен. Той го поздрави принудено и каза леко раздражено:

– Извинете, господин кмете...

Думите „господин кмете“ странно въздействаха върху Фантин. Тя скочи тутакси на крака. Втренчи блуждаещия си поглед в него и изкрещя неистово:

– Аха! Значи ти си бил господин кметът!

И като избухна в истеричен смях, тя го заплю в лицето. Господин Мадлен изтри лицето си и каза:

– Инспектор Жавер, пуснете на свобода тази жена.

Жавер помисли, че полудява. Той изпитваше едно след друго най-силните вълнения в живота си. Улична жена да заплюе кмета! А той да иска да я пуснат на свобода! Жавер загуби способност да мисли и да говори.

Думите на кмета оказаха странно въздействие и върху Фантин. За-ви й се свят.

– Да ме пуснат на свобода! Няма да лежа шест месеца в затвора? Наистина ли някой каза това? Не е възможно това чудовище кметът да го е казал. Вие ли, добрички ми Жавер, заповядахте да ме пуснат на свобода? Ах, ще ви разкажа всичко и вие ще ме пуснете! Тоя изверг кметът е виновен за всичко. Представете си, той ме изгони! Заради разни никаквици, които клюкарстваха в работилницата. Да изпъдиш едно нещастно момиче, което си гледа честно работата! Цялото зло дойде оттам. Почнах да шия ризи и си докарвах по дванадесет су, като шиех седемнадесет часа на ден. Изведнъж смъкнаха надницата ми на девет и вече нямаше живот. А трябваше да изхранвам и мъничката си Козет. Ща не ща, станах уличница. Ясно ли ви е сега, че кметът е причина за всичко?

Господин Мадлен я слушаше най-внимателно.

– Колко пари казахте, че дължите?

– Аз не говоря с тебе – сопна му се тя; после се обърна към войниците. – Видяхте ли, момчета, как го заплюх в лицето? Дошъл е да ме плаши, но пет пари не давам за него! Мене ме е страх само от добричкия ми господин Жавер.

Фантин не плачеше вече. Гласът ѝ звучеше гальовно. Изведнъж тя оправи раздърпаните си дрехи и кимна дружелюбно на войниците:

– Момчета, господин инспекторът каза да ме пуснете и аз си отивам.

Щракването на резето сепна Жавер. Той вдигна глава с израз на човек, разполагащ с неограничена власт, толкова по-страшна, колкото пониско стои съществото, което я упражнява – свирепа у дивия звяр, безсърдечна у тесногръдия човек.

– Сержант, не виждате ли, че тази негодница си отива? Кой ви е казал да я пуснете?

– Аз – заяви Мадлен.

Чувайки гласа на Жавер, Фантин се разтрепери като уловен на местопрестъплението крадец. При гласа на Мадлен, тя се обърна и от този миг погледът ѝ зашари между двамата мъже.

Полицейският инспектор Жавер се обърна към кмета, смъртно

бледен, ледено студен, и му каза – нечувано нещо! – с наведена глава, но твърд глас:

– Това е невъзможно, господин кмете!

– Защо?

– Тая окаяница оскърби един гражданин.

– Изслушайте ме, инспектор Жавер. Вие сте честен човек и лесно ще се разберем. Аз минавах оттам, когато отведохте жената и разпитах хората, които са били свидетели на инцидента. Гражданинът е бил виновен и той е трябвало да бъде арестуван, ако полицията си е на мястото.

– Но тази никаквица преди малко оскърби и господин кмета!

– Това вече е само моя работа.

– Моля да ме извините, но тора оскърбление засяга и правосъдието.

– Господин Жавер – възрази Мадлен, – съвестта е върховният съдник.

– Моят дълг ми налага тази жена да изтърпи шест месеца затвор.

– Чуйте ме добре. Тя няма да прекара в затвора нито един ден!

– Това престъпление е от компетентността на полицията и затова аз задържам именуваната Фантин.

– Според параграф девети и единадесети от углавния кодекс, случката е подсъдна на мен. Заповядвам ви да пуснете на свобода тази жена.

– И все пак...

– Нито дума повече.

– Обаче...

– Излезте!

Жавер получи удара право в гърдите. Той се поклони дълбоко и излезе.

Фантин беше в плен на невъобразим душевен смут. Пред очите ѝ се беше разrazil двубой между две сили, които си я оспорваха. Едната я дърпаше към мрака, другата я връщаше към светлината. Ангелът беше победил демона, но ангелът-хранител се беше оказал човека, когото така силно бе ненавиждала, когото толкова дълго бе смятала за първоизточник на всичките си злочестини. При всяка дума на господин Мадлен омразата ѝ се стопяваше и неизказано хубави чувства трепваха в душата ѝ – радост, доверие, любов.

Когато Жавер излезе, господин Мадлен ѝ каза кротко:

– Никой нищо не ми е казал за вашия случай. Не са ме уведомили, че напускате работилницата. Но да оставим този въпрос. Ще платя дълговете ви. Ще изпратя да доведат детето ви, или вие ще отидете да си го вземете. Поемам издръжката ви. Ще станете отново добродетелна, щом

излезете от мизерията. Нещо повече, не се съмнявам, че вие никога не сте преставала да бъдете добродетелна и невинна дълбоко в душата си! О, злочеста жена!

Това беше повече, отколкото можеше да понесе изтерзаната клетница. Да скъса с този гнусен живот! Да живее честно и свободно заедно с Козет! Тя изхлипа няколко пъти: „О! О! О!“; краката ѝ се подкосиха и загуби съзнание.

ГЛАВА XXV КРАТЪК ОТДИХ

Господин Мадлен заповяда да пренесат Фантин в болницата, която бе уредил в собствения си дом. Той я повери на сестрите. Фантин вдигна висока температура. Прекара част от нощта в бълнуване. Най-сетне заспа.

Събуди се на другия ден към пладне и видя до себе си господин Мадлен. В очите му се четеше безпокойство и жалост. Той беше дошъл преди един час. Чакаше Фантин да се събуди. Взе ръката ѝ, измери пулса ѝ и я попита:

– Как сте?

– Наспах се и ми се струва, че съм по-добре. Ще мине.

Господин Мадлен беше събрал сведения за нея. Познаваше историята на Фантин с всичките ѝ покъртителни подробности. Той поде:

– Вие много сте изстрадала, клета майчице. С безчовечната си жестокост хората ни превръщат в ангели.

Той въздъхна дълбоко.

През същата нощ Жавер написа писмо до господин Шабуйе, секретар на префекта. А господин Мадлен побърза да пише на Тенардие. Фантин им дължеше сто и двадесет франка. Той им прати триста, като им поръча да доведат незабавно детето, защото болната майка иска да го види.

Тенардие се смая.

– Дума да не става! – каза той на жена си. – Няма да изпускам детето. Ето че нашата Чучулига ще се превърне в дойна крава. Сигурно някой хапльо се е влюбил в майката.

Той отговори с умело нагласена сметка за петстотин и няколко франка.

Господин Мадлен незабавно прати още триста франка и писа: „По-

скоро доведете Козет.“

– Да има да взема! – възкликна Тенардие. – Това дете не е за изпускане.

А между това състоянието на Фантин не се подобряваше. Тя все още беше в болницата.

Господин Мадлен я навестяваше два пъти дневно и при всяко негово посещение тя го питаше:

– Скоро ли ще видя Козет?

– Не е чудно още утре сутринта. Тя може да пристигне всеки миг. Аз я чакам – отговаряше той.

И бледото лице на майката просияваше.

– Ах, колко щастлива ще бъда!

Болестта, която Фантин влачеше отдавна, се разрази бурно. По онова време туберкулозата все още вземаше много жертви. Лекарят прислуша Фантин и поклати глава.

– Е, какво ще кажете? – попита господин Мадлен.

– Нали има дете, което иска да види? – каза в отговор лекарят.

– Да.

– В такъв случай побързайте да й го доведете. Господин Мадлен изтръпна.

– Какво каза лекарят? – попита Фантин. Господин Мадлен се опита да се усмихне.

– Каза да доведем бързо детето ви, защото това ще ви излекува.

– О! – възкликна Фантин. – Той е прав! Но какво ги прихваща тия Тенардие, та не пращат Козет? О, тя ще дойде! Щастieto е вече съвсем близко!

Тенардие обаче „не изпускате“ детето. Той привеждаше хиляди неоснователни доводи.

– Ще изпратя някого да доведе детето – реши чичо Мадлен. – А ако се наложи, сам ще отида.

Той накара Фантин да подпише следното писмо:

„Господин Тенардие,

Предайте Козет на приносителя. Всички дребни задължения ще ви бъдат изплатени.

Приемете моите почитания

Фантин.“

Междувременно се случи важно събитие. Колкото и старателно да

издялваме тайнствения каменен блок, който представлява нашия живот, черната жилка на съдбата винаги излиза на повърхността му.

ГЛАВА XXVI КАК ЖАН СТАВА ШАН

Господин Мадлен се занимаваше една сутрин в кабинета си с някои спешни административни въпроси, които искаше да уреди преди да замине за Монфермей. Уведомиха го, че инспекторът Жавер иска да говори с него. При споменаването на това име господин Мадлен не можа да подтисне известно неприятно чувство.

– Да дойде – каза той.

Жавер влезе. Господин Мадлен продължаваше да прелиства някаква папка. Той и не помисли да поздрави Жавер при влизането му и леденото му държане беше обяснимо, защото не можеше да не мисли за горката Фантин.

Жавер поздрави почтително господин кмета, който не го и погледна. Жавер направи две-три крачки и спря. Ако някой го видеше в този миг, би си казал: „Какво ли е станало с него?“

За всеки, който познаваше праволинейната, строга и безпощадна съвест на Жавер, би било очевидно, че той току-що излиза от дълбока душевна криза. Без да промълви нито дума, без да помръдне, с израз на смирение и безропотно подчинение той стоеше като провинен пред съдия. Върху безизразното и непроницаемо като гранит лице се четеше само мрачна печал.

Най-сетне кметът остави перото и се обърна към него.

– Какво се е случило, Жавер?

– Господин кмете, извършено е престъпно деяние.

– Какво?

– Един низш чиновник е проявил най-грубо незачитане към високопоставено длъжностно лице.

– Кой е този низш чиновник?

– Аз.

– А кое длъжностно лице има според вас основание да се оплаче от него?

– Вие.

Господин Мадлен се повдигна от креслото си. Жавер все още не вдигаше поглед от земята.

– Господин кмете, моля ви да поискате от префекта уволнението ми.

– И таз добра! Защо? Каква вина имате спрямо мене?

– Ще разберете, господин кмете.

Жавер въздъхна дълбоко и продължи с печален глас:

– След спречкването ни заради онази уличница бях вбесен и направих донесение против вас.

– Че като кмет съм посегнал на правата на полицията?

– Че сте бивш каторжник. Кметът стана смъртно блед.

Жавер продължи, като все още не вдигаше поглед:

– Бях си въобразил, че е така. Известна физическа прилика, сведенията, които бяхте поискали от Фаврол, огромната ви физическа сила, лекото понакуцване, знам ли и самият аз? Щуротии! Тъй или иначе бях ви взел за един каторжник, който се казваше Жан Валжан. Бях го виждал преди двадесет години, когато служех помощник-надзирател в каторгата в Тулон.

Господин Мадлен, който се беше овладял, го попита с безразличен глас:

– И какво ви отговориха?

– Че съм бил луд.

– Така ли?

– Няма как, щом е намерен истинският Жан Валжан. Господин Мадлен възкликна с неподдаващ се на описание глас:

– Така ли?

– Ето как стои работата. Някакъв старик, на име Шанматийо бил задържан за кражба на ябълки, както прескачал един зид. Тикнали го в драмголника, но понеже затворът бил разнебитен, пратили го в Арас. Не щеш ли в араския затвор се намирал бивш каторжник Брьове, който служел сега там като ключар. Щом зърнал Шанматийо, Брьове възкликнал: „Ами че аз го познавам! Това е Жан Валжан!“ Шанматийо се преструва на учуден. „Я не се прави на щур!“ – вика му Брьове. Шанматийо отрича. То се знае, да не е луд. Разчепкват случая и се установява, че същият Шанматийо преди тридесетина години обикалял селата и по-специално Фаврол, като кастрач. После следите му се губят. А какъв е бил Жан Валжан преди каторгата? Кастрач. Къде? Във Фаврол. Още една важна улика. Майчиното име на Жан Валжан било Матийо. Какво по-ясно. За да укрие следите си, щом излязъл от каторгата, почнал да се нарича Шанматийо. Още двама каторжника, осъдени на доживотен затвор го разпознали – Кошпай и Шьонилдийо. Устроили им очна ставка. Точно

тогава аз пращам донесението си. Отговарят ми, че съм луд. Следователно ме извика в Арас, доведоха ми този Шанматийо...

– Е, и какво? – прекъсна го господин Мадлен.

На неподкупното лице на Жавер се изписа искрено огорчение.

– Истината си е истина. Колкото и да не ми се иска да призная, онзи човек е Жан Валжан.

– Сигурен ли сте? – попита го тихо Мадлен.

– Напълно! Нещо повече: след като го видях, не мога да се начудя как съм могъл да допусна другото. Извинете ме, господин кмете.

Мадлен го попита неочаквано:

– А онзи човек какво казва?

– Какво има да казва работата му е спукана. Ако е Жан Валжан, на лице е рецидив. Очаква го доживотна каторга. Има за какво да се вайка. Но той е подмолен. Прави се, че не разбира и само едно си знае: аз съм Шанматийо, не съм бил в каторгата. Само че няма да мине. Делото ще се гледа утре в Арас и аз съм призован като свидетел.

Господин Мадлен взе пак досието и го запрелиства с вид на много зает човек.

– Достатъчно, Жавер. Всъщност тези подробности не ме засягат. Предстои ми срочна работа.

– Трябва да ви припомня нещо, господин кмете:

– А именно?

– Трябва да бъда уволнен.

– Преувеличавате вината си. Държа да останете на своя пост.

– Господин кмете, в интерес на службата е да дадете пример. Аз ви моля да уволните инспектора Жавер.

– Ще видим.

– В такъв случай ще остана на поста си, докато ми намерите заместник.

Господин Мадлен остана умислен, заслушан в твърдите и самоуверени крачки на отдалечаващия се Жавер.

ГЛАВА XXVII ПРОЗОРЛИВОСТТА НА ЧИЧО СКОФЛЕР

Не всички събития, за които след малко ще четете, са известни в Монтрьой-сюр-мер, но и малкото, което излезе наяве, остави потресаващ спомен в градчето.

След посещението на Жавер, господин Мадлен, както обикновено, отиде следобед при Фантин. Той извика настрана сестра Симплиция и с развълнуван глас я помоли да се грижи за Фантин. По-късно сестрата си припомни тази подробност. Сестра Симплиция беше тиха, сериозна и съдържана монахиня, която се отличаваше с необикновена физическа и душевна изтънченост. Другата ѝ отличителна черта беше, че тя никога в живота си не беше лъгала, никога волно или неволно не бе казала нещо, което да не е истина. Това ярко подчертаваше нейната добродетел.

Господин Мадлен поговори малко с нея и се приближи до Фантин.

Болната очакваше всеки ден неговото появяване, както се очаква слънчев лъч, носещ радост и топлина. Тя казваше на сестрите:

– Аз живея истински само когато господин кметът е тук. Този ден тя имаше много силна треска. Щом видя господин Мадлен, попита:

– А Козет?

– Скоро – отвърна ѝ той усмихнат.

Господин Мадлен остана при нея цял час. Забелязаха, че по едно време лицето му съвсем помръкна. Може би защото лекарят се наведе до ухото му и прошепна: „Тя много отпада“.

После господин Мадлен се прибра в кметството и внимателно разглежда картата на пътищата във Франция, закачена в кабинета му. Той надраска с молив няколко цифри на едно листче.

От кметството отиде чак на другия край на града при един фламандец, чичо Скофлер, който даваше под наем коне и кабриолети.

Завари го да кърпи едно седло.

– Чичо Скофлер, имате ли добър кон? – попита го господин Мадлен.

– Какво разбирате вие под добър кон?

– Да може да извърви двадесет левги за един ден.

– Охо! Впрегнат в кабриолет?

– Да. Като извърви и обратния път.

– Без почивка?

– Ако се наложи, трябва да тръгнем на следващия ден.

– Имам точно това, което ви е нужно. Бялото конче. Дребна местна порода. Огън и пламък. Само че не търпи седло. Всеки с нрава си. Видж да тегли, може, но да носи, не ще и не ще.

– А ще измине ли разстоянието?

– За по-малко от осем часа, но при известни условия.

– Кажете.

– Трябва да го оставите да си почине един час по средата на пътя.

Да стоите до него, докато си изяде зоба, за да не би прислужникът да му го открадне.

– Бъдете спокоен, ще стоя до него.

– Ще ми платите по тридесет франка на ден и ще пътувате в открита двуколка, за да не изморите много кончето!

– Съгласен съм.

– Размислили ли сте, че е още зима?

Господин Мадлен не отговори.

– Че може да завали?

Господин Мадлен каза:

– Колата и конят да бъдат утре пред вратата ми в четири и половина часа сутринта.

– Разбрано. Добре че се сетих, докъде ще пътува господин кметът?

Чичо Скофлер мислеше за това още от самото начало, но не беше удобно да любопитства.

– Здрави ли са предните крака на кончето? – попита господин Мадлен.

– Да, но трябва да го придържате по нанадолнищата. Ще има ли нанадолница там, където отивате?

– Бъдете пред вратата ми точно в четири и половина – каза в отговор чичо Мадлен.

Фламандецът остана с пръст в устата, както се казва. Господин Мадлен беше забравил върху камината му листчето с цифрите. Фламандецът го проучи внимателно.

– Пет, шест и осем и половина. Напомня спирките на пощенската кола – каза той на жена си. – Струва ми се, че отгатнах.

– Как така?

– Оттук до Един – пет левги, от Един до Сен-Пол – шест, а оттам до Арас – осем и половина. Той отива в Арас.

Така прозорливият чичо Скофлер задоволи любопитството си.

ГЛАВА XXVIII ТРЕВОЖНА СЪВЕСТ

Читателят навярно е отгатнал, че господин Мадлен не беше никой друг, а Жан Валжан.

Ние надзърнахме вече веднъж в дълбините на неговата съвест. Дойде време да погледнем още веднъж в нея. Не без трепет правим това.

Има само една гледка, по-величествена от морето – небесната вис; има само една гледка, по-величествена от небето – дебрите на човешката съвест. Мрачно зрелище представлява безкраят, който човек носи в себе си, като съпоставя отчаян стремежите си и действителните си дела.

Остава ни да добавим малко към онова, което знаем след срещата му с Малкия Жерве. Видяхме, че стана друг човек.

В него се извърши не само коренна промяна, но истинско преображение.

Той успя да заличи следите си, продаде сребърните прибори, като запази свещниците, прекоси цяла Франция и дойде в Монтрьой-сюр-мер, надявайки се, че втората половина на живота му ще изкупи първата. И заживя спокойно, без опасения, загрижен само за две неща: да запази в тайна името си и да прекара в благочестие живота си. Тези две стремления се сливаха в едно за него и ръководеха всичките му постъпки. Понякога те бяха в разногласие. Така например, противно на всяко благоразумие беше запазил свещниците на епископа и сложи траур за него, интересуваше се от малките савойчета и спаси живота на стария Фошльован, въпреки намеците на Жавер. Когато възникнеше такова противоречие между двата му ръководни принципа, той без колебание жертваше личната си сигурност в името на добродетелността.

Но никога досега тези два принципа не се бяха вкопчили в толкова жестока схватка. В мига, когато прозвуча отново името, което беше погребал под толкова гъст мрак, той се стъписа, зашеметен от зловещата прищявка на съдбата и се наведе като дъб под напора на приближаваща буря. Черни облаци, натежали от светкавици и мълнии, надвиснаха над него. Докато слушаше Жавер, първата му мисъл беше да изтича незабавно, да освободи невинния Шанматийо и да влезе в затвора на негово място. Испита остра болка, както при рязане на жива плът. Скоро обаче той подтисна този великодушен порив и отстъпи малодушно.

В първите минути победи инстинктът за самосъхранение. Той събра набързо мислите си, заглуши чувствата си, съобрази се с опасното присъствие на Жавер, отложи всяко решение и си възвърна самообладанието като воин, който се навежда да вземе щита си.

Целият ден остана в това състояние: в душата му вихър, на лицето – дълбоко безстрастие. Взе само някои „предохранителни мерки“. Съзнаваше смътно, че може би ще трябва да отиде в Арас. Макар и да не беше решил още дали ще пътува или не, каза си, че понеже е във възрастното подзрение може безпрепятствено да проследи лично развоя на събитията. Затова задържа двуколката на Скофлер, та да бъде готов за всеки

случай.

Вечеря с доста голяма охота. Едва когато се прибра в стаята си, се вгълби в мислите си.

Разгледа положението и то му се стори толкова чудовишно и невероятно, че стана и воден от необяснима тревога, заключи с резето вратата си. Залостваше я срещу ударите на съдбата.

Малко след това духна свещта. Тя го смущаваше. Някой можеше да го види.

Уви! Този, когото искаше да прогони, беше влязъл; този, когото искаше да заслепи, го гледаше. Призракът на неговата съвест.

И все пак в първия миг се почувствува сигурен и сам. Овладя се и се замисли.

„Какво ме връхлетя? Кой може да бъде този Шанматийо и наистина ли толкова ми прилича? Колко спокоен си бях вчера, колко далеч от всяко съмнение! Какво да правя?“

Буря бушуваше в него. Мозъкът му не побираше мислите му: те се плискаха като вълни и той стискаше с две ръце челото си, за да ги задържи.

Независимо от дълбоко нравственото си съществуване през последните години, всичките му постъпки се свеждаха до трапа, който бе изкопал, за да зарови в него името си. През безсънните си нощи се беше стряскал само от едно – да не би да чуе някога отново това име. Съзнаваше, че това би означавало край на всичко, че то ще пръсне като дим новия му живот, а може би и новата му душа вътре в него. Какъв кошмар! Струваше му се, че е на ръба на бездната и вижда в мрака друг човек, когото съдбата тласка вместо него в пропастта. За да се затвори тази раззинала паст, някой трябваше да падне в нея. Или той, или другият.

Достатъчно беше да не се намесва и щеше да падне другият. Стига само да остави хората да запечатат над главата на Шанматийо камъка на безчестието, който се спуска като надгробна плоча, за да не се вдигне никога, самият той ще запази мястото си в обществото и няма да бъде застрашен вече от нищо.

„От какво се боя? Нали съм спасен? Край на всички тревоги! Този Жавер, който беше подушил кой съм, погна друг дивеч и загуби напълно следите ми! И всичко стана без моя намеса! Какво трагично има тук? Провидението е пожелало така. Такава е явно волята му. Колелото на съдбата е завъртяно, нека се върти! Провидението си знае работата.“

Така се допитваше той, наведен над бездната на собствената си душа. Закрачи из стаята. Каза си още веднъж: „Хайде, няма какво да му

мисля повече. Жребият е хвърлен!“

Но не изпита никакво облекчение. Напротив.

Както не можем да попречим на морето да се връща към брега, така не можем да попречим и на мисълта да се връща към един и същ напачив въпрос. Морякът нарича това прилив, виновният – угризение.

И той пак поднови мрачния диалог, в който беше и говорещ, и слушател. Призна пред себе си, че доводите, които беше привел мислено, бяха чудовищни. Изводът му, че колелото на съдбата е завъртяно, бе направо недопустим. Та нали ако се разсее това заблуждение, би извършил най-отвратително престъпление? Той плю от погнуса. Каква цел бе преследвал досега? Да заблуди полицията като скрие името си или да стане отново честен и добродетелен? Та нали именно това, второто, му бе повелил епископът? Да затвори вратата на миналото си. А нямаше ли да я разтвори широко, извършвайки мерзка постъпка? Да ограби съществуването на друг човек! Да го превърне в жив мъртвец, да го хвърли в преизподнята, която носеше името каторга? Само предавайки се в ръцете на правосъдието и спасявайки човека, станал жертва на трагично недоразумение, той щеше да завърши истински духовното си възраждане и завинаги да затвори вратите на миналото. Падайки привидно в него, всъщност щеше да го напусне завинаги. Беше длъжен да стори това. Макар монсеньор Биенвеню да не беше вече между живите, той чувствуваше втренчения му поглед и съзнаваше, че занапред кметът Мадлен с всичките си добродетели ще му вдъхва отвращение, а каторжникът Жан Валжан ще се издига чист и достоен за възхищение пред неговия взор.

Уви! Той трябваше да отиде в Арас и да разкрие истинския Жан Валжан, като освободи мнимия! Това беше възможно най-голямата жертва, най-грудната победа, но тя се налагаше. Горчива участ! За да бъде истински добродетелен, трябваше да бъде опозорен в очите на хората!

За пръв път си даде сметка, че двата принципа, ръководили досега живота му, бяха всъщност много различни. Единият беше неизменно положителен, но другият беше податлив на опорочаване. Единият означаваше себеотрицание, а другият – себелюбие.

Стремежът към лична сигурност, като държи в тайна името си, се бореше със стремежа към истинска добродетелност. И той чувствуваше, че благородното начало взема връх.

Съзнаваше, че е настъпил решителен час. Епископът беше белязал първата фаза на прелома в живота му. Шанматийо бележеше втората.

След съдбоносното превръщение – съдбоносно изпитание.

Хрумна му, че когато сам разкрие кой е, може би заради благородната му постъпка и заради седемгодишния му добродетелен живот, както и заради заслугите му към този край ще го помилват.

Но скоро си спомни с горчива усмивка, че случаят с Малкия Жерве го прави рецидивист и че обществото зорко охранява собствеността и безпощадно наказва посегателството срещу нея. Законите на това общество го обричаха на доживотна каторга.

После изведнъж се сети за Фантин.

„Ами какво ще стане с тази клетница?“

И отново го обзеха колебания. Стори му се, че цялото положение коренно се промени.

„Отлично! През цялото време мисля само за себе си. Дали да се укривя, или да спася душата си, дали да бъда уважаван кмет, достоен всъщност за презрение, или презрян каторжник, достоен за уважение. Но само за себе си! Егоизъм! Не трябва ли да помисля малко и за другите? Предавам се на правосъдието. Ами после? Какви ще бъдат последиците тук? Ако ме няма, градът ще замре. Ще затворят фабриката и толкова много хора ще останат без работа. Ами тази нещастна жена, за чиято участ неволно съм виновен аз? Ами детенцето, което обещах да й доведа. Майката умира, детето остава на произвола на съдбата. Ето какво ще стане, ако се предам.“

После той поде мислено диалога със себе си:

„А какво ще стане, ако не се предам? Вярно, онзи човек ще отиде в каторгата, но нима е толкова страшно? Той все пак е крадец. Нима само защото ми харесва ролята на великодушен, нима само за да спася някакъв нехранимайко, трябва да загине цяла област? Да издъхне в болницата една злочеста майка, без да види детенцето си? Бедната Козет, която навярно зъзне и чезне в бордея на Тенардие! Да извърша небивалата глупост да се предам на правосъдието и да изменя на дълга си към всички тези клетки създания? Най-сетне съм на прав път. Жребият е хвърлен. Аз вече не съм Жан Валжан. Ако това съдбоносно име блуждае в мрака, тежко на главата, върху която връхлети!“

Той извади от кесията си едно малко ключе и го пхна в дупчицата, която едва личеше сред шарките на тапетите по стената. Оказа се скривалище. Вътре имаше само няколко дрипи: синя памучна риза, стар панталон, раница и чепата тояга. Ако някой бе видял Жан Валжан, когато прекосяваше Дин в 1815 година, лесно би разпознал в тези дрипи тогавашното му облекло.

След няколко секунди в стаята заиграха червени треперливи отблясъци. Всичко гореше. Чепатата тояга прашеше. От раницата, която се превръщаше в пепел, се изтърколи нещо лъскаво: откраднатите от савойчето четиридесет су.

Внезапно той съзря двата свещника.

„Ами че Жан Валжан е и в тях. Трябва да ги унищожа!“

Миг по-късно и двата се намериха в огъня.

– Жан Валжан! Жан Валжан! – извика нечий глас дълбоко в него.

Косите му настръхнаха.

– Много добре! Доведи докрай делото си! Заличи спомена! Забрави епископа! Погуби Шанматийо! Можеш да се поздравяш! Остани си господин кмета, живеј си в чест. И докато ти добруваш тук, друг ще навлеche червената рубашка, друг ще носи опозореното ти име и ще влачи твојата верига в каторгата. Отлично го нагласи!

О, окаянико!

ГЛАВА XXIX ПРЕВЪПЛЪЩЕНИЯ НА СТРАДАНИЯТА В СЪНЯ НИ

Часовникът изби три часа след полунощ. Пет часа вече той се бяхташе сред тревожните си колебания. Отпусна се капнал на стола. Заспа и му се присъни сън.

Този кошмар така го порази, че по-късно той го записа. Смятаме за необходимо да го цитираме дословно.

„Намирах се в поле. Обширно, безрадостно поле без трева. Не можех да си дам сметка дали е ден, или нощ.

В полето нямаше дървета. Край мене мина мъж. Пепеляво-сив, яхнал кон с пръстен цвят.

Влязох в първото срещнато село.

Първата улица, по която тръгнах, беше безлюдна. Завих по втора. Зад ъгъла зърнах човек, изправен до стената. Попитах го: «Кое е това селище?» Човекът не отговори. Видях една отворена врата и влязох в къщата.

Първата стая беше празна. Влязох във втората. Зад вратата съзрях човек, изправен до стената. Попитах го: «Чия е тази къща? Къде се намирам?» Човекът не отговори. Зад къщата имаше градина.

Влязох в градината. Тя беше пуста. Зад първото дърво стоеше прав един човек. Попитах го: «Чия е тази градина? Къде съм?» Човекът не ми отговори.

Излязох от селището и поех през полето.

След известно време се обърнах и видях, че след мен върви много-числена тълпа. Вгледах се и разпознах всички мъже, които бях видял. Имаха странно изражение. Уж не бързаха, а вървяха по-бързо от мен. За миг това пълчище ме настигна и заобиколи. Лицата на всички бяха пръстеносиви.

Тогава първият мъж, когото бях заговорил, ми каза: «Къде отивате? Не знаете ли, че отдавна сте мъртъв?»

Отворих уста да му отговоря, но видях, че около мене не беше останал никой.“

Когато се събуди, беше се вледенил. Огънят беше угаснал. Навън беше още черна нощ.

В същия миг на вратата на стаята му тихичко се почука.

– Кой е? – извика със страшен глас той, като цял се разтрепери.

– Господин кмете, скоро ще стане пет часът – обади се старата му вратарка.

– Че какво от това?

– Дойде кабриолетът, господине!

– Какъв кабриолет?

– Двуколката на господин Скофлер.

Настана продължително мълчание. Старицата чакаше. Тя се осмели да попита още веднъж:

– Какво да му кажа, господин кмете?

– Кажете му, че съм готов и ей сега ще сляза.

ГЛАВА XXX ЛИСИЦА МУ МИНАВА ПЪТ

По онова време пощенските съобщения в Монтрюй-сюр-мер ставаха посредством малки коли от епохата на империята. Те имаха две места – за пощальона и за един пътник. Сандъкът с пощата беше прикрепен отзад, така че колата приличаше на насекомо с крехка предна част и огромно туловище. Тъкмо когато влизаше в града, такава пощенска кола закачи малка двуколка, теглена от бяло конче и много силно удари колелото ѝ. Почщальонът извика на пътника да спре, но той не го чу и

профуча в плен тръс.

Това беше същият човек, който допреди малко се бяхташе сред духовни страдания. Къде отиваше той? Защо бързаше? И сам не знаеше. Потапяше се в нощта като в морска бездна.

Впрочем още нищо не беше решил. Съвестта му продължаваше да се лута, без да намери пристан. Защо отиваше в Арас?

Той си повтаряше мислено съображенията, които го бяха накарали да ангажира тилбюрита на чичо Скофлер: какъвто и да бъдеше изходът, нищо не му пречеше да види със собствените си очи и лично да прецени положението. Отдалеч човек е склонен да преувеличава. В края на краищата все още е господар на съдбата си. Той се вкопчваше жадно в тази мисъл.

Всъщност, ако искаме да кажем цялата истина, той би предпочел да не отива в Арас, но въпреки това отиваше там.

Колкото по-напред го отнасяше двуколката, толкова по-силно нещо вътре в него го теглеше назад.

Когато пристигна в Един, се беше съвсем съмнало. Той спря пред един хан, за да отмори и нахрани кончето.

Прислужникът, който донесе овеса, се наведе, загледа се в колелото и попита:

– Далеч ли ще ходите?

– Защо питате?

– Защото това колело може би е извървяло много път, но няма да измени и четвърт левга повече.

– Какво казвате?

– Истинско чудо е, че не сте се обърнали в някоя канавка.

Колелото действително беше пострадало сериозно.

– Няма ли наблизно майстор-колар?

Коларят видя колелото и се начумери като хирург, който установява, че кракът е счупен.

– Можете ли да го поправите веднага?

– Да, господине.

– Кога ще мога да потегля?

– Утре.

– Трябва да тръгна най-късно след един час.

– Изключено.

– Не може ли вместо да поправяте колелото, да го смените?

– Нямам такава. Колелата се правят по две и не съвпадат току-така.

– Не можете ли да ми дадете под наем някой кабриолет?

– Много хубаво стопанисват кабриолетите, които ви дават под наем. И да имах, не бих ви дал.

– Нямате ли каква да е каручка, която да ми продадете?

– Нямам.

– Няма що. Ще отида на кон. Разпрегнете моля кабриолета. Вярвам ще се намери седло.

– Разбира се, стига само кончето да търпи седло.

– Вярно, добре, че ме подсетихте. То не търпи седло.

– Никой ли не дава тук кон или кола под наем?

– Никой.

– Няма ли друг колар?

– Не.

Пътникът изпита буйна радост. Очевидно providението се намесваше в негова полза. Ако не можеше да продължи пътя си, това нямаше да бъде по негова вина. Той си отдъхна. За първи път след посещението на Жавер дишаше свободно и дълбоко.

Каза си, че е сторил всичко, което е по силите му и сега не му остава нищо друго, освен да се върне спокойно назад.

Точно когато реши да се върне, се зададе една старица, придружена от малко момче.

– Господине – обърна се тя към пътника, – това момче ми каза, че сте търсили кабриолет под наем.

– Да, стрино, само че тук няма.

– Как да няма, аз имам – възрази старицата. Мъжът изтръпна. Съдбоносната ръка го стисна отново. Старицата действително имаше под навеса си една тръстикова каручка. Той плати колкото му поискаха, остави своята двуколка на поправка до връщането си и пое по пътя. Беше загубил много време в Един и искаше да го навакса. Кончето си го биваше и теглеше, колкото две, но пътищата бяха лоши и отгоре на всичко все нагорница. Измина пет левги за четири часа.

В Сен-Пол той разпрегна кончето и стоя до яслата, докато то се назове. Беше ужасно гладен. Нахвърли се върху яденето, но едва отхапал един залък, остави хляба. Стори му се горчив. Повече не посегна към нищо. Един час по-късно напусна Сен-Пол и се отправи към Тенк на пет левги от Арас.

За какво мислеше по време на пътуването? Сменящите се гледки, които виждаше за пръв и последен път, му навяха печални мисли. Когато човек пътува, той непрекъснато се ражда и умира. Редуват се светлини и сенки. След всеки проблясък – затъмнение. Гледаш, бързаш,

протягаш ръце, за да уловиш мимолетното. Всяко събитие е все едно за вой по пътя. И едва опомнил се, ето те стар. Сепваш се: пред тебе мрак. Черният кон на живота е спрял внезапно своя бяг.

Здрач се спускаше, когато влезе в Тенк. Той не се спря. Когато напускаше селото, един кантонер на пътя му каза:

– Конят ви е здравата уморен. Няма да издържи седем левги!

– Как така седем? В разписанието са отбелязани пет!

– Сигурно не знаете, че пътят е в поправка. Трябва да вземете друг, черен път.

– Може би ще се объркам. Не съм от този край.

– Тогава идете в хана и наемете още един кон. А конярчето ще ви преведе.

Пътникът последва съвета му. Половин час по-късно мина през същото място, но вече с два коня. Конярчето седеше на капрата.

– Карай все в тръс и ще получиш двойно по-голям бакшиш! – каза му мъжът.

Но при едно силно тръсване, кобилицата се счупи.

– Да се върнем в Тенк, утре ще продължим – предложи момчето.

– Имаш ли връв и нож? – запита в отговор мъжът. Той отрязва един клон и направи нова кобилица. Загубиха още двадесет минути. Часовникът на далечна камбанария прозвъни.

– Колко е часът?

– Седем господине. В осем ще бъдем в Арас.

В този миг нашият пътник за пръв път си помисли, че може би целият този труд е напразен. Та той не знаеше кога се гледа делото! Може би вече е минало. Щеше да пристигне много късно в Арас.

Момчето шибаше конете. Нощта ставаше все по-тъмна.

Най-сетне каручката влезе през широката порта на един хан в Арас. Първата грижа на пътника беше да се погрижи за връщането си. Конярят го увери, че кончето му е много уморено и не би могло да извърви същия път на другия ден. Тогава той се осведоми, дали не може да се върне с пощенската кола, която тръгваше в полунощ.

Мястото на пощальона се оказа свободно и той го предплати.

После тръгна из града. Мина някакъв човек с фенер. Макар и да не му се искаше, той се обърна към минавача с молба да му каже къде се намира съдът.

Като повървяха малко, непознатият му каза:

– Виждате ли тези осветени прозорци? Върви ви. Обикновено заседанията се вдигат в шест часа, но щом свети, значи делото се е

проточило.

Пътникът взе под внимание указанията на минувача и скоро се озова в доста обширна зала, която служеше за чакалня. Двукрила врата, в момента затворена, я делеше от голямата зала, където заседаваше углавният съд.

Беше толкова тъмно, че пътникът не се поколеба да попита първия срещнат адвокат:

– Господине, докъде стигна делото?

– Свърши се.

– Осъдиха ли обвиняемия?

– Друго не можеше да се очаква.

– На каторжна работа?

– Доживотна.

– Значи установиха самоличността?

– Каква самоличност. Случаят беше много ясен. Жената беше убила детето си.

– Но щом делото е свършено, защо залата е още осветена?

– За следващото, което започна преди два часа.

– Кое е то?

– И то е много просто. Някакъв си дрипльо, рецидивист, бивш каторжник, който извършил кражба.

– Може ли да се влезе в залата?

– Едва ли, препълнено е, но питайте разсилния. Разсилният каза нелюбезно, че в залата няма място. Той добави:

– Има две-три места за длъжностни лица.

Мъжът извади бележника си, написа няколко думи и даде листчето на разсилния.

– Предайте тази бележка на председателя на съда.

Без да дозира, кметът на Монтрьой-сюр-мер си беше спечелил известност. Името му бе познато и на председателя на съда. Затова когато разсилният му подаде листчето, той тутакси кимна, взе бързо перото и написа нещо в долния край на листчето, като заповяда на разсилния:

– Въведете господина.

Клетникът не беше мръднал. Когато разсилният, кланяйки се дълбоко му каза:

– Ще благоволите ли да ме последвате? – той тръгна след него.

След миг се озова в заседателната зала.

ГЛАВА XXXI

МЯСТО, КЪДЕТО СЕ ОФОРМЯТ УБЕЖДЕНИЯ

В дъното на залата, където се намираше и той, – съдии с разсеяни погледи и изтъркани роби гризяха ноктите си или премижаваха с клепа-чи. На другия край – дрипава тълпа. Освен тях, адвокати във всевъзможни пози, и войници с честни и сурови лица. Тъмно, неугледно, безрадосно. Но цялата обстановка излъчваше все пак строгост и величественост: в нея се чувствуваше присъствието на висшата човешка повеля, наречена закон.

Никой сред тълпата не му обърна внимание. Всички погледи бяха насочени към подсъдимата скамейка, на която седеше между двама полицаи някакъв мъж.

Оня мъж.

Нашият познайник нямаше нужда да го търси с поглед. Той сам се натрапи на взора му. Стори му се, че вижда себе си, остарял, но почти същият какъвто беше, когато влезе в Дин – същия неспокоен поглед, същата къса синя дрешка, същата омраза, наслоена в гърдите в продължение на деветнадесет години върху каменния под на каторгата.

Той си каза, потрепервайки: „Господи! Нима пак ще стана такъв?“

Съдии, писари, сбирщина любопитни, та той бе виждал всичко това преди двадесет и седем години. Тези призрци не бяха плод на напрегатата му памет, не бяха мираж, не. Те съществуваха. Свършено беше, миналото отново бе раззинало паст пред него.

Поради кой знае каква прищявка на съдбата някакво негово второ „аз“ беше седнало на подсъдимата скамейка. И всички наричаха този подсъдим Жан Валжан.

Пред очите му – небивало зрелище! – се разиграваше повторно най-страшният час от живота му, а собственият му призрак бе взел неговата роля!

Когато влезе, защитникът тъкмо завършваше пледоарията си. Присъстващите бяха възбудени до крайна степен. Следствието беше завършено. Показанията на свидетелите бяха единодушни. Можеше да се очаква и смъртна присъда, ако получеше допълнително наказание за обира на малкия Жерве.

Що за човек беше обвиняемият? Дали си даваше сметка за положението си? Той изглеждаше по-скоро учуден от обвинението и от показанията на свидетелите. Изглеждаше чужд на обществото, което го беше

сграбчило в лапите си. Защитникът говори доста добре, като в заключение помоли заседателите и съдиите в случай, че самоличността на Жан Валжан бъде потвърдена, да не му се налага ужасното наказание, което грози каторжника-рецидивист.

Прокурорът отговори. Той поиска най-сурова присъда за този зако-равял престъпник. Исканото наказание в момента беше, както видяхме, доживотна каторжна работа.

ГЛАВА XXXII СИСТЕМАТА НА ОТРИЧАНЕ

Председателят заповяда на подсъдимия да стане и му зададе обичайния въпрос:

– Имате ли да прибавите нещо във ваша защита?

Мъжът стана, мачкайки мръсното си кепе и като че ли не чу въпроса.

Председателят го запита повторно.

Този път обвиняемият сякаш разбра. Трепна, огледа се и заговори. Същинско изригване. Думите излитаха от устата му несвързано, спонтанно, буйно, като че ли искаха да излязат всичките наведнъж.

– Имам да кажа това, че бях майстор-колар и работех при господин Балу в Париж. Тежък занаят. Все на открито. Бързо се разсипваш. А като остарееш, никой не те ще. Изкарвах само тридесет су на ден. Вярно, имах дъщеря. Тя переше на реката, но изкарваше съвсем малко. Много се мъчеше горката, но стигаше колкото за двама ни. Тя умря. Никак не ни провървя. Добро момиче беше, не скитореше. Това е то. Казвам ви истината. Питайте господин Балу. А колкото за другото, не разбирам какво искате от мен.

Той млъкна. Слушателите избухнаха в смях. Като видя, че всички се смеят, а не му беше ясно защо, и той се захла.

Зловеща гледка.

Председателят, настроен явно благосклонно и съчувствено, припомни на съдебните заседатели, че господин Балу е бил призован, но не се е явил. Той пак се обърна към обвиняемия:

– Във ваш интерес ви питам за последен път. Отговорете ясно с „да“ или „не“ на тези два въпроса: извършили ли сте кражба с прескачане на зид и вие ли сте освободеният каторжник Жан Валжан?

Обвиняемият отвори уста и започна:

– Най-напред...

После се загледа в кепето си и млъкна.

– Обвиняеми, внимавайте – заговори прокурорът строго. Вашето мълчание ви осъжда. Явно е, че не се казвате Шанматийо, а сте каторжникът Жан Валжан. Безспорно е, че сте бил в Оверн, че сте роден във Фаврол. Ясно е, че сте откраднал, прескачайки зида, ябълки от градината на Пиерон.

Щом той свърши, подсъдимият скочи.

– Лош човек сте вие и толкова! Нищо не съм откраднал. Вървах из къра. Намерих на земята един откършен клон и го взех. Де да съм знаел, че ще ми навлече такава беда! Споменавате Жан Валжан, Жан Матийо, не ги познавам. Казвам се Шанматийо. Много ви сече акълът, щом знаете къде съм роден. Самият аз не го знам! Не всеки има дом, за да се роди в него. Ако щете вярвайте, ако не щете, недейте. Бил съм в Оверн, бил съм и във Фаврол. Мигар не може да съм бил там, без да съм бил в каторгата? Казвам ви, че не съм откраднал нищо и че съм Шанматийо. Защо всичко живо се е юрнало така против мене?

Прокурорът се обърна към председателя:

– При неясните, но доста ловки отричания на обвиняемия, който иска да мине за малоумен, моля да призовете отново арестантите Брөве, Шьонилдийо и Кошпай, както и полицейския инспектор Жавер, за да установят за последен път, че подсъдимият и каторжникът Жан Валжан са едно и също лице.

Председателят на съда припомни, че Жавер, поради служебни задължения е напуснал града, след като е дал показанията си.

Прокурорът сметна за уместно да ги повтори.

– Жавер е уважаван полицай, известен със своята честност и неподкупност. Чуйте още веднъж показанията му: „Познавам го отлично. Този човек не се казва Шанматийо. Той е бившият много опасен и зъл каторжник на име Жан Валжан. Той изтърпя деветнадесет години каторжна работа, заради кражба с взлом. Пет-шест пъти направи опити за бягство. Освен обира на Малкия Жерве и обира в градината, аз го подозирам и в още една кражба, извършена в дома на покойния дински епископ. Често го виждах, когато бях надзирател в Тулон. Повтарям, че ми е напълно познат.“

Това така уверено и точно изявление като че ли оказа силно въздействие върху публиката и заседателите. Прокурорът настоя да бъдат призовани повторно тримата каторжници.

– Брөве – обърна се председателят към първия от тях, – напрегнете

паметта си и ни кажете по съвест дали продължавате да твърдите, че този човек е Жан Валжан?

– Да, господин председателю. Този човек е Жан Валжан. Той постъпи в тулонската каторга през 1796 година и излезе оттам в 1815. Познавам го без сянка от съмнение.

– И тоя си го бива! – промълви Шанматийо. Въведоха Шьонилдийо и председателят се обърна към него с почти същите думи. Шьонилдийо се разсмя:

– Има си хас! Остава и да не го познавам! Та нали пет години бяхме приковани към една и съща верига? Цупиш ли ми се, старче?

– Много добре – измърмори обвиняемият.

– Това е Жан Валжан – потвърди и третият каторжник, на име Кошпай. – Наричахме го още Жан Крика, защото беше много як.

– Знаменито! – възкликна подсъдимият.

Председателят се обърна към него:

– Изслушахте свидетелите. Какво ще кажете?

– Нали ви казвам, знаменито!

– Приключвам разискванията – извика високо председателят.

В същия миг някой зад него се раздвижи. Чу се нечий глас:

– Брове, Шьонилдийо, Кошпай, погледнете насам!

Всички присъстващи се вледениха от този скръбен и страшен глас. Един мъж, седнал зад съдиите, беше бутнал вратичката, която разделя съдийската трибуна от публиката и беше застанал посред залата. Председателят, прокурорът и още двадесетина души го познаха и възкликнаха едновременно:

– Господин Мадлен!

ГЛАВА XXXIII ШАНМАТИЙО НЕ ЗНАЕ ВЕЧЕ НА КАКВО ДА СЕ ЧУДИ

Това беше действително той. Лампата на писаря осветяваше смъртно бледото му лице. Той леко трепереше. Косите, посивели, при пристигането му в Арас, сега бяха съвсем бели. Побелели бяха за един час, от както се намираще в залата.

Неописуема сензация. Преди някой да успее да каже нещо, човекът, когото всички наричаха още господин Мадлен, се приближи до

свидетелите.

– Не ме ли познавате?

И тримата го гледаха изумени, поклащайки отрицателно глава.

– Господа съдебни заседатели – каза тихо господин Мадлен, – запovedайте да пуснат обвиняемия. Господин председателю, наредете да ме задържат. Човекът, когото търсите, съм аз. Аз съм Жан Валжан.

Всички замряха. В залата пробягна онзи едва ли не благоговееен трепет, който обхваща тълпата, когато тя стане свидетелка на възвишена постъпка.

По лицето на председателя се изписа съчувствие.

– Няма ли лекар тук? – попита той. Прокурорът повтори въпроса му.

Господин Мадлен го прекъсна с нетърпящ възмражение глас.

– Благодаря Ви, но съм напълно с ума си. Пуснете този човек, аз изпълнявам дълга си. Аз съм тоя окаян каторжник. Арестувайте ме, нали съм в ръцете ви. Сторих всичко, което беше по силите ми. Пожелалах да си намеря място сред почтените хора. Изглежда не е било възможно. Вярно е, че обрала епископа, вярно е, че обрала Малкия Жерве. Ненаправно ви казаха, че Жан Валжан е опасен злодей. Но може би не само той е виновен за това. Чуйте, господа съдии, безчестието, от което аз се опитах да се изтръгна, е пагубно. Каторгата създава каторжника. Размислете малко върху това. Каторгата ме промени. Бях тъп, станах зъл, бях дърво, станах главня. По-късно добросърдечие то спаси душата ми, както жестокостта я бе погубила.

После той се обърна към каторжниците и им припомни подробности, които несъмнено доказваха, че ги познава отблизо.

В залата нямаше вече нито съдии, нито обвинители, нито полицаи. Имаше прехласнати погледи и развълнувани сърца. Никой не си спомняше вече задълженията си. Никой не зададе нито един въпрос, никой не изяви правото си на власт.

Явно беше, че пред тях стои Жан Валжан. Всички присъстващи разбраха простата и възхитителна история на този човек, който се предаваше на правосъдието, за да не бъде осъден друг човек вместо него.

– Не искам повече да безпокоя съда – поде Жан Валжан. – Щом не ме арестувате, ще си отида. И без това имам много неща за уреждане. Знаете къде съм, ако пожелаете да ме арестувате.

И той се отпрати към изхода. Никой не вдигна глас, никой не протегна ръка, за да го спре.

ГЛАВА XXXIV В КАКВО ОГЛЕДАЛО ВИЖДА КОСИТЕ СИ ГОСПОДИН МАДЛЕН

Разсъмваше се. Фантин беше прекарала трескава безсънна нощ, но изпълнена с радостни картини. Призори заспа. Сестра Симплиция блеше над нея. Изведнъж тя извърна глава и възкликна тихо. Пред нея бе застанал господин Мадлен. Той беше влязъл съвсем безшумно:

Тя му каза, че Фантин е заспала с илюзията, че господин кметът е отишъл в Монфермей да доведе детето ѝ.

– Добре сте сторили, че не сте я разбудили – каза господин Мадлен, но по изражението му сестра Симплиция разбра, че той не идва оттам.

Междувременно в стаята се развидели напълно. Сестрата вдигна очи към лицето на господин Мадлен.

– Боже мой! – възкликна тя. – Какво ви се е случило, господине? Косите ви са съвсем бели!

– Гледай ти! – промълви той съвсем безразлично.

– Мога ли да видя Фантин?

– Няма ли да доведете детето ѝ?

– Непременно, но ще ми са нужни два, три дни.

– Ако не ѝ се покажете през това време, тя няма да знае, че сте се върнали...

– Не, сестро, трябва да я видя. Може би няма да имам много време.

Господин Мадлен постоя неподвижен край леглото на Фантин. Тя внезапно отвори очи и го попита спокойно усмихната:

– Ами Козет?

ГЛАВА XXXV ФАНТИН ЩАСТЛИВА

Непринуденото ѝ запитване издаваше такова дълбоко доверие и сигурност, такава пълна липса на съмнение, че той не намери думи да ѝ отговори. Тя беше самата радост.

– Знаех, че сте тук – продължи клетата майка. – Спях, но ви виждах. Но къде е Козет? Защо не я сложихте на леглото ми, за да я видя, щом се събудя?

За щастие в същия миг влезе лекарят и той се притече на помощ на

господин Мадлен.

– Мило дете – успокойте се – каза ѝ той. – Козет е тук.

Очите на Фантин се изпълниха със светлина. Тя склочи ръце в най-пламенна и покорна молба и извика:

– О, донесете ми я!

Трогателно майчино заблуждение! За нея Козет беше още детенце, което носят на ръце!

– Не веднага – прекъсна я лекарят. – Видът на детето ще ви развълнува и ще влоши състоянието ви.

Тя го прекъсна буйно:

– Вече съм здрава! Наистина, има ли ум тоя доктор! И таз добра! Искам да видя детенцето си!

– Виждате ли как се горещите. Докато състоянието ви е такова, няма да разреши да доведат детето ви. Не е достатъчно да го видите, трябва да живеете с него.

Майката наведе глава.

– Извинете, докторе. Никога по-рано не бих си позволила да говоря с такъв тон, но изживях толкова горчивини, че от време на време не зная какво говоря. Кълна ви се, няма да ми навреди, ако я видя. Не е ли естествено, че настоявам да ми я доведете? Ето, ще си лежа съвсем мирно и ще ми я доведете, нали?

После тя се обърна към господин Мадлен:

– Колко сте добър, че ми я доведохте. Кажете ми само как изглежда. Уви! Тя няма да ме познае! Сигурно ме е забравила през всичките тия години! Хареса ли ви дъщеричката ми, господин кмете? Нали е голяма хубавица? Не може ли да я зърна за миг? Нали сте кмет, само ако заповядате...

Той взе ръцете ѝ в своите и ѝ заговори кротко:

– Козет е хубава. Тя е много добре. Скоро ще я видите, само се успокойте. Вижте, пак се разкашляхте.

Фантин действително избухваше в конвулсивна кашлица почти при всяка дума.

Лекарят се оттегли. Фантин внезапно възкликна сред настъпилото мълчание:

– Чувам я! Божичко, чувам я!

И тя се заслуша очарована, притаила дъх.

Нечие дете играеше на двора. Подобни съвпадения се случват често. Те са сякаш част от тайнствените и злокобни драми, които разиграва съдбата.

– Ах! Козет е! Познавам я по гласа!

Детето се отдалечи така бързо, както бе дошло. Гласчето му заглъхна. Фантин помръкна. Но радостните мисли наново изплуваха в съзнанието ѝ и тя започна да си мечтае гласно за бъдещите щастливи дни.

Внезапно млъкна и господин Мадлен вдигна глава към нея. Видът ѝ го уплаши. Приповдигнала се леко, мъртвешки бледа, тя сякаш виждаше нещо чудовищно на другия край на стаята.

Той се обърна и видя Жавер.

ГЛАВА XXXVI ЖАВЕР ДОВОЛЕН

Ето как се бяха развили събитията.

Господин Мадлен излезе от съда и се прибра в хана точно навреме, за да може да си замине с пощенската кола. Пристигна в Монтрьой-сюр-мер малко преди шест часа сутринта и първата му грижа беше да се отбие при Фантин.

Междувременно Шанматийо беше обявен за невинен и тъй като на прокурора му беше необходим някакъв Жан Валжан, той се хвана за Мадлен. Той се затвори с председателя на съда и набързо обмислиха и решиха да задържат въпреки всичко кмета на Монтрьой-сюр-мер. Прокурорът изпрати заповедта за арестуването му на Жавер с нарочен пратеник.

Ако някой познаваше основно Жавер и би се взрял в него, би потръпнал. Токичката на кожената му яка се беше изместила, а при коректен и неизменно вискателен към себе си човек като него, това издаваше крайна възбуда. Трябва да беше изживял вълнение, равносилно на душевно земетресение, за да си позволи такова нещо.

Той влезе безшумно в стаята на болната и постоя една минута така, вперил злорад поглед в жертвата си. Лицето му вдъхваше ужас. Демон, който се готви да сграбчи отново отскубналия му се грешник. При сигурността, че държи Жан Валжан в ръцете си, той изпитваше грозно тържество и чудовищно самодоволство. Намираше се на седмото небе. Въобразяваше си, че олицетворява правосъдието и обществената мъст, че е свещен унищожител на злото. Той поразяваше с мълнията на закона. Струваше му се, че е обкръжен от ореол. Ликуващ, той се гордееше със свръхчовешката си безпощадност.

Всъщност този чудовищен отмъстител на престъпността не беше

лишен от известно величие, защото в него нямаше нищо долно.

Понякога представата за дълг, честността и наивността избиват в отвратителни крайности, но все пак запазват величието на човешката съвест. Жавер беше заблуден фанатик, достоен за съжаление. Страшна гледка беше неговото лице в този миг, върху което беше изписано всичкото зло, което се крие в доброто.

ГЛАВА XXXVII ВЛАСТТА ВСТЪПВА НАНОВО В ЗАКОННИТЕ СИ ПРАВА

Фантин не беше виждала Жавер от деня, когато господин Мадлен я беше изтръгнал от лапите му. Болният ѝ мозък не можеше да проумее присъствието му и тя нито за миг не се усъмни, че Жавер може да идва за друго, а не за нея. Почувствува, че ѝ прималаява, скри лице в ръцете си и нададе тревожен вик:

– Господин Мадлен, спасете ме!

Жан Валжан – вече ще го наричаме така – стана.

– Успокойте се. Той не идва за вас – ѝ каза нежно той.

– Хайде без бавене! – кресна Жавер.

Той изрече тия думи в диво изстъпление ѝ те прозвучаха като „Хай-безбаене!“ Никой правопис не би могъл да предаде тия звуци. Не човешка членоразделна реч, а животински вой.

Той не счете за нужно да покаже заповедта за арестуване, нито да каже защо е дошъл. За него Жан Валжан беше тайнственият и неуловим враг, загадъчният борец, който от пет години му се изплъзваше. Задържането му беше завършек на дългия двубой.

Той пристъпи към средата на стаята и извика:

– Е, какво? Тръгваш ли най-сетне!

Нещастницата се огледа. В стаята нямаше никого друго освен монахинята и кмета. Към кого можеше да се отнася това презрително второ лице? Само към нея. Тя се разтрепери.

Тогава пред очите ѝ се разигра невероятна сцена, пред която и най-страшните кошмари на треската избледнях.

Жавер сграбчи за яката господин Мадлен, а той покорно наведе глава. Стори ѝ се, че целият свят рухва.

– Господин кмете! – извика тя.

– Няма вече никакъв господин кмет тук! – изсмя се сатанински Жавер.

– Господине – поде Жан Валжан, – бих искал да ви кажа няколко думи насаме...

– Само високо! С мен се говори високо!

– Искам да ви помоля за нещо...

– Не ме интересува! Не желая да слушам!

Жан Валжан се обърна към него и му заговори шепнешком:

– Дайте ми три дни! Само три дни, за да доведе детето на тази нещастница. Придружете ме, ако искате. Ще платя, колкото трябва.

– Ти шегуваш ли се с мене? – изкрещя Жавер. – Я го гледай! Да ти дам три дни, за да офейкаш, така ли? А ще ми разправяш, че си щял да отидеш да доведеш детето на тази никаквица!

Фантин трепна:

– Да доведе детето ми? Нима то не е тук? Господин Мадлен! Господин Мадлен!

Жавер тропна с крак.

– Сега пък с тая трябва да се разправам. Ще млъкнеш ли, мръснице! Що за гаден град, където каторжниците са представители на властта, а за уличниците се грижат като за графини! На всичко това ще се тури край!

Той сграбчи още по-здраво Жан Валжан за яката и прибави натъртено:

– Тук няма никакъв господин Мадлен. Има само един крадец и каторжник на име Жан Валжан, ей този тук. Разбра ли?

Фантин се изправи рязко, подпирайки се на изтръпналите си ръце. Отвори уста, понечи да каже нещо, простря отчаяно ръце и се строполи на възглавницата. Беше мъртва.

Жан Валжан разтвори пръстите на Жавер, както би разтворил детско юмруче.

– Вие убихте тази жена!

– Стига приказки! – изкрещя Жавер вбесен. – Не съм дошъл да слушам нравоучения. Тръгвай начаса, ако не искаш да ти сложа белезници!

В ъгъла имаше незаето разнебитено легло. Жан Валжан разглоби с един замах горната част, сграбчи железния прът и се обърна към Жавер.

– Не ви съветвам да ме безпокоите в тази минута – му каза той с едва доловим глас.

Жавер и без това цял се тресеше от страх. Мина му през ум да повика стражата, която бе оставил долу, но си помисли, че Жан Валжан

може да избяга. Затова остана в стаята.

Жан Валжан се загледа в проснатата неподвижно Фантин. Лицето му изразяваше безпределно състрадание. После се наведе над нея и ѝ зашепна тихичко. Какво каза прокълнатият мъж на мъртвата жена? Никой смъртен не чу думите му. Дали мъртвата ги чу? Сестра Симплиция, единствената свидетелка на тази сцена, разказваше впоследствие, че докато Жан Валжан е шепнел, на бледите устни и в замъглените зеници на Фантин трепнала чудна усмивка.

Жан Валжан подреди мъртвата, както майка подрежда, детето си, затвори очите ѝ и прибра косите ѝ под шапчицата. После се изправи.

– Сега съм на ваше разположение.

КОЗЕТ

ГЛАВА I УГОМОН

Миналата година един пътник самият разказвач – крачеше пеш към Ла Юлп през прекрасна майска утрин. Той излезе на билото на хълма и видя малка кръчмичка. Прочете фирмата. „Среща на ветровете. Ешабо, частно кафене“.

Той измина още четвърт левга и навлезе в долчинка, в дъното на която течеше ручейче. Зави по една пътека с неравна каменна настилка. Като извървя стотина крачки и отмина старинна стена от петнадесети век, той се озова пред врата под каменен свод с два плоски герба от двете страни. Вратата беше затворена. Пътникът се наведе и се загледа в камъка до подпорния стълб. В него зееше широка дупка, напомняща кухо кълбо.

Точно в този миг вратата се открехна и излезе млада селянка. Тя проследи погледа на непознатия.

– Издълба я френски снаряд. А дупката отгоре, на вратата, е от гюле. Не могло да пробие дървото.

– Как се казва това място? – попита пътникът.

– Угомон.

Пътникът се изправи и над плетищата съзря могилка, а върху нея нещо, което отдалеч приличаше на лъв.

Намираше се на бойното поле при Ватерло.

– Угомон – злокобно място, първата пречка, която срещна във Ватерло великият дървар на Европа, носещ името Наполеон. Първият чеп, който се опря на неговата секира.

Някога замък, сега обикновен чифлик, този неправилен четириъгълник, чието завземане остана блян за Наполеон, беше сега куп развалини. Ако беше успял да го завладее, той може би щеше да му донесе в дар целия свят.

Англичаните проявиха тук изумителна храброст. Четирите гвардейски роти на Кук удържаха в продължение на осем часа ожесточения напор на цяла армия. Наполеон изпрати срещу Угомон брат си Жером. Тук удариха на камък трите дивизии на Гиймино, Фоа и Башлю. Почти

целият корпус на Рей бе въвличен в боя и загина. Келерман изхаби всичките си снаряди по тази героическа стена. Цялата бригада на Бодуен едва смогна да проникне откъм север в Угомон, а бригадата на Соа извърши пробив откъм южната страна, но не можа да го превземе.

Бурята на битката още отеква в този двор. Ръкопашната схватка сякаш е застинала в своя разгар. Стените агонизират, камъните се рушат, пролуките стенат. Наведените дървета като че ли се опитват да избягат.

Замъкът е бил използван като крепост. Безпощадно взаимно изстребление. Французите били обстрелвани през всеки отвор и отдушник, през всяка цепнатина на камъните.

В параклиса е станало жестоко клане. Французите, овладели го за малко, го запалили, когато били принудени да го напуснат. Стените са покрити с надписи. Нациите се оскърбяват взаимно в тях.

Вляво се вижда кладенец. Защо няма ведро и черпак? Защо никой не черпи вода от него? Защото е пълен със скелети.

След сражението трябвало да погребат мъртвите, за да не избухне епидемия. Кладенецът бил дълбок. Хвърлили в него триста мъртъвци. Легендата гласи, че някои били живи и от него долитали задавени гласове.

Вляво от чифликчийската къща, единствената, оцеляла сграда, има градина. Тя навява ужас. В нея са се развили трите действия на драмата. Там проникнали шестима френски стрелци и вече не могли да излязат от нея. Приели сражението с две хановерски роты, шестима срещу двеста и издържали половин час.

Малко над цветната градина, където се разиграла тази кратка епопея, се намира овощната градина. В нея за по-малко от час загинали хиляда и петстотин души. Французите се приближили откъм южната страна, където стената е прикрита с жив плет. Те смятали, че ще прехвърлят само него, но се натъкнали на стена, из чиито тридесет и седем бойници стреляли укрепените отвъд английски гвардейци. Така бригадата на Соа бива разбита и така започва Ватерло. Двадесет батальона от корпуса на Рей биват обезглавени само заради този порутен Угомон.

ГЛАВА II

18 ЮНИ 1815 ГОДИНА

Нека се върнем назад. Това е право на всеки разказвач.

Ако през нощта на 17 срещу 18 юни не беше ваяло, бъдещето на

Европа можеше да бъде друго. Няколко капки вода в повече и Наполеон се видя принуден да се преклони. Един облак се появи на небето и превърна Ватерло в завършек на Аустерлиц.

Битката при Ватерло можа да започне едва в единадесет и половина часа и през тия ценни часове Блюхер успя да се придвижи. За да пуснат в ход артилерията, французите трябваше да чакат земята за поизсъхне.

Наполеон беше артилерийски офицер. Всички негови военни планове бяха нагодени за артилерията. Ключът към победата за него беше съсредоточаването на действието на оръдията в една точка. Стратегията на вражеския генерал беше за него крепост и той извършваше пробив в нея. Започваше и завършваше сраженията си с артилерия.

На 18 юни той разчиташе повече от когато и да било на артилерията си, която имаше числено превъзходство над врага. Уелингтън имаше само сто петдесет и девет оръдия, а Наполеон – двеста и четиридесет.

Ако земята беше суха, битката щеше да започне в шест часа сутринта и в два щеше да бъде завършена и спечелена: цели три часа преди намесата на прусаците.

Нима Наполеон беше загубил верния усет за победата? Престанал ли беше да съзнава опасността? Не предусещаше ли катастрофата? Нима на четиридесет и шест години бе поразен от върховно умопомрачение?

Ние съвсем не сме на това мнение.

Общопризнато е, че планът на Наполеон за това сражение е бил същински шедьовър. Да се вреже право в центъра на съюзническите войски, да разкъса неприятелските редици на две, да изтика англичаните към Хал, а прусаците към Тонгр, да обезвреди Уелингтън и Блюхер, като ги раздели, да натика немца в Рейн, а англичанина в морето, ето какво очакваше Наполеон от тази битка.

ГЛАВА III БУКВАТА „А“

Ако искате да си представите битката при Ватерло, достатъчно ще бъде да начертаете мислено върху земята едно главно А. Лявата наведе на чертичка е пътят към Нивел, дясната – пътят към Женап. Хоризонталната чертичка е вдлъбнатия път между Оен и Брен-л'Альо. Върхът на буквата А е Мон-Сен-Жан. Там е заел позиция Уелингтън. Лявата долна точка е Угомон, там се намира Рей с Жером Бонапарт. Дясната долна

точка е Бел-Алианс, там е Наполеон. Точно в средата на хоризонталната чертичка се е решило сражението. Там именно са издигнали лъва, неволнен символ на върховния героизъм на императорската гвардия.

Триъгълникът включен в буквата А е платото Мон-Сен-Жан. За него главно се е водило сражението.

За двубоя на 18 юни Уелингтън имаше изгодна позиция, английската армия беше горе. Наполеон имаше неизгодна позиция, защото армията му беше долу.

Всеки вижда мислено Наполеон на кон, застанал на височината Росом с далекоглед в ръка в утрото на 18 юни 1815 година.

Докоро той беше обкръжен с ореол. Но историята си каза думата: тя е безпощадна и често хвърля сянка там, където сме виждали само светлина. Опожареният Вавилон засенчва славата на Александър, окованият във вериги Рим засенчва славата на Цезар, разрушеният Ерусалим засенчва славата на Тит. Тиранията надживява тиранина.

На всички е известна първата фаза на сражението. Неясно колебливо начало. Цялата нощ беше ваяло. Обозните коли бяха затънали чак до осите. Сражението започна късно. Слънцето не се яви на уговорената среща. Левият фланг нападна Угомон, Наполеон нападна центъра, а Ней насочи десния фланг срещу левия английски фланг.

Нападението на Угомон преследваше вероломната цел да привлече там Уелингтън и този план щеше да успее, ако четирите английски роти не бяха удържали нападението на французите. Атаката на десния фланг беше успешна. Ней завзе Паплот. Везните се наклониха в полза на французите.

Във всяка битка има известна доза стихийност. Не всичко може да се предвиди. Тя напомня ураган. И все пак следобед изходът беше вече ясен.

ГЛАВА IV ЧЕТИРИ ЧАСА СЛЕДОБЕД

Към четири часа следобед положението на английската армия беше сериозно.

За Уелингтън сражението имаше две опорни точки: Угомон и Ла Е-Сент. Угомон още се държеше, но Ла Е-Сент беше завзета от Ней. Само една твърдина все още се крепеше – центърът. Уелингтън го подсили. Центърът на английската армия заемаше платото Мон-Сен-Жан. Зад

него оставаше селото, а пред него се разгъваше хълмистата равнина.

Към четири часа английската войска се огъна назад. На гребена на платото останаха само артилерията и стрелците. Бойният фронт се прикри. Уелингтън отстъпи.

– Отстъплението започна! – извика Наполеон.

ГЛАВА V НАПОЛЕОН В ДОБРО НАСТРОЕНИЕ

Макар неразположен и с мъка крепящ се на седлото, Наполеон никога не бе изпадал в толкова добро настроение, както този ден. Още от сутринта на лицето му, обикновено непроницаемо, грееше усмивка. Мрачен при Аустерлиц, той бе весел при Ватерло. И най-великите изборници на съдбата изпадат в заслепение.

Предната вечер, смятайки, че съдбата, призована на среща от него при Ватерло, е дошла навреме, императорът отрони следните загадъчни думи:

– Все още сме сговорни.

Но Наполеон се лъжеше. Не бяха вече сговорни. Той не бе мигнал нито секунда. Подиграваше се на Уелингтън.

– Трябва да дадем хубав урок на този дребничък англичанин!

Когато сутринта разгъна картата на бойното поле, той каза на Султ:

– Каква чудесна шахматна дъска!

Въпреки лошото време и забавянето, той заяви на Ней:

– Деветдесет на сто от шансовете са на наша страна!

ГЛАВА VI ИМПЕРАТОРЪТ ПИТА НЕЩО ВОДАЧА ЛАКОСТ

И така Наполеон беше доволен. Когато Уелингтън се отдръпна от платото, Наполеон забеляза, че платото опустява. Английската армия всъщност се прикриваше, прибирайки се към центъра.

Императорът се привдигна на стрemenата. В очите му проблесна победна светкавица. Заставеше ли Уелингтън да отстъпи в Соасонската гора, Франция щеше окончателно да разгроми Англия. Обмисляйки страхотния удар, той за последен път проучи с бинокъла си всички точки на бойното поле. Забеляза параклиса, който се намира на пресечката

на пътя за л'Альо. Наведе се и запита нещо полугласно водача си Лакост. Водачът поклати отрицателно глава, може би с коварен умисъл.

Императорът се вгълби в себе си, после се извърна рязко и изпрати нарочен куриер, който да препусне с пълна скорост и да извести в Париж, че битката е спечелена.

Наполеон беше гений-гръмовержец.

Този път запрати мълнията по себе си.

Заповяда на кирасирите¹ да превземат платото Мон-Сен-Жан. То бе обградено от вдлъбнатия път от Оен за л'Альо, който не се виждаше отдолу и който беше още повече издълбан от проливния дъжд.

ГЛАВА VII ИЗНЕВИДЕЛИЦА НЕСЛУКА

Кирасирите бяха три хиляди и петстотин конници, разгърнати на фронт, широк четвърт левга. Мъже-исполини на исполински коне. Двадесет и шест ескадрона. Цялата армия им се любуваше сутринта. Ней изтегли сабята си и застана начело. Многочислените ескадрони се люшнаха напред.

Цялата кавалерия се устреми наведнъж като един единствен човек, потъна в страшния дол и се появи на другия му склон, изкачваща в силен тръс сред град от снаряди опасната разкаляна стръмнина на платото. Тя напредваше невъзмутима, застрашителна и в промеждутъците между пушечната и оръдейна стрелба се чуваше исполинското тъпчене на копитата. Два огромни стоманени гущера пълзяха към гребена на платото.

Странно числено съвпадение: двадесет и шест артилерийски батареи щяха да посрещнат двадесет и шестте ескадрона. Строена зад гребена на платото, английската пехота чакаше с пръст на спусъка. Тя чуваше само равномерното чаткане на три хиляди коне, звъна на сабите, дрънченето на броните. Настъпи за миг тишина, после над гребена изникна дългата редица кирасири и три хиляди гърла извикаха едновременно:

– Да живее императорът!

Но изведнъж – трагична минута – конете от челната колона се изравиха на задните си крака сред ужасяващи вопли. Кирасирите се стъписаха, съзрели в краката си между себе си и англичаните някакъв ров – вдлъбнатия път за Оен.

---

1. Кирасири – Кавалеристи. Б. пр.

Ровът се раззина непредвидено. Втората редица бутна първата, третата бутна втората. Никаква възможност за отдръпване, колоната се беше превърнала в снаряд. Безпощадният ров не можеше да се преодолее, без да се запълни. Засилени да смажат англичаните, французите смазваха сънародниците си. Една трета от бригадата на Дюбоа беше погълната от тази паст.

Наполеон беше разгледал внимателно терена, преди да даде заповед за атака, но не бе успял да различи вдлъбнатия път. Усъмнил се навярно поради бялото параклисче, разположено на пресечката с нивелския път, той бе запитал водача Лакост да не би да се натъкнат на препятствие. Водачът бе отговорил отрицателно.

И други съдбоносни случайности щяха да се намесят впоследствие. Скрижалите на деветнадесети век не предвиждаха Наполеон да излезе победител при Ватерло. Време беше да падне този исполин. Беше натежал прекомерно в съдбините на народите. Димящата кръв, препълнени те гробища, разплаканите майки са страшни обвинители.

Ватерло не е сражение, а кръговрат на вселената.

ГЛАВА VIII ПЛАТОТО МОН-СЕН-ЖАН

Едновременно с рова и вражеската артилерия издаде присъствието си. Кирасирите не се спряха нито за миг. Бедствието при вдлъбнатия път обезглави много техни редици, но не понижи духа им. Те спадаха към воините, чийто дух нараства с намаляването на броя.

Само едната колона беше пострадала. Другата, отклонена вляво от Ней, който сякаш предчувстваше клопката, се изкачи горе незасегната.

Кирасирите се спуснаха върху английската пехота.

В сраженията настъпват минути, когато душата става така сурова, че превръща войника в статуя, а войнишката кръв в гранит. Английски-те батальони не трепнаха пред вихреното настъпление.

Тогава стана нещо небивало.

Цялата челна страна на английската пехота беше атакувана наведнъж. Бясна хала налетя върху редовете ѝ. Каретата на пехотата се смаляваха, но не отстъпваха от мястото си. Каретата бяха кратери, които бълваха картечи. Кирасирите не бяха кавалерия, а ураган. Лавата се сражаваше с мълнията.

Кирасирите, малко на брой след злополучния ров, сякаш се

умножаваха. Всеки един струваше колкото десет. Няколко карета се огънаха. Уелингтън забеляза и се сети за кавалерията си. Ако Наполеон в същото време се беше сетил за пехотата си, той щеше да спечели сражението. Съдбоносната му грешка беше, че я забрави. Изведнъж от нападатели кирасирите се оказаха нападнати. Английската кавалерия се озова в тила им. Само при подобни условия подобни мъже можеха да бъдат ранени в гръб. Тази невероятна кавалерия стъписа англичаните. Уелингтън им се любоваше като истински воин. Той казваше полугласно: „Величествено!“

Борбата за платото продължаваше.

И двете армии бяха омаломощени, но английската беше понесла повече загуби. В пет часа Уелингтън извади часовника си и прошепна мрачно:

– Блюхер или нощта!

Почти по същото време на височините откъм Фришмон блеснаха редица щикове.

Именно това доведе обрата в тази исполинска драма.

ГЛАВА IX ЛОШ ВОДАЧ НА НАПОЛЕОН, ДОБЪР ВОДАЧ НА БЛЮХЕР

На всички е известно печалното заблуждение на Наполеон: той очакваше Груши, а пристигна Блюхер – смърт вместо живот.

На съдбата са присъщи такива резки завои. Да се надяваш на световния трон, а да се озовеш на остров Света Елена.

Ако говедарчето, което бе водач на Блюхер, го бе посъветвал да излезе от гората над Фришмон, а не под Пласноа, Наполеон щеше да спечели битката при Ватерло. По който и друг път да бе вървяла пруската армия, тя щеше да стигне до едно дере, откъдето артилерията нямаше да може да мине и Бюлов нямаше да дойде. Само час по-късно Блюхер щеше да намери Уелингтън повален.

Още по пладне императорът беше забелязал с далекогледа си нещо далеч на хоризонта, подобно на облак.

– Султ, какво виждате?

– Четири-пет хиляди души, ваше величество. Навярно Груши.

Но тъмните точки изглеждаха неподвижни.

– Войскови колони, които си почиват.

Бюлов действително се беше спрял. Чакаше главните сили. Но в пет часа, виждайки опасността, застрашаваща Уелингтън, Блюхер заповяда на Бюлов да атакува, произнасяйки историческите думи:

– Трябва да вкараме малко кислород на английската армия.

ГЛАВА X ГВАРДИЯТА

Останалото е известно. Намесата в боя на една трета армия, изместването на сражението, осемдесет и шестте внезапно блъвнали оръждени гърла, новият пристъп, развихрен на свечеряване срещу нашите оголени полкове, минаването в офанзива на цялата английска армия, разгромът на нашия фронт и вливането на императорската гвардия в разгара на погрома.

Уверена, че отива на смърт, гвардията извика:

– Да живее императорът!

Историята не познава по-вълнуваща минута от тези приветствия пред прага на смъртта.

За трагичната развръзка начело на всеки гвардейски батальон застава генерал. Двадесет богини на победата нахлуха на бойното поле с разперени криле и победителите, почувствуваха се внезапно победени, отстъпиха. Но Уелингтън извика:

– На крак гвардейци и точна стрелба!

Червеният полк на английските гвардейци, залегнал зад живия плет, се изправи. Никой от френските гвардейци не се поколеба. Еднакво героични и войникът, и генералът. До един отидоха на явна смърт. Ней, изпаднал в изстъпление, се излагаше на най-опасните места. Пети кон падна убит под него.

ГЛАВА XI КАТАСТРОФАТА

В тила на гвардията започна главоломно отстъпление. Войската се огъна внезапно от всички страни. Разпръскващата се армия напомня разтопяването на ледовете. Всичко се огъва, пращи, напуква, разцепва, устремява се бързо. Ней се опита да задържи отстъпващите. Войниците

се дърпат от него и викат:

– Да живее маршал Ней!

В Женап френските войски се опитаха да се спрат и да дадат отпор на врага. Лобау събра към триста души. Преградиха входа към селото. Но при първия залп на пруската артилерия всичко живо отново удари на бяг и Лобау беше пленен. Преследването на отстъпващата армия взе чудовищни размери. Блюхер даде заповед французите да бъдат избити до човек. Победата завърши с клане на победените. Стариият Блюхер покри с позор името си. Великата армия спря едва на границата. В този ден се измени бъдещето на деветнадесети век. Ватерло е оста, около която се завъртя историята му. Необходимо беше да изчезне един велик човек, за да настъпи едно велико столетие.

По здрач в една нива край Женап, Бернар и Бертран уловиха за полите на редингота му един злокобен призрак, който, довлечен дотук от потока на отстъпващите, беше слязъл от коня си и крачеше назад към Ватерло. Този човек беше Наполеон, опитващ се все още да върви напред, величав исполин, воден от рухналия си блян.

ГЛАВА XII БОЙНОТО ПОЛЕ НОЩЕМ

Нека се върнем на съдбоносното бойно поле.

На 18 юни имаше пълнолуние и то подпомогна Блюхер в жестокото избиване на бегълците. Понякога нощта е трагична съучастничка на бедствията.

След последния оръдеен залп полето опустя. Уелингтън отседна в селището Ватерло, което остана във от битката.

Войната притежава някаква чудовищна красота, не и я отричаме, но в нея има и много уродливост. Една от най-невероятните прояви на тази уродливост е незабавното ограбване на мъртъвците след победата. Зората след битката изгрива винаги над голи трупове.

Кой осквернява по този начин героите? Обикновено след победителите се появяват крадците. Всяка армия си има опашка. Хора-прилепи, нощни птици, рожби на мрака, мними болни, съмнителни лавкаджии, които сноват навсякъде, понякога с жените си и после препродават откраднатото. С една дума мародери.

Тъй или иначе през нощта на 18 срещу 19 юни мъртвите бяха разсъблечени. Уелингтън беше суров. Издаде заповед да се разстрелват

мародерите. Но крадливостта е неизкоренима. Мародерите грабеха на единия край на бойното поле, докато на другия ги разстрелваха.

Към полунощ някакъв човек бродеше или по-право пълзеше край вдлъбнатия път за Оен. Той спадаше към гореописаната порода. Вампир, привлечен от мириса на умряло, той бе дошъл да обере Ватерло. Върхната му дреха приличаше на шинел. Беше неспокоен и дързък. Нямаше раница, но навярно под шинела имаше дълбоки джобове. А на нивелския път, прикрит зад една грозна сграда беше спрял малък фургон на лавкаджия. Върху сандъците и вързопите във фургона беше седнала жена. Може би фургонът имаше известна връзка с мародера.

Нощният скитник тършуваше в безкрайния гроб, в какъвто се беше превърнал вдлъбнатият път за Оен. Краката му затъваха в кръвта. Изведнъж той се спря. Изпод грамадата мъртъвци се подаваше една разпелена ръка.

На един от пръстите ѝ блестеше златен пръстен.

Мъжът приклепна и когато се изправи, на ръката нямаше вече пръстен.

В същия миг той трепна. Някой го беше хванал отзад. Обърна се. Разперената ръка се беше вкопчила в шинела му.

– Виж ти, дали пък не е още жив?

Той освободи главата, измъкна трупа и го повлече в сянката под изкопа. Тялото изглеждаше бездушно. Беше кирасир със златни еполети. Върху ризницата му блестеше голям сребърен кръст. Мародерът го откачи и го пхна под шинела си. След това напипа часовника на офицера и кесията му и пхна и тях в джоба си.

Точно тогава офицерът отвори очи. Резките движения на мъжа, който го претърсваше, и чистият въздух го бяха съживили.

– Кой спечели сражението? – попита той със замиращ глас.

– Англичаните.

– Претърсете джобовете ми и вземете часовника и кесията ми.

Скитникът се престори, че търси.

– Няма нищо.

– Съжалявам. Обрали са ме. Щяха да бъдат ваши. Вие ми спасихте живота. Как се казвате?

– Сержант Тенардие.

– Няма да забравя това име. А вие запомнете моето. Казвам се Понмерси.

ГЛАВА XIII

НОМЕР 24601 СТАВА НОМЕР 9430

Жан Валжан беше арестуван отново. Читателят няма да ни се сърди, ако отминем скръбните подробности около арестуването му. Той смени предишния си номер в каторгата. Стана номер 9430.

Към края на месец октомври същата година след силна буря жителите на Тулон наблюдаваха кораба „Орион“ при прибирането му в пристанището. Големият морски съд направи силно впечатление. Появяването на военен кораб винаги предизвиква голямо любопитство.

Една сутрин тълпата стана свидетелка на необикновено произшествие. Матросът, който трябваше да хване горния край на голямото марсово платно вдясно, загуби равновесие. Той се олюля, завъртя се около реята, разпери ръце над бездната. Падайки, той се улови за въжената стълба под реята и увисна на нея. Морето шумеше под него на шеметна дълбочина.

Страшно рисковано беше да му се притекат на помощ. Нито един от моряците не се осмеляваше. Нещастният матрос почна да отмаява. Всички очакваха мига, когато ще изпусне въжето и се извързаха, за да не видят падащото му тяло.

Изведнъж някакъв мъж се покатери по въжетата, ловък като пантера. Носеше червена риза, значи беше каторжник. Имаше зелено кепе, значи беше осъден до живот. Действително един каторжник бе поискал от офицера разрешение да жертва живота си, за да спаси матроса. После с един удар на чука бе счупил звеното на веригата си и се бе спуснал към мачтите с въже в ръка.

Озова се с главозамайваща бързина на реята. Измина я тичешком. Когато стигна до края, завърза единия край на въжето и се плъзна надолу по него. Сега над бездната висяха двама души вместо един. Каторжникът напомняше паяк, който се готви да улови муха. Само че този паяк носеше живот, а не смърт.

Каторжникът ловко омота въжето около моряка, като бе държеше само с една ръка. После се покатери по въжето и издърпа моряка върху реята. Закрепи го за малко, за да се съвземе и го понесе на ръце по реята до мачтите, където го остави в ръцете на другарите му.

Тълпата започна за ръкопляска.

– Да се помилва! Да се помилва! – раздаде се единоплушен трогнат вик.

А каторжникът реши да се завърне незабавно на работа. Плъзна се между въжата и се затича по долната рея. Всички го следяха с очи. Било от умора или виене на свят, походката му стана колеблива. Изведнъж гълпата нададе вопъл. Каторжникът се подхлъзна и падна в морето.

Четирима души скочиха бързо в една лодка. Каторжникът не се показва на повърхността. Изследваха дъното, гмуркаха се. Не намериха и трупа му. Оповестиха смъртта му с няколко реда в тулонския ежедневник.

ГЛАВА XIV ПРОБЛЕМЪТ ЗА ВОДАТА В МОНФЕРМЕЙ

Монфермей се намира на високо плато. Там се живееше сред селско изобилие и простота, само водата не достигаше, защото платото беше безводно. Ходеха за нея доста надалеч. Единият край на селцето черпеше вода от бистрите езерца в гората, а другият – от малко изворче близо до пътя за Шел, на четвърт час от Монфермей.

Затова снабдяването с вода беше тежък проблем за всяко домакинство. Аристокрацията, към която спадаше и ханчето на Тенардие, плащаше по един лиар на старчето, което доставяше вода. Но то работеше само денем и мръкнеше ли се, ако някой останеше без вода, трябваше да ходи чак до изворчето.

Ходенето за вода беше постоянният кошмар за клетото създание, малката Козет, която читателят навярно не е забравил.

Спомняте си, че Тенардие използваша двойко Козет – караха майката да им плаща скъпо и прескъпо, а детето да им слугува. Затова когато майката престана да плаща, те не изпъдиха детето. То им заместваше всяка прислуга. И понеже настръхваше от ужас при мисълта да отиде нощем до извора, то зорко бдеше в къщата да има винаги вода.

Тази година Коледа беше отпразнувана много тържествено в Монфермей. Зимата беше мека. По главната улица бяха издигнати сергии и весело оживление изпълни селото. Имаше фокусници, а даже и менажерия.

В навечерието на Коледа няколко колари пиеха в кръчмата на Тенардие. Тенардиерица наглеждаше вечерята, а мъжът ѝ бистреше политика с посетителите. Козет стоеше на обичайното си място: под масата. Обула на бос крак дървени обувки, тя плетеше на светлината на огнището. От съседната стая долиташе весело детско чуруликане: смееха се

Епонин и Азелма. От време на време проплакваше дете вътре в къщата. Момченцето на Тенардие. Майката не го обичаше. Тенардие измърморваше:

– Синчето ти врещи. Иди виж какво иска.

– Ами – отвърщаше тя, – до гуша ми е дошло.

Изоставеното момченце продължаваше да се дере в нощта.

ГЛАВА XV ДВА ЗАВЪРШЕНИ ПОРТРЕТА

Досега нашият читател зърна двамата Тенардие само в профил. Дойде час да огледаме тази двойка от всички страни.

Той бе прехвърлил петдесетте, а тя приближаваше четиридесет години. Тя въртеше цялото домакинство и беше всичко в този дом – и слънце, и буря, и дявол. Единствената ѝ прислужница беше Козет. Мишле на служба при слон. При гласа на Тенардиерица всичко трепереше – стъкла, мебели и хора. Хамалин във фуста. Чуеха ли я как говори, казваха:

– Стражар.

Видеха ли я как пие, решаваха:

– Колар.

Забележеха ли как се отнася с Козет, заключаваха:

– Палач.

Когато спеше, един зъб стърчеше извън устата ѝ. Тенардие беше дребен, мършав, хилав, кокаляв, с остри черти и плешива глава. На вид болнав, но с цветущо здраве. Измамничеството му започваше с външността му. Усмиваше се за всеки случай и винаги се държеше вежливо. Гледаше като невестулка. Никога не се напиваше. Често произнасяше имената на Волтер, Ренал Парни и беше с една дума философ-любождоб. Съществува и такава пасмина. Разкрасявайки случката при Ватерло, разказваше, че като сержант от кавалерийски полк сам срещу цял ескадрон хусари прикрил със собственото си тяло и спасил под картеча опасно ранен генерал. Затова беше окачил над вратата си ярката фирма. Местните жители наричаха заведението му „кръчма на сержанта от Ватерло“.

Забъркана съвест, безреден живот.

Малкият капиталец, състоящ се от чужди кесии, часовници, златни пръстени и сребърни кръстове, прибрани от засетите с мъртъвци бразди, му помогна да отвори ханчето, но не беше неизчерпаем.

Имаше само един стремеж – да забогатее, но не му се удаде. Липсваше достоен театър за неговата дарба. В Швейцария или в Пиринеите би станал милионер, но съдбата го бе вързала в Монфермей.

Двамата заедно, мъжът и жената, представляваха грозен и страшен впряг: коварство и бяс, свързан за цял живот.

И между тези, две същества – Козет, обект на двойния им гнет. Търпеше жестоки побоища по вина на жената и ходеше боса зиме по вина на мъжа. Нито капка жалост отникъде. Свирепа господарка, зъл господар. Ханчето на Тенардие беше паяжина, омотала треперещата Козет. Нейното зловещо слугуване даваше идеална представа за подтисничеството. Тя напомняше муха в служба на паяци.

ГЛАВА XVI ВИНО ЗА ХОРАТА, ВОДА ЗА КОНЕТЕ

Пристигнаха още четирима пътници. Козет беше потънала в тъжни мисли. Вече беше тъмна нощ. Наложило се бе да напълнят непредвидените кани и шишетата в стаите на новодошлите и водата в казанчето се беше привършила.

Едно я успокояваше. В ханчето не се консумираше много вода.

Козет броеше минутите. Какво не би дала да се съмне по-скоро.

Внезапно в кръчмата влезе един от търговците и каза сърдито:

– Не сте напоили коня ми!

– Не може да бъде, напоен е – отвърна Тенардиерица.

– Аз пък ви казвам, че не е, стопанке.

Козет се измъкна изпод масата.

– Разбира се, господине. Конят ви е напоен. Той изпи цялата кофа.

Козет лъжеше.

– Я го виж това дребосъче! Устата му на мляко мирише, а лъже като дърто. Той пръхти по особен начин, когато е жаден.

Козет добави едва чуто с прегракнал от уплаха глас:

– Дори много хубаво се напи.

– Хайде, хайде! Без дрънкане. Дайте вода на коня ми и толкова!

– Няма що, човекът си е прав – съгласи се Тенардиерица. – Щом конят е жаден, трябва да се напои.

После се огледа наоколо.

– Ами къде се дяна онази гадина? Я излизай оттам!

Козет изпълзя от убежището си.

– Госпожица куча щерко, веднага да напоиш коня!
– Няма вода, госпожо – промълви детето.
– Какво още чакаш – кресна жената и разтвори широко вратата. –
Иди да налееш! На извора нали има?
Козет наведе глава и взе празното ведро, по-голямо от нея.
– На ти, госпожица жабо, петнадесет су да вземеш на връщане хляб
от фурната.

Козет пхна монетата в джобчето на престилката си и излезе.

Сергиите се проточваха чак до ханчето на Тенардие. В последната барачка, издигната точно срещу кръчмата, продаваха играчки. Тя цялата искреше от станиол и евтини блестящи дрънкулки. Съвсем отпред търговецът беше изложил голяма кукла с розова рокля, истинска коса и очи от емайл. В цял Монфермей не се бе намерила толкова богата и щедра майка, която да я купи за детето си.

Колкото и печална да беше, Козет не можа да не се полюбува на „дамата“, както я наричаше тя вътре в себе си. Горкото дете застина от възхищение. Барачката му се стори дворец, а куклата видение. Колкото повече гледаше, толкова повече се прехласваше. Струваше й се, че вижда рая.

Тя забрави всичко, дори поръчението на Тенардиерица. Груб глас я върна към действителността.

– Още ли се помайваш тук, заплесийо? Сега ще те науча! Изчадие проклето!

Детето повлече ведрото и забърза към извора.

ГЛАВА XVII СЪВСЕМ САМА

То не погледна вече нито една сергия. Щом отмина барачките, навлезе в мрака. Дрънченето на ведрото му беше дружина. То нарочно го клатеше по-силно. Мракът се съгъстяваше. По улиците не се мяркаше жива душа. Срещна само една жена, която се извърна след него...

– Къде ли отива това дете? Я гледай, нашата Чучулига била!

Когато отмина ъгъла на последната къща, Козет се спря. Беше излязла от Монфермей и пред нея се разстиляше черна безлюдна шир. Страхът й вдъхна смелост.

„Какво пък! – помисли тя. – Ще кажа, че няма вода!“

И решително закрачи назад към селото. Но ненаправила и сто

крачки, пак се спря. Сега пък ѝ се привидя Тенардиерица с уста на хиена и гневно пламнали очи. Какво да прави? Накъде? Пред нея призракът на Тенардиерица, зад нея – всички сенки на нощта и на гората. Отстъпи пред призрака на Тенардиерица. Излезе тичешком от селото, влезе тичешком в гората. Докато тичаше, едва съдържаше хълцанията си.

Необятната нощ се възправи пред крехкото създание. От една страна насъбран целият мрак, от другата – мъничка пращинка.

Козет стигна до извора. Той представляваше тясно коритце, издълбано от водата в глинещата почва, заобиколено от мъхове и треви. Една вадишка излизаше от него с тихо ромолене.

Козет дори не си пое дъх. Опря се на дървото край извора и загреба вода с ведрото. Не усети, че монетата се изтъргули от джоба ѝ и падна в извора. Изтегли почти пълното ведро и го остави на тревата. Едва тогава се почувствува съвсем отмаляла. Принуди се да седне.

Небето тъмнееше над нея, покрито с черни облаци. Леден вятър духаше откъм равнината. Страшно стърчаха голи клони. Козет трепереше като лист. Очите ѝ гледаха диво. Ръцете ѝ вкочанясаха от студ. Стана. Отново я обзе страх, непреодолим страх. И една единствена мисъл: да избяга оттук. Хвана с две ръце тежкото ведро. С голяма мъка го повдигна. Направи двадесетина крачки и пак се принуди да спре! Така вървеше, привела телце, с напрегнати слаби ръчички. Вървеше съвсем бавно и час по час си почиваше. Мислеше си тревожно, че ще ѝ трябва цял час, за да стигне до кръчмата и Тенардиерица ще я бие. Клетото сираче не можа да съдържи един вопъл.

– О! Боже мой! Боже мой!

В същия миг почувствува, че ведрото олеква. Нечия ръка, която ѝ се стори огромна, беше хванала дръжката и го беше поела решително. Някакъв мъж я беше настигнал, без тя да го усети.

Необясним вътрешен усет ни предупреждава при случайните срещи в живота ни. Детето не се уплаши.

Мъжът я заговори. Гласът му беше тих и тъжен.

– Много тежко е за тебе това ведро, дете.

– Да, господине – отвърна Козет и повдигна глава.

– Дай ми го. Аз ще ти нося. На колко години си?

– На осем, господине.

– А отдалеч ли идваш така натоварена?

– От извора в гората.

– И надалеч ли отиваш?

– Най-малко на четвърт час оттук.

Мъжът помълча малко, после попита внезапно:

- Нима нямаш майка?
- Не зная – прошепна детето.

И преди мъжът да я попита нещо друго, добави:

– Не ми се вярва. Другите си имат. Аз си нямам. И мисля, че никога не съм имала.

Мъжът се спря, остави ведрото на земята, наведе се и улови с две ръце рамената на момиченцето, мъчейки се да различи чертите на лицето му в мрака.

Мършавото изпито лице на Козет изпъкваше смътно под беззвучната светлина на небето.

- Как се казваш? – попита пътникът.
- Козет.

Мъжът трепна, пронизан сякаш от електрически ток. Той се вгледа още веднъж в нея, после вдигна ведрото и закри.

- Къде живееш, моето момиче?
- В Монфермей, ако го знаете.
- Там ли отиваме?
- Да, господине.

Човекът замълча отново и после продължи:

- А кой те изпрати в този късен час за вода в гората?
- Госпожа Тенардие.

Мъчейки се да направи гласа си равнодушен, но без да успее да скрие издайническия му трепет, мъжът запита:

- А с какво се занимава твоята госпожа Тенардие?
- Тя е моята господарка – отговори детето. – Държи хан.
- Хан ли? Тогава аз ще преспя там тази нощ.

Мъжът вървеше доста бързо. Козет го следваше без умора. Тя вдигаше сегиз-тогиз очи към непознатия с неизразимо доверие и спокойствие.

Изминаха няколко минути. Човекът пак попита:

- Госпожа Тенардие няма ли слугиня?
- Не, господине.
- Само ти ли си?
- Да, господине. Но има още две момиченца, Понин и Зелма.
- Кои са те?
- Госпожичките на госпожа Тенардие.
- А какво правят те?
- О! – въздъхна детето. – Те си имат хубави кукли, всякакви

лъскави играчки. Играят си, забавляват се.

– Целия ден ли?

– Да, господине.

– Ами ти?

– Аз работя.

– Целия ден?

Детето вдигна големите си очи, в които беше назряла една сълза, невидима в нощта и отвърна тихо:

– Да, господине.

После помълча малко и додаде:

– Понякога, когато нямам работа и ако ми позволят, и аз си играя.

– На какво?

– Както мога. Само че си нямам играчки. Имам само една оловна сабя, голяма ей толкова – и детето показа малкото си пръстче.

– Сигурно никак не реже?

– Как не, господине. Реже салатата и главите на мухите.

Стигнаха до селото. Когато приближиха кръчмата, детето плахо докосна ръката му.

– Съвсем близо сме до нас, няма ли да ми дадете ведрото?

– Защо?

– Господжата ще ме бие, ако види, че друг ми го носи. След миг те се озоваха пред вратата на ханчето.

ГЛАВА XVIII

КОЛКО НЕПРИЯТНО Е ДА ПУСНЕШ В КЪЩАТА СИ ГОЛТАК, КОЙТО МОЖЕ ДА СЕ ОКАЖЕ БОГАТАШ

– А, ти ли си – кресна Тенардиерица, като видя Козет. – Къде се губиш досега?

– Госпожо, един господин иска да пренощува у нас.

Мимолетна метаморфоза, присъща на всеки ханджия: Тенардиерица тутакси смени сърдитата си гримаса с любезна усмивка. Тя алчно огледа новодошлия.

– Вие ли, господине?

– Да, госпожо.

Учтивият му поздрав, малкото багаж и скромното облекло заличиха

мигом усмивката ѝ.

– Влезте, старче.

Тя се допита с поглед до мъжа си. Той ѝ отговори с гримаса, която означаваше: голтак и половина. Тенардиерица възкликна:

– Много съжалявам, старче, но нямаме вече място.

– Подслонете ме където обичате. Ще си платя като за стая.

– Четиридесет су.

– Прието.

– Ами че нали стаите ви струват по двадесет су? – прошепна един колар на Тенардиерица.

– За бедни толкова – отвърна му полугласно тя. – Подбиват реномето на заведението.

Междувременно мъжът сложи пакета и тоягата си и седна. Той наблюдаваше детето с необяснимо внимание.

Козет беше грозна. Ако беше щастлива, може би щеше да бъде хубава. Вечно тревожното ѝ лице беше сбръчкано. Беше неимоверно мършава. Дрехите ѝ, жалки дрипи, будеха ужас зиме. На места прозираше кожата ѝ, осеяна със сини петна, следи от съприкосновението ѝ с Тенардиерица. Целият външен вид на детето издаваше само едно – страх. Дълбоко в зениците ѝ тлееше затаен ужас.

Внезапно Тенардиерица извика:

– Добре че се сетих! Ами хляба?

Козет се измъкна изпод масата. Прибягна до обичайния изход на вечно изплашените деца: излъга.

– Фурната беше затворена.

– Ще разбере дали е вярно. Ако лъжеш, мисли му, а сега върни ми петнадесетте су.

Козет пхна ръчичка в джоба, вътре нямаше нищо.

– Ей, оглуша ли? – сопна ѝ се Тенардиерица. Горкото момиченце се вкамени.

– Да не си изгубила парите? Или си наумила да ми ги задигнеш? – и тя посегна към камшика, закачен до огнището.

Този жест опомни Козет и тя намери сили да извика:

– Милост, госпожо! Няма вече да правя така!

Тенардиерица откачи камшика.

Но през това време мъжът неусетно бръкна в джоба си и пусна една монета на пода.

– Извинете госпожо – намеси се той. – Преди малко една монета се изтърколи от джоба на момиченцето. Ето ви я.

Монетата не беше същата, защото беше от двадесет су, но замяната беше изгодна и затова Тенардиерица каза:

– Да, тази е.

В това време в кръчмата влязоха Епонин и Азелма, прелестни момиченца с лъскави плитки, чисти, пълнички, сочни и здрави, да ти е мило да ги гледаш. Бяха облечени топло и с вкус. Държаха се господарски. Майката ги посрещна с гордост и обожание.

Децата се настаниха до огнището и заиграха с куклата си. Козет вдигаше сегиз-тогиз очи от плетката и се заглеждаше мрачно в тях. Куклата беше извехтяла и олющена, но тя се струваше възхитителна на Козет, която никога не бе имала „истинска“ кукла. Тенардиерица забеляза, че детето зяпа момиченцата, вместо да работи и кресна:

– Ах, пипнах ли те! Така ли ми работиш? Ще те оправя аз тебе!

Чужденецът се обърна към нея:

– Какво толкова е станало? Нека се позабавлява.

Един голтак да дръзне да изразява волята си! Тя възрази остро:

– Трябва да работи, щом яде. Не я храня, за да се помайва.

– Колко може да струват тия чорапи, когато бъдат готови?

– Тридесет су.

– Ще ми ги дадете ли за пет франка?

Тенардие сметна, че е дошъл момент да се намеси.

– Да, господине. – Ние не отказваме нищо на клиентите си.

– Купувам чорапите и ги плащам. Сега работиш за мене, моето момиче. Играй си – каза мъжът и извади една пет франкова монета.

Тенардиерица прехапа устни и изкриви лице от злоба.

– Вярно ли е, госпожо – запита плахо Козет – мога ли да си поиграя?

– Играй! – кресна със страшен глас господарката й.

– Що за човек е този жълт обесник? – прошепна тя на мъжа си, намеквайки за жълтия редингот на пътника.

– Срещал съм и милионери с такива рединготи – отвърна й той.

Козет взе няколко стари парцалчета и оловната си сабя и почна да си играе. От няколко минути Епонин и Азелма бяха захвърлили куклата си и играеха с котката, повивайки я в разноцветни парцали.

Куклата е един от най-пленителните инстинкти на момиченцето. Козет си беше направила кукла от малката сабя и я люшкаше, пеейки й тихичко, за да я приспи.

А Тенардиерица се приближи до „жълтия“ човек. Кой знае, може да излезе и banker! Тя се опита да завърже разговор с него.

– Как да ви кажа, господине, и на мен ми се ще детето да си играе, само че то си няма нийде никого и трябва да работи, за да си изкара прехраната.

– Значи то не е ваше?

– Разбира се че не! То е едно бедно момиченце, което сме прибрали от милост.

– Така ли?

– То и майка му не беше стока. Изостави си детето. А и навярно е умряла.

Козет инстинктивно почувствува, че се говори за нея, долавяйки само откъслечни думи. Тя люшкаше невзрачното си пеленаче и пееше тихичко: „Майка ми умря. Майка ми умря!“ Изведнъж тя съгледа куклата на малките Тенардие. Остави повитата сабя, която мъчно можеше да създаде илюзия за кукла, увери се, че не я дебнат, изпълзя изпод масата и грабна куклата. Миг след това беше пак на мястото си, обърнала се така, че да закрива куклата. Никой не я бе видял освен странника. Радостта ѝ трая почти четвърт час.

– Майко, я виж там! – обади се по едно време Епонин.

Погълната цяла в играта, Козет не виждаше и не чуваше нищо.

Тенардиерица тутакси си възвърна изражението на вещица. Този път бе наранена гордостта ѝ. Козет бе минала всички граници. Беше поsegнала на куклата на нейните „госпожички“. Ханджийката изкряка с пресипнал от негодувание глас:

– Козет!

Козет се разтрепера така силно, сякаш земята под нея се разтресе. Сложи куклата на земята със смесица от отчаяние и страхопочитание. После, без да откъсва очи от нея, тя склучи ръце и – колко е страшен този жест за осемгодишно дете – почна да ги кърши. После се заля в сълзи. Нито едно от вълненията през този ден не бяха изтръгнали сълзи от очите ѝ. Но сега тя избухна в ридания. Пътникът стана.

– Какво има? – попита той.

– Тая окаяница си позволи да пипне куклата на децата ми!

– Толкова шум за такава дреболия! Какво страшно има, ако си поиграе.

– Да я пипа с мръсните си ръчища, с гадните си ръчища!

При тези нейни думи Козет се разрида още по-сърцераздиращо.

Мъжът се запъти към вратата и излезе. Тенардиерица се възползва от отсъствието му и ритна детето под масата. То простена високо.

Вратата се отвори отново и мъжът влезе. Той носеше приказната

кукла, пред която се захласваха цял ден децата от селото. Той я изправи пред Козет и каза:

– Вземи, твоя е.

Козет вдигна очи, стори й се, че слънцето идва към нея, чу невероятните думи: „Тя е твоя“, погледна мъжа, после се сгуши в своя ъгъл. Не плачеше и като че ли не смееше да диша. Тенардиерица, Епонин, Азелма стояха като истукани. И пиачите се стъписаха. В кръчмата се възцари тържествена тишина.

– Какво стоиш, Козет – каза Тенардиерица с престорено благ глас. – Защо не вземеш куклата си?

– Козет, гълъбче, господинът ти подарява тази кукла – намеси се галовно и Тенардие. – Вземи я. Тя е твоя.

Козет изпъгна из скривалището си и загледа едва ли не с уплаха дивната кукла. Лицето й беше още обляно в сълзи, но в очите й заблестяха чудните зари на радостта. Тя пристъпи най-сетне и промълви плахо:

– Може ли, госпожо?

– То се знае, щом е твоя!

– Вярно ли, господине? Наистина ли дамата е моя?

Очите на странника бяха пълни със сълзи. Само кимна утвърдително.

– Ще я наричам Катрин – каза Козет и прегърна буйно куклата.

Сега беше ред на Епонин и Азелма да гледат със завист Козет. А детето сложи куклата на един стол, отпусна се на земята пред нея и застина в безмълвно съзерцание.

– Защо не си играеш, Козет? – попита непознатият.

– Но аз си играя – отвърна детето.

Странникът беше в този миг най-омразният човек на Тенардиерица. Тя не беше в състояние да се преструва като мъжа си. Побърза да прати децата да си легнат и с майчинска загриженост се обърна към жълтия човек:

– Тя днес много се умори. Трябва да си легне.

Козет отнесе Катрин в прегръдките си.

Непознатият беше потънал в мислите си. Останалите посетители се умълчаха. Той им вдъхваше почтителна боязън. От време на време ханджийката отиваше при мъжа си, за да си излее душата.

– Дърто говедо! Какво са го прихванали? Защо се домъкна само да ни тормози? Отде му хрумна да иска това грозилеще да си играе, та пък и кукли седна да му купува. Да подарява кукли от четиридесет франка

на тая кучка, която бих харизала за четиридесет су! Чавка ли му е изпила ума? Пошръклял ли е този шантав старик?

– Защо се вълнуваш? – успокояваше я мъжът й. – В цялата работа няма нищо необикновено. На теб ти е приятно детето да работи, а на него му се ще то да играе. Има ли право? Има. Пътникът може да прави каквото пожелае, стига да плаща. Какво ти става на тебе? Дори малоумен да е, не ти влиза в работата. Защо се пениш, когато той има пари?

Господарски тон и кръчмарски довод, нетърпящи възражение.

Клиентите се разотидоха. Кръчмата опустя. Огънят угасна, но пришелецът продължаваше да стои на мястото си в една и съща поза. Откакто я нямаше Козет, не беше промълвил нито дума.

– Така ли смята да прекара нощта? – мърмореше недоволно жената.

Когато часовникът отзвъни два часа след полунощ, тя се призна за победена и каза на мъжа си:

– Прави каквото щеш. Аз си лягам.

Мъжът й седна на една маса и се зачете във вестника си. Измина още един час така. Гостът не мръдна. Тенардие се изкашля и стана. Той се приближи до непознатия и се осмели да попита:

– Няма ли да си отдъхнете, господине?

„Да си легнете“ му се стори много фамилиарно и недостатъчно любезно. „Да си отдъхнете“ изразяваше уважение. Освен това подобни думи притежават тайнственото свойство да раздуват на сутринта сметката на клиента. Стая, в която „си лягаш“ струва двадесет су, цената на стая, в която „си отдъхваш“ може да се качи и до двадесет франка.

– Да, да. Къде е конюшната ви?

– Господине, ще ви отведе в стаята ви.

Тенардие го заведе в една стая на първия етаж, наредена разкошно с мебели от акажу, креват като лодка и завеси от червено хасе.

– Какво е това? – попита пътникът.

– Сватбената ни спалня. Пазим я за редки гости. Ние спим отатък.

– В конюшната щеше да ми е по-добре – каза студено пътникът.

Тенардие се престори, че не е чул нелюбезната му забележка.

Той запали две нови свещи върху камината, в която гореше буен огън. Под стъклен похлупак върху камината, беше поставена сребърна диадема и портокалови цветчета.

– А това какво е? – попита пришелецът.

– Сватбеният накит на жена ми.

Непознатият огледа накита с поглед, който сякаш казваше: „Нима това чудовище е било някога невинна девойка?“

Впрочем Тенардие не казваше истината. Той бе наел къщата мебелирана и бе купил на безценица сватбения накит, защото бе сметнал, че придава изтънченост на съпругата му и порядъчен изглед на заведението.

Тенардие се оттегли в стаята си. Жена му не беше заспала.

– Да знаеш, че утре изхвърлям Козет!

– Много си се засилила – отвърна ѝ хладно Тенардие.

Останал сам, пътникът сложи в един ъгъл на стаята пакета и бастуна си. После свали обувките си, взе една свещ и излезе. Пресече коридора и стигна до стълбището. До ушите му долетя слаб шум, който приличаше на детско дишане. Той тръгна по посока на шума и дойде до триъгълната дупка под стълбата. Там сред всевъзможни издънени кошници и счупени гърнета, в праха и паяжините имаше постеля. Ако изобщо може да се нарече така изтърбушеният сламеник и изпокъсаното одеало. Ни помен от чаршафи. Сламеникът беше сложен направо върху каменните плочи. На такова легло спеше Козет.

Тя бе заспала дълбоко, както си беше облечена. Зиме не се събличаше, за да мръзне по-малко. Тя притискаше до себе си куклата.

През отворената врата до жалката ѝ спалня се виждаше доста обширна тъмна стая. В дъното зад стъклената врата се белееха креватчетата на Епонин и Азелма, а до тях се забелязваше кошчето на момченцето, което се беше драло цялата вечер.

Непознатият се канеше да се оттегли, когато погледът му попадна на камината. В нея нямаше огън, но нещо друго привлече вниманието му: две прелестни детски обувки. Мъжът си припомни останалия от паметивека обичаи децата да слагат в навечерието на Коледа обувката си в камината, надявайки се, че добрата фея ще пусне в нея някакъв подарък.

Пътникът се наведе. Добрата фея, майката, ги беше вече посетила и във всяка обувка блестеше по една новичка монета от десет су. Мъжът зърна в дъното на огнището още нещо. Взря се и различи груба дървена обувка, с полепнала по нея кал. С трогателната доверчивост на децата, които, макар и постоянно разочаровани, никога не престават да се надяват, и Козет беше сложила обувката си в камината.

В дървената обувка нямаше нищо.

Чужденецът бръкна в джоба на жилетката си, наведе се и пусна в обувката на Козет един златен луидор. После безшумно се прибра в стаята си.

ГЛАВА XIX ТЕНАРДИЕ НА РАБОТА

На другата сутрин, два часа преди да се съмне, Тенардие съставяше сметката на пътника с жълтия редингот.

Полунаведена над него, жена му следеше перото с очи. Не разговаряха. Дълбоко размишление от едната страна, благоговейна възхита – от другата. От къщата долиташе трополене. Чучулигата метеше стълбата.

След четвърт час усилия Тенардие съчини следния шедьовър:

Сметка на господина от стая № 1

Вечеря..... 3 фр.

Стая..... 10 фр.

Свещ..... 5 фр.

Огън..... 4 фр.

Прислугъ..... 1 фр.

Всичко..... 23 фр.

Прислуга беше написано *прислугъ*.

– Двадесет и три франка! – извика жена му възторжено.

– Нищо не са! – изсумтя мъжът й.

– Прав си, наистина ни дължи толкова – прошепна жената, като си спомни за куклата, подарена на Козет в присъствие на нейните дъщери.
– Пада му се, но е много. Ще откаже да ги плати.

– Ще плати като поп! Ами, че аз имам хиляда и петстотин франка дълг! Ще представиш сметката на негова милост.

И той излезе.

Едва затворил вратата, чужденецът влезе в кръчмата.

Тенардие тутакси изникна зад него и застана така, че да го вижда само жена му.

– Нима господинът ни напуска вече? – попита го Тенардиерица, като въртеше в ръка листчето със сметката. Неудобно й беше да я представи на човек, който наистина имаше вид на голтак.

– Да, госпожо, заминавам си. Колко ви дължа?

Тя му подаде сметката. Той хвърли разсеян поглед, но явно мисълта му беше другаде.

– Как върви работата ви в Монфермей, госпожо?

– О, господине! Наистина тежки времена. Нали виждате, само дребни клиенти. Добре че от време на време подслоняваме такива щедри и богати пътници като ваша милост! Отрупани сме с данъци, а и това

момиченце ни струва скъпо и прескъпо.

– Кое момиченце?

– Ами онуй, не се ли сещате? Козет.

– Така ли?

– Как да ви кажа, господине, ние не искаме милостиня, но не можем и да даваме милостиня. Пък и си имаме наши деца. Нямаме нужда да храним хорските.

Пътникът попита с леко треперещ глас, мъчейки се да му придаде равнодушен тон:

– Ами ако някой ви отърве от нея?

– От Козет ли?

Престъпна радост озари грубото червендалесто лице на ханджийката.

– Ах, господине, добри ми господине! Вземете я. Харизвам ви я. Отведете я със себе си, правете с нея каквото искате.

– Ще я взема.

– Веднага ли?

– Веднага. Извикайте детето. Колко беше сметката?

Той погледна листчето и не можа да съдържи изненадата си.

– Двадесет и три франка?

Тенардиерица се беше подготвила за удара и отвърна самоуверено:

– Точно така, господине. Непознатият сложи пет монети от по пет франка на масата.

– Доведете момичето – каза той.

В този миг Тенардие се изпречи сред стаята и заяви:

– Вие дължите двадесет и шест су, господине. Двадесет за стаята и шест за вечерята. Колкото до момичето, искам да поприказвам малко с господина. Остави ни сами, жено.

Тенардиерица се прехласна – обичайно въздействие на всеки изблик на гениалност. Тя почувствува, че великият актьор излиза на сцената и се оттегли, без да възрази.

– Чуйте какво ще ви кажа, господине – каза ханджията, като се усмихваше приветливо, – аз обожавам това дете.

Пътникът го изгледа втренчено.

– Кое дете?

– Ами че нашата мъничка Козет. Странно как се привързва човек. Трябва да ви кажа искрено и честно, че не мога да се съглася на такова нещо. Детето ще ми липсва. Вярно е, че ни струва скъпо. Но то си няма баща, ни майка, аз съм го отгледал. Такъв съм си, с меко сърце. Жена ми

е малко сприхава, но и тя го обича. И после извинявайте, но човек не дава току-така детето си на първия срещнат. Да допуснем, че я оставя да си отиде, но трябва да знам поне къде отива, у кого живее, за да я спохождам от време на време. Та аз не зная дори името ви!

Без да сваля от него погледа си, чужденецът отговори твърдо:

– Господин Тенардие, ако взема Козет, никога няма да узнаете нито името ми, нито ще научите адреса ми и моето намерение е никога повече тя да не ви среща в живота си. Съгласен ли сте? Да или не?

Тенардие разбра, че има работа със силен човек. Прозря го с бързия си проникателен ум. Той го бе наблюдавал цялата вечер, още преди старецът да изяви интереса си към Козет. Уловил беше дълбокия му поглед, който час по час се спираше на детето. На какво се дължеше този интерес? Кой беше този човек? Защо беше облечен така дрипаво, а имаше толкова пари в джоба си? Цяла нощ Тенардие беше предъвквал тези въпроси, без да им отговори. Не можеше да бъде баща на Козет. Дали не беше неин дядо? Но в такъв случай защо не каже веднага, кой е? Той очевидно нямаше никакви права над Козет. Само в едно беше уверен: че в тази история има нещо мътно и затова се чувствуваше силен при започване на разговора, но ясният и твърд отговор на пришелеца го накара да се почувствува внезапно слаб. Той бързо прецени отново положението. Сметна, че е настъпил моментът да отиде направо към целта. Постъпи като великите пълководци в решителните мигове на сражението: внезапно смъкна прикритието пред батареята си.

– Трябват ми хиляда и петстотин франка, господине. Чужденецът извади стар портфейл и отброи три банкноти.

– Доведете Козет.

А какво правеше в това време тя?

Щом се събуди, изтича при обувката си. При вида на златната монета ѝ се зави свят. Почувствува се опиянена от странната си съдба. Досещаше се откъде ѝ е дошъл скъпият подарък и радост, примесена с уплаха, изпълваше сърцето ѝ. Великолепните неща, които ѝ се случваха, ѝ се струваха недействителни. И куклата, и златната монета я плашеха. Само непознатият ѝ вдъхваше сигурност. Откакто го бе срещнала, цялото ѝ съществуване се бе променило. По-нещастна от коя да е самотна чучулига в небето, Козет никога не бе изпитала сладостта на майчината закрила. От пет години насам, откакто се помнеше, все трепереше от студ, или от страх. Сега ѝ се струваше, че е на завет. Някой бе застанал до нея. Тя бързо се залови с всекидневната си работа. Пъкна монетата в джобчето си, но докато метеше стълбата, час по час се спираше да ѝ се

любува.

Тенардиерица я завари така. Нечувано събитие! Нито я плесна, нито я изруга.

– Ела веднага, Козет – ѝ каза тя едва ли не кротко.

Чужденецът развърза пакета. В него имаше вълнена рокличка, престилка, плюшено елече, фуста, кърпа, вълнени чорапи и обувки, всичко необходимо, за да се облече осемгодишно момиченце. Всички дрешки бяха черни.

– Вземи това, моето момиче, и иди да се преоблечеш. Развиделяваше се, когато монфермейските жители, които отваряха вратите си, видяха по улицата, водеща към Париж, бедно облечен старец, уловил за ръка момиченце, цялото в черно, което стискаше до гърдите си голяма розова кукла.

Бяха нашият познайник и Козет.

Козет си отиваше. С кого? Не знаеше. Къде? Нямаше представа. Тя разбираше само едно: че оставя зад себе си омразното ханче. Струваше ѝ се, че крачи редом е добрия дядо Господ.

Жан Валжан не беше умрял. Когато падна привидно в морето, той доплува до една лодка, скри се в нея и остана потулен до вечерта. През нощта се хвърли в морето и плува дълго, за да се отдалечи от Тулон. Понеже не му липсваха пари, успя да се снабди с други дрехи. После, подобно на всички бегълци, тръгна по сложен, зигзаговиден маршрут. Тревожно бягане слепешком, придвижване на къртица, чиито подземни ходове остават неизвестни. Стигна в Париж, където се погрижи да си намери квартира. А наскоро го срещнахме в Монфермей.

В Париж му попадна един вестник, който съобщаваше за смъртта му. Това го успокои.

Прибра се отново в Париж заедно с Козет късно вечерта. Един кабриолет го отведе към покрайнините на града. Разплати се с кочияша и тръгна пеш с детето из кривите улички към булеварда „Опитал“

Денят беше необикновен и изпълнен с вълнения за Козет. Тя не се оплакваше, но беше страшно уморена и едва се влачеше. Жан Валжан я взе на ръце. Тя сложи доверчиво глава на рамото му и заспа.

ГЛАВА XX ПЛЕВНИКЪТ НА ГОРБО

Ако преди четиридесетина години някой самотен минувач се

зареше из затынтените покрайнини, той стигаше до места, където нямаше и помен от Париж. Не беше напълно пусто, защото се срещаха минувачи; не беше поле, защото имаше улици и къщи; не беше град, защото улиците бяха издълбани от коловози и обрасли с трева; не беше и село, защото къщите бяха високи. Чисто и просто парижка улица от покрайнините, нощем по-страшна от лес, денем по-мрачна от гробище.

Там до една фабрика и между два градински зида стърчеше съборетина, от която се виждаше само врата и прозорец. Вратата беше скована от груби дъски, а прозорецът би могъл да краси всеки дом. Над вратата бе изрязан триъгълен отвор, едновременно прозорче и шпионка, а прозорецът се намираше високо над улицата. Стълбата водеше в нещо като плевник, приспособен за жилище. Сградата беше известна под името „плевника на Горбо“.

Жан Валжан се спря точно пред нея. Подобно на дивите птици, беше избрал най-безлюдното място, за да свие гнездото си.

Стаята, в която влезе, беше просторно помещение, чиято мобилировка се състоеше от проснат на земята дюшек, няколко стола и маса. В ъгъла – запалена печка. В дъното – ниша, а в нея съгъваемо легло. Жан Валжан занесе детето до леглото и го положи на него, без то да се събуди.

После се наведе над детето. Безкрайна топлота и умиление бликаха от погледа му. Той целуна ръчичката му. Девет месеца преди това беше целувал ръката на майката, която беше също заспала, навеки. Същото покрътително чувство изпълваше сърцето му.

Отдавна беше съмнало, но детето още спеше. – Внезапно по улицата мина тежко натоварена каруца и разтърси сградата от покрива до основите.

– Да, госпожо! – извика Козет, стресната в съня си. – Ей сегичка ида!

И скочи от леглото със залепнали от съня клепачи.

– Боже мой! Къде ли е метлата ми?

После отвори очи и видя усмихнатия Жан Валжан.

– Ох, вярно! – възкликна то. – Добър ден, господине.

Децата приемат толкова бързо и непринудено щастието и радостта! Та нали самите те са изтъкани от щастие и радост! Козет зърна близо до леглото си Катрин и я сграбчи. Тя отрупа Жан Валжан с въпроси. Къде са, голям ли е Париж и дали наистина госпожа Тенардие е много далеч от тях.

После изведнъж се провикна:

– Колко хубаво е тук!

Жилището беше жалък коптор, но в него детето се чувствуваше свободно.

ГЛАВА ХХІ ОТ ДВЕ СЛЕТИ ЗЛОЧЕСТИНИ СЕ РАЖДА ЩАСТИЕ

На следващия ден, щом се развидели, Жан Валжан пак седна край постелята на Козет и застинал в съзерцание, зачака събуждането ѝ. Не-що неизпитано досега се прокрадаваше в душата му.

Жан Валжан не беше обичал никога никого. Двадесет и пет години вече живееше съвсем самотен в света. Не беше му се удало да бъде нито баща, нито любим, нито съпруг, нито приятел. Сърцето на бившия каторжник беше останало непокътнато. Смътният и далечен спомен за сестра му и нейните деца се беше заличил почти напълно. Беше положил усилия да ги намери, но когато не успя, постепенно ги забрави. Човешката природа е устроена така.

Когато видя Козет, когато я взе със себе си, изтръгвайки я от Тенардие, душата му сякаш се отрици. Цялата страст и нежност, така дълго съдържана, се събуди и устреми към това дете. Колко сладостно загадъчни и неповторими са трепетите на сърце, в което за пръв път се събужда любовта.

Клето старо, неопитно сърце!

Това беше второто светло видение в живота му. С епископа на хоризонта му изгря зората на добродетелта. Благодарение на Козет той позна зората на любовта.

И Козет се преобразяваше неусетно. Горкото сираче! То беше съвсем мъничко, когато майка му го остави и изобщо не си спомняше за нея. Подобно на млад филиз на лоза, който се увива около всичко, и то се бе опитало да обича! Всички го бяха отблъснали: Тенардие и жена му, децата им, другите деца. Затова още от първия ден с все душа, със сърцето и разума си тя обикна добрия чичо. Изживяваше нещо неизпитано: струваше ѝ се, че цялото ѝ същество разцъфва.

Мъжът до нея не ѝ се виждаше нито стар, нито беден. Тя го виждаше хубав, както мрачният бордей ѝ се струваше приветлив.

Природата беше издълбала дълбока пропаст между Жан Валжан и

Козет – петдесет години разлика във възрастта. Сродна властна потребност запълни тази пропаст: Козет инстинктивно търсеше баща, както Жан Валжан инстинктивно търсеше дете. Жан Валжан олицетворяваше самотника, Козет олицетворяваше сирачето, отделени и двамата от всичко живо. Затова, като че ли по волята на небето Жан Валжан стана баща на Козет.

Впрочем той бе избрал добре убежището си. Тук се намираще едва ли не в абсолютна безопасност. Никой съсед не можеше да ги наблюдава. Приземният етаж беше по-скоро изоставен навес и изобщо не се свързваше с първия етаж. Освен неговата стая на първия етаж имаше още няколко стаички и килерчета, в едно от които живееше бабичката, от която бе наел жилището. Тя му прислужваше.

Занизаха се седмица след седмица. Мъжът и детето живееха щастливо в мизерното си жилище.

От ранни зори Козет почваше да се смее, да бърби и да пее. Децата са като птичките – щом се събудят, почват да чуруликат.

Жан Валжан се зае да я научи да чете. Почти, цялото му съществуване сега беше сведено до две грижи: да я учи да чете и да я оставя да си играе. Козет му казваше „татко“ и не знаеше друго име. Той ѝ се любуваше по цели часове и животът му се струваше осмислен, а хората добри и справедливи, щом това дете го обича.

Жан Валжан просто се нуждаеше от подобно чувство, за да не се отклони от пътя към добродетелта. Той отново бе върнат в каторгата, този път, защото беше извършил едно добро дело. Душата му беше наситена от нови огорчения. Отново бе в плен на умора и отвращение от живота. Кой знае дали не се намираще в навечерието на пълно отчаяние и нравствено падение? Сърцето му заобича и той се почувствува силен. Уви! Той не по-малко от Козет се нуждаеше от опора! Той окрили детето, а то укрепи душевно него.

ГЛАВА XXII НАБЛЮДЕНИЯТА НА БАБИЧКАТА

Жан Валжан беше благоразумен и не излизаше никога денем. Разхождаше се само по здрач, като избираше страничните безлюдни алеи на булеварда. Най-често излизаше с Козет. Тя се оказа много жизнерадостно дете.

Бабичката готвеше, пазаруваше и оправяше стаята им.

Живееха скромно, като притеснени материално хора, макар че задоволяваха насъщните си нужди. Той все още носеше жълтия си редингот и старата си шапка. По улиците го вземаха за бедняк. Но срещнеше ли просяк, той скришом му пъхваше милостиня. Така се прочу в квартала като „милосърдният бедняк“.

Старицата, която му бе наела стаята, озлобена твар, чието главно занимание бе да дебне завистливо другите, наблюдаваше Жан Валжан, без той да подозира. Една сутрин любопитната сплетница забеляза, че Жан Валжан влиза в едно от необитаваните помещения. Тя го проследи и видя, че той разпори хастара на редингота си и измъкна оттам жълтеникава хартия. Бабичката с удивление различи банкнота от хиляда франка. Тя побегна силно уплашена.

Малко по-късно Жан Валжан я помоли, да развали банкнотата, като ѝ обясни, че това било рентата му за шест месеца.

„Кога я получи? – помисли си бабичката. – Та нали излезе в шест часа вечерта, а банкнота по това време е затворена.“

Тя отиде да развали банкнотата и сподели наблюденията си с бакалина. Тази злополучна банкнота, умножена няколкократно от клюкарките в квартала, даде повод на какви ли не предположения.

През един от следващите дни, докато Жан Валжан режеше дърва в коридора по риза, а Козет го наблюдаваше, бабичката, сама в стаята, опипа редингота и ѝ се стори, че вътре шумят сгънати хартии. Освен това в джобовете му тя откри голям портфейл, нож и – съмнителна подробност – няколко разноцветни перуки.

ГЛАВА XXIII ИЗТЪРКУЛЕНАТА ПЕТФРАНКОВА МОНЕТА

Жан Валжан беше свикнал да дава милостиня на един просяк, който седеше върху плочата на изоставения кладенец близо до черквата „Сен-Медар“. Понякога дори го заговорваше.

Една вечер, когато минаваше оттам с Козет, той се приближи до него и пусна в ръката му обичайното петаче. Просякът внезапно вдигна глава, погледна Жан Валжан и тутакси сведе очи. Това стана светкавично бързо. Жан Валжан изтръпна. Той отстъпи ужасен. Сторило му се бе, че зърва не безстрастното лице на просяка, а друга, ужасна и добре познатата физиономия.

„Не може да бъде! Полудявам ли?“ – помисли си Жан Валжан, но

се прибра много смутен.

На другия ден отиде там, заговори просяка и установи, че си беше той, а не някой друг.

Жан Валжан се успокои. „Как можах да видя в него Жавер! Трябва да не съм в ред!“

Няколко дни по-късно, трябва да беше осем часа вечерта, той тъкмо караше Козет да срича, когато някой внезапно отвори и затвори вратата на плевника. Необяснимо събитие. Старицата си лягаше, щом се стъмнеше. Той направи знак на Козет да мълчи. Духна свещта и застана нащрек в тъмното.

Стъпките изтрополиха по стълбата, после се спряха пред стаята му. Дупката на ключалката беше осветена. Минаха няколко минути. Светлината се отдалечи, но стъпки не се чуваха. Човекът, който бе подслушвал, беше събул обувките си.

Жан Валжан не можа да мигне цялата нощ. Призори трепна от изскърцването на врата в коридора. После долови същите мъжки стъпки. Скочи и долепи око до дупката на ключалката. Действително мина някакъв мъж. Лицето му не се различаваше, но когато стигна до стълбата, снопът лъчи, проникващ през шпионката, го откри и Жан Валжан го видя ясно в гръб. Мъжът беше висок, облечен в дълъг редингот, с дебел бастун под мишница. Жан Валжан разпозна застрашителните плещи на Жавер.

Когато старицата дойде да разтреби сутринта, той нарочно не й зададе никакъв въпрос, но тя сама подхвърли:

– Господинът може би е чул снощи новия наемател.

– Как се казва той?

– Не си спомням добре името му.

– Какво работи?

Старицата го изгледа с малките си очи на невестулка.

– Ами че рентиер, като вас.

Може би не влагаше никаква умисъл, но на Жан Валжан му се стори, че тя не казва това току-така.

Когато тя си отиде, той зави на руло стотината франка, които държеше в шкафа и ги пхна в джоба си. Макар и да внимаваше да не вдига шум, една монета се изгърколи шумно по плочите на пода.

По здрач той слезе и огледа внимателно булеварда на всички страни. Не видя никого. Булевардът изглеждаше безлюден. Вярно е, че някой можеше да се е скрил зад дърветата, засадени от двете му страни.

Жан Валжан се качи в стаята.

– Ела – каза той на Козет.

После я улови за ръка и двамата излязоха.

ГЛАВА XXIV СТРАТЕГИЧЕСКИ КРИВОЛИЧЕНИЯ

Жан Валжан напусна веднага булеварда и пое по страничните улици, като завиваше непрекъснато в различни посоки и често се връщаше назад, за да се увери, че никой не го следи. Държане на подгонен елен.

Тази нощ имаше пълнолуние. Това беше изгодно за Жан Валжан. Улиците бяха разделени на тъмни и светли ивици и той можеше да се шумгува край къщите и зидовете откъм засенчената страна и да наблюдава светлата. Може би не се замисляше, че по този начин тъмната страна на улиците се изплъзваше от наблюдението му. Така или иначе той беше убеден, че никой не върви по следите му.

Козет крачеше, без да задава въпроси. Тя беше вече привикнала към своеобразните прояви на добрия чичко, както и със странните приумици на съдбата. Пък и до него се чувствуваше в безопасност.

Самият Жан Валжан не знаеше къде отива. Той нямаше определена цел, нито определен проект. Не беше дори напълно сигурен, че оня мъж беше Жавер. И все пак от няколко дни ставаше нещо и това му стигаше. Той реши никога да не се връща в плевника Горбо. Като див звяр, прокуден от леговището си, клетникът търсеше дупка, в която да се свре временно, докато намери друга, в която да се настани за по-постоянно.

Той описа няколко лабиринта в заспалия вече квартал. Когато часовникът отзвъни единадесет часа, той пресичаше улица Понтоаз точно там, където се намира полицейският участък. Малко след това остро развитият му усет го накара да се обърне. Той ясно видя под издайническата светлина на уличния фенер трима мъже, които го следяха. Мъжът, който вървеше начело на групата му се стори подозрителен.

– Ела насам, дете – каза той и побърза да излезе от улица Понтоаз.

Беглецът направи голям завой и потъна в друга улица, която излизаше на кръстопът. Кръстовището беше ярко осветено. Жан Валжан се прислони до една врата, съобразявайки, че ако е преследван, преследвачите му ще се появят на кръстопътя. И действително само след три минути той ги видя. Сега бяха четирима. Четири зловеци призраци. Спряха се накуп и като че ли се съвещаваха. Единият се обърна и Жан Валжан разпозна без никакво колебание Жавер.

От този миг Жан Валжан беше съвсем наясно. Благоприятно бе за него, че не можеше да се каже същото за преследвачите му. Той се възползува от тяхната нерешителност. Загубени мигове за тях, спечелени за него. Спусна се към Ботаническата градина. Козет бе започнала да се уморява. Той я взе на ръце. Стигна до кея на Сена. Беше безлюден. Отдъхна си. Приблужи се до Аустерлицкия мост. По онова време все още се плащаше такса за преминаването му. Жан Валжан застана пред будката и извади едно су.

– Две су – каза инвалидът, който събираше таксата. Носите дете и трябва да платите за двама.

Жан Валжан съжали, че минаването му през моста даде повод за забележка. Предпочиташе да се промъкне незабелязано. За щастие тежко натоварена каруца скрибуцаше по моста редом с него и той измина целия мост в сянката на колата.

Отвъд моста се намираха дървени складове, но, за да стигне дотам, трябваше да прекоси открито пространство, осветено от луната. Между два склада се виждаше тъмна уличка, създадена сякаш само за него. Преди да притича до нея, той погледна назад. Четири сенки бяха стъпили на Аустерлицкия мост. Той потрепера като уловен звяр. Стори му се, че може да се довери на тъмната уличка и свърна по нея.

Като измина триста крачки, стигна до разклонение. Той не се двоуми дълго и сви надясно. Защо? Защото то водеше към полето, към безлюдните площи. От време на време се обръщаше и поглеждаше назад. Ненадейно в мрака зад него се мярна нещо, което се движеше.

Той се втурна напред, но стигна до стена. Пак се наложи да завие надясно или наляво. Погледна надясно: ясно личеше дъното на сляпа уличка.

Погледна наляво. Улицата беше отворена и малко по-далеч се сливаше с друга. Явно спасението беше натам. Но тъкмо когато се канеше да свие наляво, той различи на пресечката тъмна неподвижна фигура. Очевидно там стоеше на пост човек, който му преграждаше пътя. Жан Валжан се дръпна назад.

Намираше се в квартала Малкия Пикпюс. Градини, манастири, складове, блата. Раздалечени една от друга къщи и дълги зидове, високи колкото тях. Така изглеждаше този квартал през миналия век. Днес той изобщо не фигурира на картата на Париж. Малкият Пикпюс включваше две улички във форма на „V“ – улица Пикпюс и улица Полонсо. В двата си края те бяха съединени с хоризонтална пречка – улица Дроа-Мюр. Тази улица от едната си страна продължаваше без изход и се наричаше

задънената уличка Жанро. Точно там се намираше Жан Валжан. Черният силует, който бе забелязал, стоеше на ъгъла на улица Дроа-Мюр и малката улица Пикпюс.

Какво да стори?

Нямаше време да се върне назад. Жавер явно познаваше лабиринта от улички в този квартал и беше завардил изхода им. Жан Валжан разгледа сляпата уличка. В дъното ѝ – стена. Погледна и малката уличка Пикпюс. Накрая ѝ – охрана. Върнеше ли се назад, щеше да се натъкне на движещите се сенки, които безспорно бяха Жавер и придружаващите го полицаи. Той погледна отчаян небето.

За да разбере читателят следващите страници, той трябва да си представи добре улица Дроа-Мюр. От дясната си страна тя беше заградена с бедняшки къщи чак до малката улица Пикпюс, а отляво имаше само едно здание със строги очертания, с няколко пристройки, които постепенно се извишаваха откъм малката улица Пикпюс. Така че сградата беше по-ниска откъм улица Полонсо. На ъгъла тя се снишаваше до самия зид. Зидът образуваше дълбока вдатина, чиито два ъгъла бяха скрити от погледите, независимо дали се гледа откъм улица Дроа-Мюр или откъм улица Полонсо. Над вдатината се подаваха клоните на липа. Мрачната сграда, която изглеждаше самотна и необитаема, страшно изкушаваше Жан Валжан. Той си помисли, че успее ли да проникне в нея, сигурно ще намери спасение.

Минутите течаха. Трябваше да побърза.

ГЛАВА XXV НАЧИНАНИЕ, НЕОСЪЩЕСТВИМО ПРИ ГАЗОВО ОСВЕТЛЕНИЕ

В този миг той чу в далечината глух, отмерен тропот. Осмели се да погледне иззад улицата. Седем-осем войници, строени във взвод, завишаха по улица Полонсо. Напредваха бавно и предпазливо. Начело на групата той различи Жавер. Явно беше, че претърсват бавно и внимателно всички входове и чупки по стените; след най-много четвърт час щяха да бъдат при него. Ужасен миг. Само няколко минути го деляха от бездната, която за трети път щеше да се раззине за него. При това го засрашаваше не само каторга. Щеше завинаги да загуби Козет.

Имаше само един изход. Между другите си средства за самозащита,

той се бе усъвършенствал, както може би читателят си спомня, в невероятното изкуство да се покатери по ъгъла на някоя стена без стълба, без куки, само с мускулите си, облягайки се на тила, раменете, хълбоците и петите чак до шестия етаж, ако се наложеше. Стената беше висока около осемнадесет стъпки. Единствената трудност беше Козет: Да я вземе на гръб беше немислимо. И през ум не му минаваше да я изостави.

Трябваше му въже. Но откъде да го намери посред нощ на улицата?

Отчаяният му поглед се спря на стълба на фенера в задънената уличка. В онази епоха светилният газ не беше още въведен в уличното осветление на Париж. Щом се мръкнеше, запалваха тук-там фенери, които изкачваха и сваляха с помощта на въжета; макаратата с въжето се намираше в малко долапче под фенера.

В напрежението на борбата на живот и смърт Жан Валжан пресече тичешком улицата, изкръти с ножа си долапчето и се върна при Козет с въже в ръка.

– Татко – промълви тихичко детето, – страх ме е. Кой идва оттам.

– Шт! – отвърна нещастникът. – Тенардиерица.

Козет се разтрепера.

– Остави всичко на мене. Не издавай нито звук, за да не те чуе.

След това с отмерени, чевръсти и сигурни движения той развърза връзката си, омота я около телцето на детето, върза я за единия край на въжето, захапа другия, събу обувките и чорапите си, праметна ги през стената и почна да се изкачва по чупката на зданието така спокойно и уверено, както ако имаше стъпала под петите и лактите си. Едва беше изтекла половин минута и той беше върху стената. Козет го наблюдаваше смаяна. Той прошепна:

– Облегни се на стената, не говори и не се страхувай!

Тя се подчини. Скоро почувствува, че се откъсна от земята. Преди да се опомни, се оказа горе при него.

Жан Валжан я прегърна, метна я на гърба си, улови двете ѝ ръчички, легна по корем и запълзя по стената до другата чупка. Както беше отгатнал, там имаше сграда, чийто леко наклонен покрив почваше от горния край на стената и се спускаше доста ниско над земята. Тъкмо когато стигна до наведения покрив, силна врява възвести приближаването на патрула. Чу се гръмкият глас на Жавер:

– Претърсете сляпата уличка Жанро! Дроа-Мюр е завардена, Пикпюс – също. Аз отговарям, ако не е тук! Войниците се втурнаха в задънената уличка. Жан Валжан се плъзна по покрива, стигна до липата и скочи на земята. Козет не издаде нито звук. Ръчичките ѝ бяха леко

одраскани.

ГЛАВА XXVI ЗАГАДКА

Жан Валжан беше попаднал в обширна и доста странна градина. Продълговата, с високи гъстащи по ъглите и широка открита площ по средата, където погледът различаваше няколко овощни дървета, лежи със зеленчуци и бостан със стъклени похлупаци. Тук-там каменни пейки, обрасли в черен мъх. Постройката, от чийто покрив бе скочил, изглеждаше съвсем порутена. Две разнебитени стаи, които явно служеха за навес. Голямото здание по протежение на улица Дроа-Мюр разгръщаше към градината под прав ъгъл двете си фасади. От вътрешната си страна то изглеждаше още по-мрачно. Всички прозорци имаха решетки. Никаква светлинка не блещукаше в тях. Сянката им приличаше на траурен плащ.

Жан Валжан намери обувките си и се обу, после се прислони с детето под навеса. Козет трепереше и се притискаше до него. Чуваха се шумните викове на патрула и подвикванията и проклетията на Жавер. След четвърт час бурният грохот като че ли отмина. Жан Валжан беше притаил дъх.

Внезапно сред настъпилата дълбока тишина се раздадоха неизразимо нежни звуци, толкова пленителни, колкото предишните бяха страшни. В мрака се възнасяше химн. Женски гласове, девствено чисти и детски простодушни галеха слуха. Най-странно беше, че въпреки гласовете сградата продължаваше да изглежда пуста. Пеенето затихна. Всичко по-тънна отново в тишина.

Задуха студен вятър. Трябва да беше един или два часа през нощта. Козет, горкичката, не проронваше нито дума. Жан Валжан помисли, че спи. Наведе се над нея. Детето бе отворило широко очи и тяхното замислено изражение дълбоко го развълнува.

- Спи ли ти се?
- Много ми е студено. Още ли е тук?
- Кой? – сепна се Жан Валжан.
- Госпожа Тенардие.
- О, не! Отиде си! Не се бой от нищо.

Земята беше влажна, навесът зееше от всички страни, вятърът ставаше все по-силен.

Жан Валжан съблече редингота си и зави с него Козет.

– По-топло ли ти е сега?

– Да, татко.

– Почакай ме малко. Ей сега ще дойда.

Той излезе от порутената сграда. Огледа се. Къде ли се намира?

Когато се върна при Козет, тя спеше, подпряла главичка на един камък. Внезапно необикновен шум го изтръгна от мислите му. Някой като че ли дрънкаше със звънче. Шумът идваше от градината.

Жан Валжан се обърна, привлечен от шума. Огледа се и забеляза някакъв силует в градината. Човешко същество вървеше из градината, изправяше се, навеждаше се, сякаш влачеше или простираше нещо. Като че ли понакуцваше.

Трепет премина по тялото на Жан Валжан. Миг преди това се плашеше от самотността на градината. Сега трепереше, защото в нея имаше някой.

По всичко личеше, че звънчето беше закачено за човека. Що за човек беше той, с повесена хлопатарка като овен?

Докато тия въпроси се въртяха в главата му, той попипа ръцете на Козет. Те бяха ледени.

– Ах, божичко! Козет! – повика я тихо той.

Тя не отвори очи.

„Ами ако е умряла!“ – мина му през ум и той цял се разтрепера. Жан Валжан си спомни, че спането под открито небе в студена нощ може да причини смърт. Долепи ухо до гърдите на детето: то дишаше, но така слабо, сякаш диханието й всеки миг можеше да секне. Как да я затопли? Обезумял от тревога, той изскочи от порутената сграда.

ГЛАВА XXVII ЧОВЕКЪТ С ХЛОПАТАРКАТА

Запъти се право към мъжа в градината, като извади от джоба си увитите на руло пари. Стигна до мъжа и му извика:

– Сто франка!

Мъжът се стресна и вдигна очи.

– Ще спечелите сто франка, ако ме подслоните тази нощ!

– Гледай ти, вие ли сте, господин Мадлен! – възкликна мъжът.

Това име, произнесено в късния нощен час, в това непознато място от непознат човек, накара Жан Валжан да отстъпи крачка назад.

Очакваше всичко друго, само това не. Мъжът беше куц старец, облечен като селянин. На кожена превръзка около коляното му висеше голям звънец. Лицето му се губеше в сянка.

Междувременно непознатият мъж свали шапката си и се провикна развълнувано:

– Ах, боже мой! Как сте попаднали тук, чичо Мадлен? Откъде влязохте, прави боже? Да не би да сте паднали от небето? И как изглеждате само! Без връзка, без шапка, без горна дреха!

Думите му се лееха една след друга. Гласът му изразяваше само смесица от удивление и чистосърдечие.

– Но кой сте вие и каква е тази сграда?

– И таз добра! Само това липсваше! – извика старецът. – Ами че аз съм същият, когото вие настанихте тук, и домът е същият, в който ме настанихте. Възможно ли е да не ме познаете?

– Нямам представа, кой сте? Откъде ме познавате вие?

– Та нали вие ми спасихте живота! – каза мъжът.

В този миг той се обърна. Сноп лунни лъчи осветиха профила му и Жан Валжан разпозна стария Фошльован.

– Ах, вие ли сте! Едва сега ви познах! Но какво правите тук?

– Нали виждате, покривам пъпешите.

И наистина дядо Фошльован държеше края на една рогозка, която разстилаше върху пъпешите.

– Помислих си: „Небето се е изцъклило – ще падне слана. Да покривам пъпешите.“ Но и вие трябва да си наметнете нещо.

Жан Валжан го отрупа с въпроси.

– А защо носите това звънче?

– Зарад жените. Да бягат от мене. Звънчето ги предупреждава.

– Но каква е всъщност тази сграда?

– Ама че въпрос, та вие знаете по-добре от мене! Това е манастирът Малкия Пикпюс.

Жан Валжан постепенно си припомни.

– Дядо Фошльован – каза му сериозно той, – днес ви се удава случай да сторите за мене същото, което аз направих някога за вас.

Фошльован улови с набръчканите си старчески ръце силните ръце на Жан Валжан и няколко минути не можа да проговори от възмущение.

– За мене би било истинска благодат, ако мога поне с малко да ви се отблагодаря. Разполагайте с мене.

– Първо, не казвайте никому това, което знаете за мене. Второ, не се опитвайте и вие да научите нещо повече.

- Ваша воля. Това си е ваша работа. Аз съм на ваше разположение.
- А сега да вземем детето.
- И дете ли има? – смая се старецът.

Но той не каза нито дума повече.

Не беше минал и половин час и Козет, порозовяла отново край буйния огън, спеше в леглото на стария градинар. Двамата мъже вечеряха с парче сирене, сухар и бутилка вино. После си легнаха на един сламеник, но и двамата не можаха да заспят.

ГЛАВА XXVIII КАК МОЖЕ ДА СЕ ВЛЕЗЕ В МОНАСТИРА

Жан Валжан беше паднал от небето в манастир на бенедиктинки, отличаващ се с много строг устав. Химнът долетял до ушите му през нощта, беше хорът на монахините.

Преди да си легнат, Жан Валжан промълви:

- Налага се да остана тук за постоянно.

Тези думи не дадоха мира на дядо Фошльован цялата нощ.

Жан Валжан си даваше сметка, че щом Жавер го е открил, той и Козет щяха да бъдат загубени, ако се мярнат в града. За клетник като него манастирът беше едновременно най-опасното и най-безопасното място в света. Най-опасното, понеже никакъв мъж нямаше право да прекрачи прага му и ако го откриеха, го чакаше непременно затвор. Най-безопасното, защото ако успееше да издейства да бъде приет, никой не би се сетил да го дири там.

И Фошльован си блъскаше главата над същия проблем. Едно нещо оставаше необяснимо за него: как чичо Мадлен беше попаднал в манастира и при това с детето. Същевременно беше наясно, че трябва да му помогне. „Господин Мадлен не му мисли толкова, когато се пхна под колата, заради мене.“

Призори, след като цяла нощ си беше блъскал главата, дядо Фошльован му каза:

– Ама сега, след като сте се намърдали веднъж в манастира, как ще направим да влезете още веднъж?

Този негов въпрос обобщи положението и напълно разсъни Жан Валжан.

– Първо, няма да се мяркате извън стаята, нито вие, нито детето. Вие попаднахте тук в много подходящ момент. Една монахиня,

истинска светица, бере душа. Всички са записани около нея. Днес никой няма да ни закача.

– Но нали барачката е зад стената и сигурно не се вижда от манастира.

– Вярно, монахините никога не идват насам.

– Тогава каква опасност има?

– Момиченцата. Бързо-бързо ще ви открият. Достатъчно е през междучасието топката им да се изтърколи насам. Току виж се разкрещели: „Хей, тука има мъж!“

– Ах, разбирам, тук има девически пансион! – каза Жан Валжан и в същия миг си помисли: „Ето че и образованието на Козет ще бъде осигурено.“

– Най-мъчното е да излезете оттук, защото за да влезете, както е прието, трябва най-първо да излезете. Не може да ви намерят току-така.

Жан Валжан побледня. При мисълта да излезе на зловещата уличка той цял изтръпна.

– Въпросът е никой да не ме види. – Само това е важното.

Камбаната на манастира прозвъня.

– Умряла е – каза Фошльован. – Трябва да вървя. Не мърдайте оттук и ме чакайте.

Дядо Фошльован забърза с хромия си крак.

ГЛАВА XXIX ДЯДО ФОШЛЪОВАН ЗАТРУДНЕН

Игуменката беше смутена. Дядо Фошльован беше свой човек, но тя трябваше да иска нещо нередно. Починалата монахиня държеше да бъде погребана в свой ковчег в гробницата на манастира, а властите строго забраняваха това. От няколко години се спазваше определен ритуал. Общината отпускате ковчег и умрелите монахини биваха погребвани в гробището Вожирар, придружени само от дядо Фошльован и свещеника. На игуменката предстоеше да отпрати към дядо Фошльован своята необикновена молба. Тя стори това много тактично, а той успя, с вродения си хитър ум, да ѝ намекне, че е готов да послужи на манастира, но и той има молба – тъй като вече остарява и мъчно се справя с работата, да вземат брат му за помощник.

Игуменката не бързаше да даде обещанието си. Безпокоеше я още един проблем – празния общински ковчег.

- Ще го закопаем в гробището и толкова! – каза дядо Фошльован.
- Но дали гробарите няма да усетят, че е празен?
- Ще сложа пръст в него.
- Значи вие ще се заемете с празния ковчег?
- Оставете на мене.

Лицето на игуменката се разведри. Тя повиши благо глас.

– Дядо Фован, много съм доволна от вас (монахините го наричаха така). Доведете ми утре след погребението брат си и момиченцето му.

ГЛАВА XXX ВСЕКИ БИ КАЗАЛ, ЧЕ ЖАН ВАЛЖАН Е ЧЕЛ ОСТИН КАСТИЛЕХО

– Може да се каже, че подредих всичко и нищо – каза дядо Фошльован, когато се върна в барачката. – Разрешиха ми да ви вкарам с малката, но първо трябва да ви изкарам. За малката – лесно. Ще я сложа в коша и ще я заведа при една моя позната цветарка. Тя ще я пази, докато се върнем. Но вас! Вас какво да ви правя? Освен това, казах, че ще сложа пръст в ковчега, но пръстта се изсулва насам-натам и носачите ще разберат.

– Какъв ковчег, каква пръст? – изненада се Жан Валжан, напълно недоумяващ.

Дядо Фошльован му обясни всичко.

- Ами, че сложете друго в ковчега – каза Жан Валжан.
- Нямам друг мъртвец.
- Защо мъртвец, сложете жив човек.
- Жив човек?
- Ами да, мене например. Нали трябва да изляза някак оттук?
- Но това е невъзможно!

Жан Валжан беше минал през какви ли не прежеждия и за него нямаше нищо невъзможно, когато се касаеше да спаси свободата си. Впрочем ковчег с жив човек в него е идеално средство за бягство, използвано дори от императорите. Ако вярваме на думите на монаха Остин Кастилехо, точно таква средство използвал Карл V, когато пожелал след абдикацията си да види още веднъж госпожа Пломб. Той така я въвел и извел от манастира Сен-Жюст.

- Ами как ще дишате?

– Ще пробием няколко дупки над главата ми със свредел.
Хладнокръвието на Жан Валжан зарази и дядо Фошльован.

– Работата е там, че не виждам друг изход.

– Само едно ме тревожи – обади се Жан Валжан. – Какво ще стане на гробището.

– Мен пък това хич не ме тревожи – възкликна Фошльован. Гробарят е мой приятел, пияница. Само с мен ще се оправяте; лесно ще го отпратя.

– Уговорено, дядо Фошльован. – Всичко ще мине, както трябва.

ГЛАВА XXXI НЕ Е ДОСТАТЪЧНО ДА СИ ПИЯНИЦА, ЗА ДА СЕ ИЗПЛЪЗНЕШ ОТ СМЪРТТА

В гробището Вожирар погребваха бенедиктинките от Малкия Пикпос привечер в едно кътче, което някога беше собственост на манастира. Щом слънцето се скриеше, вратите на гробището се затваряха и само гробарите можеха да влизат и излизат с пропуските си. Слънцето не беше залязло, когато катафалката с белия саван навлезе в централната алея на гробищата. Зад нея накуцваше нашият познайник дядо Фошльован.

Той беше в отлично настроение. Досега и двете му начинания му се бяха удали отлично. Останалото беше просто дреболия. През тия две години той бе напивал поне десет пъти горкия дядо Метиен, гробаря. Правеше с него каквото си щеше. Затова беше съвършено спокоен. Той погледна доволен катафалката, потри ръце и каза полугласно:

– Славен номер!

В това време един непознат се нареди зад катафалката. Фошльован го изгледа изненадан.

– Кой сте вие, ваша милост?

– Гробарят – отвърна непознатият.

– Дядо Метиен е гробарят.

– Беше. Сега съм аз. Той умря.

– Не е възможно!

– Обаче е факт.

Смъртно блед, дядо Фошльован впери очи в новия гробар. Висок, мършав мъж с мрачно изражение.

– Чудни работи стават по тоя свят. Ех, отишъл си дядо Метиен!

Славен веселяк беше. Но сигурно и вие, друже, не падате по-долу от него. Хайде да идем да изпием но чашка. Как се казвате?

– Казвам се Грибие, но първо службата. Аз трябва да храня седем детски гърла и понеже децата ми трябва да ядат, аз не трябва да пия. Техният глад е враг на моята жажда! – добави той, доволен, че е изразил сполучливо мисълта си.

Фошльован забавяше крачки, но не можеше да забави катафалката.

– Елате да се почерпим за запознанството – покани го още веднъж той.

Гробарят не отговори.

Катафалката спря.

Жан Валжан беше легнал така в ковчега, че можеше да диша. Четирите дъски на ковчега излъчваха странно умиротворение. Внезапно усети, че нечии ръце вдигат ковчега и нещо грапаво се трие о него. Връзваха ковчега с въже, за да го пуснат в гроба.

Зави му се свят.

Опомни се, когато почувствува, че лежи в хоризонтално положение. Прониза го хлад. Над него проехтя тържествен глас и се заредиха бавно латински думи.

Заупокойната молитва свърши. Свещеникът се отдалечи. Жан Валжан си помисли: „Сега съм сам.“ Но в същия миг над капака изтрополи лопата пръст. После втора.

Има неща по-силни и от най-силните мъже. Жан Валжан загуби съзнание.

Какво бе станало?

Въпреки отчаяните настоявания на дядо Фошльован, Грибие държеше да си свърши първо работата. Докато загребваше за трети път с лопатата, гробарят са наведе и джобът на дрехата му се открехна. Разтревоженият поглед на дядо Фошльован попадна машинално там и мигом се прикова. В джоба на гробаря се белееше пропускът му.

Фошльован бе осенен от щастливо хрумване. Той мина зад гробаря и измъкна безшумно картончето. Гробарят запрати в гроба и четвъртата лопата.

Фошльован го погледна най-невинно и го попита:

– Добре, че се сетих, новака, нали си носите пропуска?

– Ах, вярно, пропуска! – сети се гробарят и затършува из джобовете си. – Сигурно съм го забравил.

– Петнадесет франка глоба – подхвърли Фошльован.

Гробарят позеленя.

– Три звонкови по сто су! – уточни Фошльован. Гробарят изпусна лопатата си. Дядо Фошльован беше господар на положението.

– Хайде, хайде, не се отчайвайте. Ще ви дам един приятелски съвет. Изтичайте у вас. Още не са затворили вратата на гробището. Вземете си пропуска, върнете се, а през това време аз ще пазя мъртвата да не избяга.

– Живота ми спасявате, селяко!

– Обирай си крушите!

Щом остана сам, дядо Фошльован се наведе над гроба и повика полугласно:

– Чичо Мадлен!

Никой не му се обади. Той се свлече в гроба, разкова сандъка и се вгледа в бледото лице и затворените очи на Жан Валжан.

– Хубаво го спасих – прошепна той и си заскуба косите.

Дядо Фован отново се наведе над него, но изведнъж подскочи и се отдръпна. Жан Валжан беше отворил очи и го гледаше.

– Бях задрямал – каза той и седна в ковчега.

– Олеле! Как ме уплашихте! – възкликна дядо Фошльован.

Жан Валжан беше чисто и просто припаднал. Чистият въздух върна съзнанието му.

– Да се махаме бързо отук – предложи дядо Фошльован.

Двамата заедно погребяха празния ковчег. Нощта се спускаше. Те минаха с двата пропуска през вратата на гробището.

– Колко хубаво се нареди всичко, чичо Мадлен! Чудно го измислихте!

Един час по-късно двама мъже и едно дете стояха в непрогледната нощ пред голямата порта на улица Пикплюс. По-старият вдигна чукчето и потропа. Така намери разрешение двойният проблем – извеждането и въвеждането на Жан Валжан.

На другия ден в градината се чуваха две звънчета. Жан Валжан встъпи съвсем законно в длъжност. Носеше кожен наколенник и звънче. Наричаше се Юлтим Фошльован. Решаващо значение за приемането му беше забележката на игуменката, когато видя Козет: „Няма да стане хубава.“

Това съображение на игуменката е напълно логично. Девоjkите, които съзнават, че са красиви, мъчно остават в манастира, а игуменките обикновено ги възпитават с тази цел. Затова те предпочитат по-гозните.

ГЛАВА XXXII ОТШЕЛНИЧЕСТВО

Козет продължаваше да мълчи и в манастира. Тя се мислеше за дъщеря на Жан Валжан и не се интересувахе от други подробности около него. Свикна бързо с манастира. Носеше дрехи на пансионерка, но Жан Валжан беше прибрал в малко куфарче старите й черни дрешки.

Манастирът беше за Жан Валжан остров, ограден от океански бездни. Неговите четири стени представляваха занапред вселената му. За него започна извънредно приятен живот. Живееше със стария Фошльован в бараката, трудеше се по цял ден в градината и вършеше много полезна работа, защото обичаше да се занимава с градинарство. Дръвчетата в градината бяха дивачки. Той ги присади и те почнаха да дават прекрасни плодове.

Козет имаше разрешение всеки ден да прекарва по един час с него. Понеже той бе винаги усмихнат, а монахините бяха мрачни, детето го обожаваше и с радост изтичваше при него. То беше все още грозничко, но мрачното изражение беше изчезнало. Все се смееше и му чуруликаше.

Това беше второто място на пленничество, което Жан Валжан опознаваше. Той съпоставяше мислено двете места, дълбоко развълнуван. От едната страна всякакъв вид престъпност, от другата – свършена непорочност. Две места на пленничество, коренно различни едно от друго.

Така изминаха в пълно спокойствие и безметежност няколко години. Козет растеше.

МАРИУС

ГЛАВА I ДЕТЕ

Париж си има дете, гората си има птиче. Птичето наричат врабче, детето – гамен.

Свържете тия две понятия, едното от които означава пещ, а другото зора, сблъскайте тия две искри, Париж и детето, и ще изникне малко създание. „Човече“ – би казал латинският комик Плавт.

Това малко създание е весело. Не яде всеки ден, но стига да му се прииска, ходи на театър всяка вечер. Няма риза на гърба си, няма обувки на краката си, нито покрив над главата. То е седем-осем, най-много тринадесетгодишно, живее с банда другари, скита по улиците, спи на открито, носи стар панталон от баща си с една единствена жълта презрамка, продънена шапка от друг нечий баща, тича, дебне, проси, пилее си времето, познава апашите, владее тарикатски език, пее непристойни куплети, а в сърцето му няма злост. Защото в него е скътан един бисер – невинността, а бисерите не се разтварят в калта.

Ако попитате големия град:

– Какво е това? Той ще ви отговори:

– Моето дете.

Парижкият гамен е дребосъче с майка-исполинка. Присъщи му са някои игри и дяволии, вдъхнати от омразата му към буржоата. Присъщи му са и някои метафори.

„Да хвърлиш топа“ означава на неговия език „да умреш“.

Парижкият гамен си има своя монета – всевъзможни късчета мед, която има твърдо обращение в света на децата-скитници. Колкото до духовитите забележки, парижкият гамен е много остроумен.

Минава погребение. Сред хората, изпращащи покойника, има и лекар.

– Я виж ти! – провиква се гаменът. – Откога лекарите почнаха да отнасят сами жертвите си на гробищата?

Вечер, благодарение на няколкото су, които винаги съумява да си набави, човечето влиза в някой театър. Щом пристъпи този вълшебен праг, то се преобразява. С грейналото си от щастие лице, със

способността си да се възторгва и забавлява то превръща и най-зловонното и неугледно място в рай.

Гаменът притежава известен литературен усет, естествено не към класическата литература. Той се дере, подиграва, подражава, сражава. Намира готов отговор за всичко, знае и това, от което няма понятие, безразсъден дори в благоразумието, парижкият гамен е умален Рабле.

Рядко се учудва, още по-рядко се стряска, осмива суеверията, гаври се с тайнствата, плези се на призраците, изопачава надутия патетичен стил, замества всичко с шеговита фантазмагория.

Париж започва със зяплото и свършва с гамена: две същества, каквито не може да създаде никой друг град. Безволно примиряване, което се задоволява с наблюдаване на събитията, и неизчерпаема предприемчивост. Само в парижкото естествознание се срещат такива екземпляри. Цялата монархия е възплътена в зяплото. Цялата анархия е олицетворена от гамена.

Това бледо дете на парижките предградия, израснало в страдания и лишения, живее и се развива лице срещу лице със социалната действителност. Привидно безгрижно, то всъщност не е. Гледа, готово да се смее, но е готово и за друго. Все едно кой сте вие. Казвате ли се предразсъдък, произвол, насилие, несправедливост, деспотизъм, фанатизъм, тирания, пазете се от парижкия гамен. Той ще порасне.

ГЛАВА II МАЛКО ИСТОРИЯ

В епохата, когато се развиваше действието на настоящата книга, нямаше както сега стражари по ъглите на улиците и Париж гъмжеше от безпризорни деца. Според статистиката из пустите землища, под сводовете на мостовете и в недостроените сгради намираха подслон стотици деца. Едно такова гнездо приютяваше „дястовичките от Арколския мост“.

Това явление е една от най-печалните прояви на обществените недостатъци. Повечето престъпления на възрастните се коренят в скитническото им детство. Трябва да направим обаче изключение за Париж. Докато във всеки друг голям град бездомното дете пропада и сякаш насила е тласнато към пороци, парижкият гамен, колкото и извратен да изглежда външно, остава почти непокътнат душевно. Забележително обстоятелство. Подобно на солта в океана, парижкият въздух е наситен с

положителни идеи, които предпазват от загиване.

Въпреки това сърцето на минувача неволно се свива при всяка среща с тия деца, които влачат подире си нишките на разкъсано семейство.

Изоставянето на децата се насърчаваше едва ли не от монархията. Неприязненото отношение към образованието на децата от народа беше държавна политика. Пък и монархията се нуждаеше понякога от деца и ги обираше от улицата като пяна.

Луи XIV искал да създаде флота. Не лоша идея, но да видим средството. Нужни били галери, нужни били и гребци. Затова Колбер принаждал съдилищата да увеличават броя на каторжниците. Някой мъж не сваля шапка пред църковното шествие? Хайде на галерите. Някое дете не може да каже къде спи? Хайде и то на галерите. Велико царуване, велик век!

ГЛАВА III

ГАМЕНЪТ БИ НАМЕРИЛ МЯСТОТО СИ СРЕД ИНДИЙСКИТЕ КАСТИ

Парижките гамени съставляват едва ли не отделна каста. Бихме могли да кажем дори, че не всеки има свободен достъп в нея.

Елементите, от които е изградено взаимното уважение между гамените, са разнородни. Едно хлапе например се радваше на голяма почит, защото бе присъствало на падането на един човек от върха на кулата на „Парижката света Богородица“. Друго бе успяло „да гепи“ олово от двора на Дома на инвалидите.

Известна дързост по религиозните въпроси също повдига авторитета на гамена. Свободомислието се цени високо.

Един осъден на смърт слуша почиттелно в колата, която го води към ешафота, своя изповедник. Детето на Париж възкликва:

– Говори с попа! Ама че бъзльо!

За бездомните деца присъствието при екзекуции е основно задължение. Те си показват един на друг гилотината и й се плезят. Наричат я с гальовни имена: „последното папкане“, „небесната мамичка“ и пр. Някое забавление не може да се сравни с Гревския площад, където се издига ешафотът. Освиркват осъдения, за да го окуражат. Понякога му се възхищават. Двама осъдени се карали на път за ешафота.

– Не се карайте за затворническата кола – им извикал един гамен.

Юмрукът е също важен съставен елемент на уважението. А да си левак е завидно качество.

Понякога тази мушица знае да чете, но във всички случаи умее да рисува. По онова време кралят Луи Филип бил изобразяван от карикатуристите като круша. Една лятна вечер той вървял пеш и забелязал едно мъничко хлапе, което се надигало на пръсти, за да изрисува огромна круша върху един стълб. Кралят му помогнал, довършил крушата и дал на хлапето един луидор с думите:

– И на тази пара има круша.

Гаменът изпитва особена ненавист към поповете. Застанало веднъж пред пътната врата на една къща, някакво забавно хлапе се плезело усърдно.

– Защо се кривиш пред тази врата? – попитал го някой.

– Тук живее поп.

Там действително живеел един кардинал.

Опитният гамен познава на пръсти всички полицаи и знае от кого да се пази.

Парижкият гамен е едновременно почителен, насмешлив и безочлив. Зъбите му са развалени, защото е недохранен, но очите му блестят, защото е умен. Податлив е на развитие във всяко направление. Играе в уличната канавка, но възмъжава в революциите. До вчера уличник, днес бързо става герой. Това дете на тинята е дете и на високите идеали.

Нека дадем още едно кратко определение: днешният парижки гамен е дар и недъг на нашата нация. Как трябва да се лекува този недъг? Чрез просвещение.

Просвещението лекува.

Просвещението въодушевява.

Всички благородни обществени начинания се коренят в науката, литературата, изкуствата, образованието. Създавайте човеци! Рано или късно проблемът за всеобщо образование ще се наложи.

Чуйте, философи! Изтичайте във от убежищата си, побратимете се с площадите, разпространете надлъж и нашир букварите, провъзгласете човешките права, пейте марсилези, превърнете идеята в ураган. Тълпата може да бъде възвисена. Босите нозе, голите ръце, презряната сган могат да бъдат мобилизирани за завоюване на високия идеал. Нима революциите не са истински преображения?

ГЛАВА IV МАЛКИЯТ ГАВРОШ

Осем или девет години след описаните от нас събития във втората част на книгата, по булевард Тампл се мяркаше единадесет-дванадесет-годишно момченце, което би отговаряло напълно на нахвърления от нас портрет, ако ведно със смеха на устните в сърцето му не цареше мрачна пустота.

То наистина носеше мъжки панталон, но не бащин и беше навлякло женска блуза, но не майчина. Непознати хора го бяха облекли от съжаление в тези дрипи. А то си имаше и баща, и майка. Но баща му нехаеше, а майка му не милееше за него. При баща и майка то беше сираче. Паважът на улицата беше за него не толкова корав, колкото майчиното сърце.

Родителите му го бяха запокитили в живота. И то бе разперило крила.

То беше бледо, пъргаво, будно и закачливо момче с жив поглед и нездрав вид. Сновеше насам-натам, играеше на ашици, покрадваше малко като вработената, смееше се, когато го наричаха пакостник. Нямахме ни дом, ни огън, ни обич, но беше безгрижно, защото се чувстваше свободно.

Все пак веднъж на два три месеца му се случваше да каже:

– Ще ида да видя мама!

И то отиваше, къде мислите? Точно пред познатия вече на читателя плевник Горбо.

По това време той бе гъсто населен от наематели, спадащи всички към класата на бедняците. Старицата от времето на Жан Валжан беше умряла и друга я беше заместила, госпожа Бюргон.

Най-изпаднало беше едно четиричленно семейство, баща, майка и две доста големи дъщери, живеещи в една-единствена таванска стая. Наемайки я, бащата бе заявил, че се казва Жондрет.

Нашето босяче изхождаше именно от това семейство. Когато дойдеше тук, то намираще нищета, униние и нещо още по-тягостно: лица без усмивка. Студ в огнището, студ в сърцата. Едва влязло, го питаха:

– Откъде идваш?

То отговаряше:

– От улицата.

Наканеше ли се да си отива, го питаха:

– Къде отиваш? То отвръщаше: На улицата.

– За какво си дошъл? – казваше майка му.

То не страдаше от тяхното отношение. Не знаеше какви трябва да бъдат бащата и майката. Впрочем майка му обичаше сестрите му.

Забравихме да кажем, че на булевард Тампл детето бе познато под името Гаврош. Някои изпаднали семейства инстинктивно се стремят да разкъсат родствените връзки.

В съседната таванска стаичка живееше много беден младеж – господин Мариус.

Нека разкажем кой беше той.

ГЛАВА V ДЕВЕТДЕСЕТ ЛАЗАРНИКА И ТРИДЕСЕТ И ДВА ЗЪБА

В квартала Маре живееше своеобразен старик, човек от друг век, истински надменен буржоа от осемнадесети век, презиращ леко аристокрацията. Надхвърлил беше деветдесет години, но вървеше изправен, говореше гръмогласно, виждаше хубаво и обичаше да си похапва и посърбва. Запазил беше всичките си тридесет и два зъба. Беше повърхностен и избухлив. Ценеше високо собствените си преценки и се смяташе за много прозорлив. Живееше в богато обзаведен апартамент и държеше на навиците си. Дрехите му бяха от епохата на Директорията. Обичаше да повтаря с нетърпящ възражение тон:

– Френската революция е дело на сбирщина негодници!

Той се прекланяше пред монархията и смъртно ненавиждаше 1789 година.

Често даваше да се подразбере, че възнамерява да доживее до сто години.

Беше се женил два пъти. От първата си жена имаше дъщеря, която бе останала мома. От втората – пак дъщеря, умряла рано. Тя се бе омъжила по любов за воин от императорската армия, награден с кръст в битката при Аустерлиц и произведен полковник и барон при Ватерло.

– Позорът на семейството ми – казваше господин Жилнорман.

Той живееше с по-голямата си дъщеря, благоденствена и лицемерно набожна, страшно ограничена. Край стареца и старата мома в къщата живееше и едно момченце, вечно подплашено в присъствие на господин

Жилнорман, който му говореше строго с вдигнат бастун. Той всъщност го обожаваше. Момченцето беше негов внук. То предизвикваше непременно сред познатите им сподавени възклицания:

– Ах, че е хубавичък! Бедното дете!

Наричаха го „бедното“, защото баща му беше според господин Жилнорман „лоарски разбойник“. Той наричаше така зет си, „позора на семейството“.

ГЛАВА VI

ЕДИН КЪРВАВ ПРИЗРАК ОТ ОНОВА ВРЕМЕ

Ако някой би се отбил през същата епоха в малкото градче Вернон и би минал по хубавия зидан мост, би съгледал, навеждайки се през парапета, петдесетинагодишен мъж с панталон и куртка от сиво сукно с пожълтяла нашивка, някога навярно червена лента, с дървени обувки, загорял от слънцето, с почти бели коси и с широк белег на челото. Той сновеше кажи-речи цял ден из градината си – един от терасовидните малки парцели край Сена, които приличат на букети цветя.

Живееше уединено, скромно и бедно с прислужницата си. Цветята бяха единственото му занимание и радост. Още от тъмни зори плевеше, подкастряше, разсаждаше, поливаше цветята си или се разхождаше замислен по пътеките сред тях. Пиеше по-често мляко, отколкото вино. Беше тих и стеснителен. Единственият му приятел беше старият абат Мабоф.

Този именно мъж беше лоарският разбойник.

Ако същевременно някой би прочел военните мемоари на великата армия или вестник „Монитор“, едно име навярно би привлякло вниманието му, защото се среща доста често: Жорж Понмерси. Отначало прост войник, Жорж Понмерси беше участвал във всички сражения на Наполеон и постепенно беше израствал по чии и достойнство.

При Ватерло отне собственоръчно знамето на един вражески батальон и го хвърли в краката на императора. Нечия сабя бе разсякла лицето му. Императорът му извика доволен:

– Дерзай, полковнико, бароне, кавалер на „Почетния легион“!

– Благодаря от името на вдовицата си, ваше величество! – отвърна Понмерси.

След един час се строполи във вдлъбнатия път за Оен.

Читателят навярно си спомня как и от кого бе измъкнат оттам.

Реставрацията го прати в запаса и го въдвори на местожителство, тоест под надзор, във Вернон. Крал Луи XVIII не призна нито званието му кавалер на ордена „Почетния легион“, нито титлата му на барон, нито ранга му на полковник. Кралският прокурор го заплаши, че ще го съди, ако носи кръста си за храброст.

– А разрешавате ли ми, господин прокурор, да нося белега от рана си? – попита го полковникът, когато случайно го срещна.

Той впрочем се беше отказал от всичко и нито се бунтуваше, нито се занимаваше с подмолна дейност. Господин Жилнорман не поддържаха никакви връзки с него. Полковникът беше за него „разбойник.“ Изрично бе уговорено, че полковникът няма да се опита да види сина си, защото иначе ще му го върнат, лишен от наследство. Детето се наричаше Мариус. Полковникът се беше съгласил в интерес на детето. Докато то растеше, веднъж на два-три месеца полковникът се измъкваше тайно от Вернон, идваше в Париж и заставаше пред църквата „Сен-Сюлпис“, скрит зад някоя колона, за да види детето си. Лелята го водеше редовно в тази църква.

По този повод възникна връзката му с вернонския свещеник, чийто брат бе църковен настоятел на църквата „Сен-Сюлпис“. Непознатият мъж, който плачеше, наблюдавайки детето, беше направил силно впечатление на настоятеля. При едно свое посещение във Вернон, той го позна и сподели с брат си това, което знаеше за него. Двамата братя, изпълнени със състрадание към нещастния баща, намериха повод да го посетят и постепенно се сприятелиха с него. Те разбраха, че Понмерси бе пожертвувал личното си щастие заради бъдещето на своя син.

Мариус знаеше, че има баща и толкова. Два пъти годишно му пишеше официални писма под диктовката на леля си. Бащата отговаряше с много нежни писма, които господин Жилнорман унищожаваше, без да прочете.

В 1827 година Мариус навърши седемнадесет години. Когато се прибираще една вечер, дядо му го посрещна с писмо в ръка.

– Мариус, утре ще заминеш за Вернон, трябва да видиш баща си.

Мариус потрепера. Предстоящата среща бе мъчителна тегоба за него, защото той беше убеден, че баща му не държи на него. Дядо му добави:

– Изглежда, че е болен и иска да те види.

Мариус можеше да замине същата вечер с дилижанса и да бъде при баща си на другата сутрин. Но нито той, нито дядо му се осведомиха за разписанието.

Той пристигна във Вернон едва на другия ден привечер. Попита първия срещнат:

– Къде живее господин Понмерси?

Показаха му къщичката. Той позвъни. Отвори му възрастна жена с лампа в ръка.

– Господин Понмерси?

Тя кимна утвърдително.

– Мога ли да говоря, с него?

Жената поклати отрицателно глава.

– Аз съм негов син. Той ме чака.

– Той не ви чака вече – отговори жената.

Едва тогава Мариус забеляза, че лицето ѝ е обляно в сълзи.

В осветената от лоена свещ стая имаше трима мъже: единият прав, другият коленичил, третият проснат на земята, по риза. Проснатият беше Жорж Понмерси. Лекарят и свещеникът бяха другите двама.

Полковникът имаше мозъчно възпаление. Обзет от мрачни предчувствия, той бе писал в началото на заболяването си на господин Жилнорман с молба да види сина си. Когато Мариус пристигна във Вернон, той бе почнал да бълнува. Станал беше от леглото си и се бе спуснал навън с вика:

– Синът ми още не идва! Ще отида да го посрещна!

После се беше строполил, преди да стигне до прага.

Лекарят пристигна много късно. Свещеникът пристигна много късно. И синът пристигна много късно.

Мариус се загледа в гордото, мъжествено лице на баща си, но не изпита никакво вълнение. Стана му неудобно от присъстващите, които явно бяха разстроени. Той имаше угризения, но нима беше виновен? Какво да прави, като не обичаше баща си?

Полковникът не беше оставил нищо освен едно листче за сина си. Прислужницата го даде на Мариус.

„За моя син. Императорът ме направи барон на бойното поле при Ватерло. Понеже Реставрацията ми оспорва тази титла, която съм заплащил с кръвта си, нека моят син я вземе и носи. Той безспорно ще се окаже достоен за нея.“

На гърба на същото листче полковникът беше добавил:

„В същата битка при Ватерло един сержант спаси живота ми. Той се казва Тенардие и напоследък държеше малко ханче в Монфермей. Ако синът ми го срещне, нека направи за него всичко, каквото може.“

Мариус прибра листчето от неопределено чувство на почит към

смъртта и веднага след погребението на полковника се върна в Париж, без повече да се сети за баща си.

ГЛАВА VII

КАК ЕДНА СУТРЕШНА ЛИТУРГИЯ МОЖЕ ДА ВИ НАПРАВИ РЕВОЛЮЦИОНЕР

Мариус беше запазил набожните привички от детството си и ходеше понякога в църквата Сен-Сюлпис. Един ден той коленичи разсеяно на едно молитвено столче, на чието облегало се четеше името „господин Мабьоф, църковен настоятел“.

След малко един старец му каза:

– Извинете, това е моето място, господине.

Мариус побърза да му го отстъпи. Когато службата свърши, старецът се приближи до Мариус.

– Не бих желал да си съставите лошо мнение за мене. Но аз много държа на това място. Години наред точно тук идваше един злочест баща, който поради семейни съображения можеше само тук да види детето си. То и не подозираше присъствието на баща си! Клетният човек! Той обожаваше детето си. Пожертвувал се бе, за да може един ден синът му да бъде богат. Откъснали бяха баща от дете, заради политически убеждения. Боже мой! Та нима само защото си се сражавал при Ватерло, имат основание да те смятат за чудовище? Той беше полковник на Бонапарт. Живееше във Вернон. Умря, доколкото ми е известно. Казваше се Понмари, Монперси...

– Понмерси! – промълви Мариус пребледнял.

– Точно така. Здравата го бяха кльцнали със сабя! Да не би да го познавате?

– Господине, този човек беше мой баща.

– Ах, значи вие сте онова дете! Е, вие с право можете да кажете, че баща ви много ви е обичал.

На другия ден Мариус каза на господин Жилнорман, че отива на лов с неколцина приятели.

– Върви и приятно прекарване – каза му господин Жилнорман, като прошепна на дъщеря си:

– Любовно увлечение!

ГЛАВА VIII ПОСЛЕДИЦИ ОТ СРЕЩАТА С ЕДИН ЦЪРКОВЕН НАСТОЯТЕЛ

Мариус замина за три дни, а когато се върна в Париж, отиде право в библиотеката на юридическия факултет, в който се беше записал, и поиска всички годишници на вестник „Монитор“.

Прочете от край до край всичко, което се отнасяше до войните на императора. Когато за пръв път срещна името на баща си, цяла седмица се чувствуваше трескав. Срещна се с генералите, при които бе служил полковникът и опозна редкия и възвишен човек, който беше негов баща.

Зает с тия проучвания, той почти не се мяркаше в салона на дядо си. Лелята мърмореше недоволно, а дядо му се усмихваше благосклонно:

– Голяма работа! Дойде време на девойчетата! Мислех, че е краткотрайно увлечение, а то излезе бурна страст.

Действително беше страст. Мариус боготвореше баща си.

Успоредно с това във възгледите му се извършваше коренен прелом. Надникнал бегло в историята, той съвсем се обърка. Дотогава република, империя бяха за него чудовищни думи. Републиката – изправена в здрача гилотина, империята – блеснала в нощта сабя. Той беше погледнал отблизо и беше съзрял искрящи светила – Мирабо, Сен-Жюст, Робеспьер, Дантон. И едно изгряващо слънце – Наполеон. Не можеше да се опомни. Всичко се сведе за него до два факта с огромно значение: републиката – възвръщане правата на народа, империя – установяване в Европа на господство на френската мисъл. И Мариус реши, че в това няма нищо престъпно.

Беше изпълнен със съжаления и угризения. О, ако баща му беше още жив, с каква радост би изтичал при него и би извикал:

– Татко! Ето ме! Твоето сърце бие в гърдите ми! Аз съм твой син!

Оправдавайки собствения си баща, той естествено стигна и до реабилитиране на Наполеон, макар че това не му се удаде много лесно, защото от дете беше настроен против него. Реставрацията се стараше всякак да изопачи неговия образ. Сега той съзря пред себе си исполин и прилив на умиление се надигаше в гърдите му. Една нощ изпадна в такъв възторг, докато четеше бюлетините на победната армия, че скочи, простря ръце, устремен към безмълвната нощ, и извика:

– Да живее императорът!

Като всеки новопокръстен, опиянен от новата си вяра, Мариус стигаше до крайности и приемаше безкритично всичко. Не виждаше нито грешките, нито недостатъците на Наполеон. Минал от една крайност към друга, той се бунтуваше срещу жестокия си дядо, който го беше лишил от баща, и обичайки полковника, възненавиди господин Жилнорман.

Той вече почти не се задържаше в къщи. Леля му се безпокоеше, а дядото упорстваше в своята преценка:

– Влюбен е и го е ударил на живот.

Забелязаха, че носи на гърдите си някакъв предмет, окачен на шията му с черна панделка.

ГЛАВА IX МРАМОР И ГРАНИТ

А Мариус ходеше във Вернон при всяко свое отсъствие. Веднъж се върна много уморен и пожела да поплува, за да се освежи. Той се качи набързо в стаята си, смени пътническите си дрехи и отиде на баня. Господин Жилнорман чу стъпките му и побърза да се качи в стаята му, за да го целуне и поразпита.

Но младежът беше вече изхвъркнал, захвърлил доверчиво върху леглото редингота си и черната панделка.

Старецът слезе в салона с победоносно изражение, държейки в ръка редингота и черната панделка.

– Победа! Най-сетне ще разкрием тайната! Романът е в ръцете ни! Ето и портрета!

На панделката действително висеше кутийка, напомняща медальон.

Старецът я отвори. Вътре имаше само едно сгънато листче.

– От нея до него! Отлично ми е познато! Любовно писъмце.

– Хайде да го прочетем! – предложи лелята и си сложи очилата.

Читателят знае съдържанието на завещанието на полковника до неговия син.

Невъзможно е да се опише състоянието на бащата и дъщерята. Бяха вледенени. Господин Жилнорман прошепна само:

– Почеркът на оня кръвник!

В същия миг от джоба на редингота падна пакетче, завито в хартия. Мариус си беше напечатал нови визитни картички. Лелята подаде една от тях на стареца и той прочете: „Барон Мариус Понмерси“.

Няколко минути след това се появи Мариус. Още от прага той видя, че господин Жилнорман държи една негова визитна картичка в ръцете си.

– Значи сега си барон? Моите поздравления! Какво означава това?

– Това означава, че съм син на баща си.

– Аз съм твой баща!

– Моят баща беше скромен и смел воин, проявил величие в най-величавата история, който е отнел две знамена и е получил двадесет рани, умрял е забравен и изоставен и е обичал прекалено много двама неблагодарници: отечеството си и мене.

– Барон като господина и буржоа като мене не могат да останат под един покрив – каза старецът, блед като смъртник. После простря ръка и извика: – Махай се отгук!

Мариус напусна къщата.

На другия ден господин Жилнорман каза на дъщеря си:

– Ще изпращате два пъти в годината по шестдесет пи-стола на този кръвопиец и никога няма да ми споменавате за него.

Мариус напусна дома възмутен, без да каже къде отива, с тридесет франка и часовника в джоба си, както и малко дрехи в една пътна чанта. Нае файтон и тръгна наслуки към Латинския квартал.

Какво щеше да стане с него?

ГЛАВА X ДРУЖЕСТВО, КОЕТО ЕДВА НЕ СТАНА ИСТОРИЧЕСКО

В тази епоха, привидно напълно безучастна, пробягваше неуловим революционен трепет. Във въздуха се носеха отново повеи от дълбините на 1789 година. Младежта си менеше гласа и перушината. Всеки неизбежно правеше стъпка напред. Съвременниците се прекланяха едновременно и пред Наполеон, и пред свободата. Тайна заплаха застрашаваше установения ред и властта беше станала крайно мнителна. В Париж се появи дружеството на приятелите на АВС² Привидната му цел беше обриването на децата, а истинската – осъзнаването на възрастните.

Обявили се бяха приятели на АВС, тоест на унижените, на народа.

---

2. АВС – началните букви на френската азбука, които се произнасят „абеце“; думата „абеце“ означава от друга страна нископоставен унижен човек. Б. пр.

Тази игрословица беше многозначителна. Те бяха малобройни. Събираха се най-често в кафене „Мюзен“. Повечето бяха студенти, установили сърдечно разбирателство с неколцина работници. Ето имената на ръководителите, които до известна степен принадлежат на историята: Анжолрас, Комбфер, Жан Прувер, Фьои, Курфейрак, Баорел, Легл, Жоли, Грантер.

Свързани с тясна дружба, младежите образуваха сякаш едно семейство.

Анжолрас беше очарователен младеж, способен да се превърне и в страшилище. Познаваше в най-малки подробности революцията. Беше жрец и воин по природа. Воин за демокрация, жрец на свещен идеал. Единствената му страст беше правдата. В древния Рим би бил Гракх. Беше влюбен в мраморната статуя на свободата.

Ако Анжолрас възплътяваше логиката на революцията, Комбфер представляваше нейната философия. Логиката на революцията може да доведе до война, но философията ѝ – само до мир. Комбфер допълваше и смекчаваше Анжолрас. Анжолрас беше по-мъжествен, Комбфер беше по-човечен. Беше в течение на всичко ново, разсъждаваше. Той заявяваше, че бъдещето е в ръцете на учителя и смяташе, че науката ще преобрати коренно обществения порядък.

Жан Прувер беше още по-мек и от Комбфер. Беше вечно влюбен, отглеждаше саксии с цветя, свиреше на флейта, пишеше стихове, обичаше народа, жалеше жената, оплакваше децата и се занимаваше със социални проблеми. Беше страшно начетен и знаеше много езици. Изчервяваше се лесно и беше крайно стеснителен, но това не му пречеше да бъде неустрашим.

Фьои беше работник, кръгъл сирак и живееше с една мисъл: да освободи света. Стана защитник на правдата, а тя в замяна го направи велик, защото в правдата винаги се корени безсмъртие.

Курфейрак беше син на заможен баща и бихме могли да дадем вместо характеристика само следното указание за него: виж Толомиес. Само че не беше безсъвестен като него. Той беше притегателният център на кръжока. Отличаваше се с непринуденост и очарование.

Баорел беше вечен студент, славен хлапак с добро настроение и лошо поведение. Винаги готов да чупи като начало стъкла, после да изкърти паветата, за да строи барикада, и най-сетне да смъкне правителството. Лекциите бяха за него само повод за шеговити песни, а професорите – за карикатури. Прахосваше големи суми, защото родителите му бяха богати селяни.

Легл беше весел момък, но без късмет. Истински специалист по постоянните неудачи. Едва двадесет и пет годишен беше смогнал вече да оплешивее. Всичките му начинания се сгромолясаха. Обичаше да казва:

– Живея под покрив с падащи керемиди!

Свикнал беше с неприятностите и ги предвиждаше. Казваше гальовно:

– Добър ден, Несгодичко!

Жоли, студент по медицина, беше мнимия болен. Вместо да стане лекар, беше се превърнал във вечен болник. Това бе за него печалбата от медицината. Иначе беше най-весел от всички.

Тези толкова различни младежи изповядваха една обща религия – прогреса.

Между тях имаше и един скептик. Как се беше озовал сред тях? По силата на контраста. Наричаше се Грантер. Не вярваше в нищо. Право, революция, цивилизация, религия, напредък бяха думи, лишени от всякакъв смисъл за него.

– Само едно е достоверно – пълната ми чаша – казваше той.

Комарджия, гуляйджия и женкар, той често се провикваше:

– Обичам мометата, винцето и мезетата!

Но и този скептик си имаше едно увлечение. Той боготвореше Анжолрас. Този анархистичен дух се беше свързал с най-непримиримия, с фанатично вярващия в идеала, победен не от идеите му, а от праволинейността, чистотата и твърдостта на Анжолрас. Инстинктивно се възхищаваше от своя антипод. Беше неотлъчно в младежкия кръжок. Търпяха го заради шегите му. Анжолрас презираше Грантер заради скептицизма и заради пианството му и грубо го отблъскваше. Грантер казваше за него:

– Не човек, а мрамор.

ГЛАВА XI НАДГРОБНО СЛОВО ОТ ЛЕГЛ НАД ПРОФЕСОР БЛОНДО

Един следобед Легл стоеше облегнат на вратата на кафене „Мюзен“ и си мислеше за малката неприятност, която му се бе случила предния ден в юридическия факултет и която изменяше плановите му за

бъдещето. Това не му попречи да забележи седналия до кочияша Мариус, който търсеше квартира. Той прочете името му върху пътната чанта и тутакси го заговори.

– Нали сте господин Мариус Понмерси?

– Да, какво обичате?

– Точно вас търся.

На Мариус не му беше до шеги. Той се намръщи, но Легл продължи невъзмутимо:

– Нали не бяхте онзи ден във факултета? Аз пък случайно отидох там. Професорът тъкмо проверяваше присъстващите по списъка. Известно ви е, вярвам, колко смешни стават професорите в такива моменти. Не се ли обадите при третото извикване, няма да ви признаят семестъра. Шестдесет франка за тоя, дето духа.

Мариус го заслуша внимателно.

– Блондо проверяваше отсъствията. Нали знаете какъв остър нос и тънък нюх има? Коварно започна с буквата „П“. Не слушах, защото не ме засягаше. Проверката вървеше като по вода. Никакво зачеркване, всичко живо беше налице. Блондо се опечали, а пък аз си помислих: „Явно няма да можеш да екзекутираш никого днес, гълъбче.“ Изведнъж Блондо извика: „Мариус Понмерси!“ Никой не отговаря. Той повтаря обнадежден името и посяга към перото си. Аз не съм безсърдечен, господине. Казах си: „Ето че едно добро момче ще бъде зачеркнато. Истински човек, щом не е редовен. Заслужаващ уважение лентяй, който се шляе без работа, ухажда хубавиците и сега е може би при своята приятелка. Да го спасим!“ В този миг Блондо потопа перото си в мастилницата и извика за трети път: „Мариус Понмерси!“ Аз отвърнах: „Тук!“ И не ви зачеркнаха.

– Господине! – възкликна Мариус развълнуван.

– Но затова пък задраскаха мен!

– Не разбирам...

– Много просто. Бях застанал близо до катедрата, за да мога да се обадя и после да се измъкна. Професорът ме гледаше особено втренчено. Внезапно скочи на буквата „Л“ и извика: „Легл!“ Аз отговарям: „Тук!“ Той ме поглежда благо с хищническите си очи и ми казва с усмивка: „Ако сте Понмерси, не можете да сте Легл!“ и ме задраска.

– Страшно ми е неприятно, господине!

– Най-напред ми позволете да кажа няколко думи за Блондо. Ето: „Тук почива Блондо Дългонос, псето, охраняващо списъците, архангелът на проверките, който беше непреклонен, тпоумен и омразен.

Зачерквам го от числото на живите, както той мене от числото на студентите!“

– Много ми е съвестно...

– Младежо – заяви наставнически Легл, – нека този случай ви послужи за урок. Бъдете точен в бъдеще.

Той избухна в смях.

– Едва не станах адвокат, но сега съм избавен от тази кариера. Възнамерявам да ви направя официално посещение, за да ви изкажа благодарността си. Къде живеете?

– В този файтон.

– Признак на охолство. Това прави девет хиляди франка годишен наем.

В този миг от кафенето излезе Курфейрак.

– Аз съм от два часа в тази квартира и копнея да я напусна, но не зная къде да отида.

– Елате у дома, господине – покани го Курфейрак.

– Щях да се ползвам с предимство – обади се Легл, – но самият аз нямам квартира.

Курфейрак се качи във файтона.

– Кочияш, хотелът Порт-Сен-Жак!

И още същата вечер Мариус се настани в стаята на Курфейрак.

ГЛАВА XII ИЗНЕНАДИ ЗА МАРИУС

Още първите дни Мариус се сприятели с Курфейрак. Младостта е възраст на бързи спойки. Близо до Курфейрак той дишаше свободно – съвсем ново за него усещане. Курфейрак и не помисли да го разпитва. Лицето на Мариус говореше достатъчно ясно за него. И все пак една сутрин го попита:

– Имате ли някакви политически убеждения?

– Естествено! – отвърна Мариус, едва ли не засегнат от въпроса му.

– Какъв сте?

– Демократ-бонапартист.

– Доста безцветна мишка – забеляза Курфейрак и на другия ден го въведе в кафене „Мюзен“.

Мариус попадна в същото гнездо от остроумни оси. Впрочем въпреки сдържаността и сериозността му, и неговият ум бе крилат и злъчен.

Отначало той се смути от наобиколилите го младежи. Те говореха за философия, изкуство, литература, история, религия по съвсем нов начин. След като бе изоставил възгледите на дядо си, за да прегърне убежденията на баща си, той си въобразяваше, че си е изработил устойчив мироглед. Сега предугаждаше със смътна тревога, че това съвсем не е така. За тия младежи сякаш нямаше нищо свято. Подиграваха се с античната трагедия, както и с Жан-Жак Русо. Нито един от тях не произнасяше думата „Императора“.

Мариус бе изненадан и озадачен.

Сред общата врява, Легл неочаквано подхвърли следната дата:

– 18 юни 1815 година, Ватерло.

При думата „Ватерло“ Мариус трепна и загледа внимателно присъстващите.

– Цифрата 18 ми се струва фатална за Наполеон. На 18 Брюмер става консул, на 18 юни бива сразен и Луи XVIII идва след него.

– Престъпление и изкушение – намеси се в разговора Анжолрас.

Мариус не можеше да понесе тази дума. Той стана, приближи се до окачената на стената карта на Франция и посочи в долната ѝ част един самотен остров.

– Корсика. Малък остров, който направи Франция много велика – каза той.

От думите му лъхна сякаш леден вятър. Всички се смълчаха.

– Франция не се нуждае от Корсика, за да бъде велика – отвърна Анжолрас с устремени пред себе си очи, без да погледне Мариус.

Мариус заговори с потреперващ от сдържано вълнение глас, обърнат към Анжолрас:

– Не подценявам величието на Франция. Но какво губи тя, ако се прибави Наполеон? Да поговорим откровено. На какви позиции стоим? Кои сте вие? Кой съм аз? От кого се възхищавате, щом не се възхищавате от Наполеон? Той възплътяваше всичко. Беше съвършен. Не е ли възвишено да превърнеш Франция в приемник на Римската империя, да покориш света с щика и с цивилизацията си, има ли нещо по-велико от това?

– Свободата – отвърна Комбфер.

Мариус наведе глава. Когато вдигна очи, около него нямаше почти никой. Останал сам с Мариус, Анжолрас го гледаше строго.

Комбфер пееше, слизайки по стълбата на кафенето:

Ако ли Цезар беше дал на мен
победите си, своята слава,
но трябваше да бъда лишен
от майчина любов тогава,
отвърнал бих му с тази реч:
„Вземи си скиптъра и своя меч,
знай, майка с тях не се сравнява!“

Мариус повтори машинално:

– Майка с тях не се...

Анжолрас сложи ръка на рамото му.

– Гражданино – каза му той, – моята майка е републиката!

ГЛАВА XIII В ЗАТРУДНЕНИЕ

Тази вечер изпълни душата на Мариус със смут. Той изпита същото, което навярно изпитва земята, когато железният палешник се вреже в нея, за да я подготви за зърното. Тя усеща само нараняването. Едва покъсно идва трепетът от покълването и радостта от плода.

Той беше мрачен. Съвсем наскоро беше повярвал в нещо. Нима вече трябваше да се отрече от него? Почувствува се още по-самотен. Престана да посещава кафене „Мюзен“.

Изцяло погълнат от душевното си състояние, той бе забравил действителността и нейните нужди. Но тя не позволява да я забравят и внезапно му напомни съществуването си.

Една сутрин собственикът на хотела влезе в стаята и поиска наема.

Едва тогава Мариус сподели с Курфейрак отчаяното си материално положение.

– Какво ще стане с вас? – попита го Курфейрак. – Какво ще правите?

– Нямам представа.

– Имате ли пари?

– Петнадесет франка.

– Нещо друго?

– Златния си часовник и още един редингот.

– Ще продадем редингота на вехтошаря и часовника на часовникаря, а какво ще правите после?

- Ще се заловя с някаква работа.
- Знаете ли английски и немски? Един мой приятел книжар се нуждае от преводач. Не плаща много, но все пак може да се преживее.
- Ще науча английски и немски.
- А дотогава?
- Ще изям редингота и часовника си.

Междувременно леля Жилнорман беше успяла да открие убежището на Мариус и му изпрати тридесет пистола, тоест шестотин франка. Мариус ги върна с почитително писмо, в което я уверяваше, че няма нужда от нищо. В момента разполагаше само с три франка.

Той напусна хотела, защото не искаше да задлъжнява.

ГЛАВА XIV МАРИУС В НИЩЕТА

За Мариус започна суров живот. Той вкуси от нищетата. Вкуси горчицката й – дни без хляб, нощи без сън, вечери без свещ, огнище без огън, седмици без работа, бъдеще без надежда, безочието на портиера и гостилничаря, униженията, огорчението, покрусата. Той служеше за посмешнице с окъсаните си дрехи. Съдбоносно изпитание, от което слабите излизат смазани, а силните благородни.

Дребните всекидневни борби са изпълнени с безмълвни подвизи, с истинско геройство. Нищетата е своеобразно бойно поле, където израстват силни натури. В повечето случаи мащеха, понякога нищетата се оказва и майка. Тя засилва гордостта и поражда духовно величие.

Междувременно стана адвокат и уведоми за това дядо си със студено, но вежливо писмо. Дядото го пое с разтреперана ръка, прочете го и го накъса на късчета, без да каже нито дума.

С много труд, мъжество, упорство и воля Мариус беше излязъл от най-трудния период на живота си. Научи английски и немски и благодарение на Курфейрак работеше в книжарницата на неговия приятел. Доходът му беше скромен, но той беше свикнал да живее в оскъдица и се задоволяваше с него. Ядеше само сутрин и вечер. Колкото до отоплението, тъй като нямаше камина, беше съкратил този разход.

Но докато стигне до това положение бяха необходими години. Сурови и трудни за преодоляване. Той не прояви нито веднъж малодушие и излезе с чест от тях.

Само едно му тежеше: все още не беше успял да издири сержанта

от Ватерло, въпреки многократните си опити. Тенардие беше фалирал, ханчето беше затворено и ханджията беше пропаднал безследно, за да избяга от кредиторите си.

Мариус би дал едната си ръка, за да го намери и да го изтръгне от нищетата. Най-скъпата му мечта беше да го срещне, да му помогне и да му каже: „Вие не ме познавате, но аз ви познавам. Разполагайте с мен.“

ГЛАВА XV МАРИУС ИЗРАСНАЛ

По това време Мариус беше двадесетгодишен. От три години вече беше напуснал дядо си. Отношенията им бяха останали все същите, без опит за сближение и среща. Мариус се лъжеше относно чувствата на дядо си. Той си въобразяваше, че господин Жилнорман никога не бе го обичал. Всъщност вече казахме: старецът беше луд за своя внук. След като го изгони, той се надяваше, че този терорист и бонапартист ще се завърне. Но за голямо негово огорчение годините минаваха, а внукът не се връщаше. Той изпаднаше в униние. Мариус му липсваше. Старите хора се нуждаят от обич, както от слънце. Но за нищо на света не би направил крачка към него. Никога не питаше за внука си, макар мисълта му да беше неотлъчно при него. Беше станал още по-избухлив и груб.

Докато старецът се измъчваше от съжаления, Мариус беше доволен от постъпката си. Той вече не му се сърдеше, но упорстваше в нежеланието да получи нещо от човека, който бе оскърбил баща му. Освен това суровият начин на живот му допаднаше. Бедността има едно голямо предимство: тя насочва волята към усилие, а душата – към стремление. Бедността разкрива грозните страни на материалния живот и събужда неудържим порив към духовен живот. Бедният младеж изкарва с труд прехраната си, но може да мечтае и сърцето му е чисто, докато богатият в охолството си се насочва към все по-низки развлечения и мисли.

Мариус благославяше съдбата си, че го е дарила с две съкровища, които често липсват на мнозина богаташи: труд, чрез който извоюва свободата си, и мисъл, чрез която извоюва достойнството си.

Той имаше само двама приятели: Курфейрак и господин Мабьоф. Мариус обичаше дългите самотни разходки из отдалечените булеварди и така бе открил плевника Горбо, привлечен от усмотението и ниската цена.

Към средата на същата година старичката, която прислужваше на

Мариус, сподели с него, че ще изхвърлят сиромашкото домакинство Жондрет, защото не били платили наема си.

– Колко дължат? – попита той.

– Двадесет франка.

Мариус бе отделил тридесет франка за извънредни нужди.

– Ето ви двадесет и пет франка – каза той на бабичката. – Платете наема вместо тях и им дайте останалите пет, без да им казвате от кого са.

ГЛАВА XVI СРЕЩА НА ДВЕ ЗВЕЗДИ

По това време Мариус беше красив младеж със среден ръст, гъсти съвсем черни коси, високо, умно чело и чудна уста.

Дори в дните на голяма несрета девойките се извърщаха след него. Мислеше, че оглеждат орфаните му дрехи и се подиграват, а всъщност те се заглеждаха в миловидното му лице.

Курфейрак се шегуваше с неговата невинност и му подхвърляше:

– Светец ли ще ставаш?

Мариус действително избягваше жените. Беше страшно стеснителен. Само от две жени не странеше, но и не им обръщаше внимание. Едва ли ги считаше за жени. Първата беше бабичката от плевника Горбо. Втората – едно момиченце, което виждаше много често, без никога да спре поглед на него.

Повече от година в безлюдната алея на Люксембургската градина, където обичаше да се разхожда, той виждаше на една и съща пейка един мъж с малко момиченце. Мъжът беше шестдесетинагодишен и имаше тъжно и сериозно изражение. Правеше впечатление на необщителен човек. Косите му бяха съвсем бели. Първия път, когато ги видя, момичето беше тринадесет-четиринадесетгодишно, грозно, слабо, незначително, само очите му обещаваха да станат хубави. Беше облечено в зле скроена униформа на пансионерка от манастир. По всяка вероятност бяха баща и дъщеря.

В първите два-три дни те привлякоха вниманието на Мариус. После престанаха да съществуват за него. А те като че ли изобщо не го забелязваха. Момичето през цялото време бърбеше весело, а мъжът говореше малко, но от време на време го поглеждаше с неизразима бащинска обич.

Понеже само роклята на момичето и косите на мъжа бяха направили впечатление на Мариус, той беше нарекъл мислено дъщерята госпожица Ланоар³, а бащата – господин Льоблан⁴.

И ние ще си послужил с това име за улеснение на разказа ни.

По едно време Мариус прекрати разходките си в градината, без сам да знае защо и близо шест месеца не се мярна по алеята. Най-сетне в една ведро лятна утрин той се появи отново. Беше в чудесно настроение и му се струваше, че сърцето му е побрало всички птичи песни и цялото синьо небе.

Той зърна познатата девойка в дъното на алеята, но когато приближи, забеляза, че старецът си бе останал същият, а момичето като че ли беше друго. Девойката, която виждаше сега, беше красиво, стройно създание с всички женски прелести, съчетани с детска миловидност. Пленителна възраст, която се изразява с две думи: петнадесет години. Чудни кестеняви коси, изваяно сякаш от мрамор чело, бузи, напомнящи листца от роза.

Когато Мариус мина край нея, той не можа да види очите ѝ, защото бяха наведени. Той я взе за друга дъщеря на господин Льоблан, по-голяма от първата. Но когато по навик мина втори път покрай пейката и разгледа внимателно момичето, той разпозна в него предишното. За шест месеца момиченцето се беше превърнало в девойка. Това беше разгадката. Най-обикновено явление. Настъпва ден, когато момичетата неусетно разцъфват. Вчера дете, днес вълнуващо създание. Познайницата на Мариус не само бе порасла, но се бе разхубавила. Настъпила бе нейната пролет. Нямаше ни помен от пансионерката с грозна вълнена рокля. Заедно с красотата беше дошъл и вкусът. Тя беше облечена просто, но изящно. Рокля от черна дамаска с пелеринка, шапка с бял воал и бели ръкавици, всичко подчертаваше гънката ѝ талия.

Когато за втори път мина край нея, девойката повдигна клепачи. Очите ѝ бяха дълбоки, небесносини, леко премрежени. Очи на дете. Тя го погледна равнодушно, а и той продължи разходката си, мислейки за друго.

---

3. Ланоар – Черната (фр.) Б. пр.

4. Льоблан – Белият (фр.) Б. пр.

ГЛАВА XVII ВЪЗДЕЙСТВИЕТО НА ПРОЛЕТТА

Въздухът беше топъл, градината беше заляна от слънце и сянка, Мариус беше разтворил душата си за природата. Той пак мина край пейката. Какво имаше този път в погледа на девойката? Мариус не би могъл да определи. Това бе поглед-светкавица.

Този ден той не бе срещнал наивен детски поглед, а пред него се бе открихнала за миг тайнствена бездна и тутакси се бе затворила.

Когато вечерта се завърна в стаичката си, Мариус погледна дрехите си и за пръв път си даде сметка, че беше неимоверно глупаво да се разхожда в Люксембургската градина с всекидневните си дрехи – смачкана шапка, груби ботуши и протрит на лактите сюртук.

ГЛАВА XVIII НАЧАЛОТО НА ТЕЖКА БОЛЕСТ

На другия ден в обичайния час Мариус извади новия сюртук, новия панталон, новите ботуши и новата шапка. Навлече тя бойни доспехи, сложи си ръкавици – невероятен разкош! – и отиде в градината.

Срещна Курфейрак и се престори, че не го е видял. Курфейрак каза на другарите си:

– Току-що срещнах новата шапка и новия сюртук на Мариус със самия него в притурка. Имаше страшно тъп вид. Сигурно отиваше на изпит.

Когато влезе в алеята, мигом зърна стареца и девойката на тяхната пейка. Закопча сюртука си, огледа панталоните си и доволен се отправи към пейката, както бихме казали: „Анибал се отправи към Рим.“

Колкото повече приближаваше пейката, той постепенно забавяше крачка. Още беше доста далеч, но внезапно се обърна и тръгна в обратна посока. Девойката едва ли смогна да види колко хубаво изглеждаше в новите си дрехи.

Той стигна противоположния край на алеята и се върна. Този път се приближи малко повече до пейката. Внезапно му се стори, че е невъзможно да направи нито крачка и се спря разколебан. Стори му се, че девойката го гледа. Той надви нерешителността си и с твърди крачки и вирната глава, изчервен до уши, без да погледне нито наляво, нито

надясно мина пред нея. Тя беше ослепително хубава. Мариус чувствуваше красотата ѝ, макар и да не се опита да я погледне.

Когато се върна, залиташе от смущение. Беше смъртно блед.

Този ден той забрави да отиде да вечеря. Сети се късно вечерта и изяде парче хляб.

На следващия ден бабичката от плевника Горбо видя смаяна, че Мариус излиза повторно с новия си сюртук.

Този път Мариус не мръдна от пейката си. Само гледаше отдалеч бялата шапка и черната рокля. Прибра се, когато затвори вратите на градината.

На третия ден бабичката беше като ударена от гръм.

– Три дни поред с новия сюртук! – възкликна тя.

Опита се да го проследи, но Мариус вървеше бързо.

Той отиде пак в градината. Девојката седеше вече там с баща си. Така изминаха петнадесет дни. Мариус вече не се разхождаше, а седеше на пейката си, без сам да знае защо. Девојката беше чудно красива. Към края на втората седмица той пак седеше на пейката с книга в ръка, без да е обърнал нито една страница. Внезапно трепна. Необикновено събитие! Господин Лъоблан и дъщеря му се приближаваха към него! Той затвори книгата и цял се разтрепера. „Защо ли идват насам? – питаше се той. – Нима наистина тя ще мине на две крачки от мен?“

Той се смути страшно много. Искаше му се да има кръст за храброст на гърдите. Девојката го погледна мимоходом. Дълбок замислен поглед. Прочете в него упрек, че толкова време не се е доближавал до нея. Като че ли тя му казваше: „Виждате ли, аз идвам!“

Лъчезарните ѝ очи го заслепиха. Стори му се по-красива от всеки друг път. Той я проследи с очи, докато изчезна. После се заразхожда като обезумял из градината.

Беше влюбен до уши.

Срещна Курфейрак и се държа така, че Курфейрак реши: „Започва да става смешно.“

Напротив, ставаше сериозно. Мариус изживяваше началото на красива и голяма страст.

ГЛАВА IX ЗАТЪМНЕНИЕ

Така измина почти цял месец. Ден след ден той ходеше в

Люксембургската градина все по същия час.

– Дежурство – закачаше го Курфейрак.

А Мариус живееше в блаженство. Девојката безспорно го гледаше също. Той се бе осмелил да стигне до нейната пейка в разходката си, но от благоразумие, за да не привлеча вниманието на бащата, се спираше зад някое дърво или статуя, за да може да го вижда само тя и стоеше понякога по цял час, търсейки я с очи. А тя, докато разговаряше най-естествено с мъжа с побелелите коси, спираше на Мариус чистия си поглед, натежал от мечти. Устата ѝ говореше с единия мъж, а погледът – с другия.

Изглежда, че все пак господин Лъоблан беше забелязал нещичко, защото смени мястото си, навярно за да види дали и Мариус ще ги последва. Мариус не разбра неговия ход и това беше голяма грешка.

Понякога старецът идваше сам. Мариус бързо си отиваше. И това беше грешка.

Една вечер той намери на пейката им, след като те си бяха тръгнали една носна кърпичка. Грабна я замаян. Кърпата носеше инициалите „ЮФ“. Тези две букви бяха първото нещо, което Мариус научи за девојката. Почна да прави догадки. „Ю“ беше вероятно малкото ѝ име. „Юрсюл! – помисли си той. – Какво прекрасно име!“

Мариус скри кърпичката на гърдите си и кога то заспиваше, долепи устни до нея.

– Долавам в нея цялата ѝ душа! — прошепна той. Кърпичката беше паднала всъщност от джоба на стария господин.

Мариус беше извършил вече две грешки, Извърши и трета. Непростима. Проследи Юрсюл. Тя живееше в най-затънтения край на улица Уест в нова триетажна къща.

Любопитството му растеше. Знаеше малкото ѝ име, знаеше къде живее, пожела да узнае коя е.

След като ги проследи една вечер, той влезе дрзко и попита вратарят:

– Господинът от първия етаж ли се прибра преди малко?

– Не, господинът от третия.

– А с какво се занимава той?

– Рентииер е. Много добър човек. Макар сам да не е богат, помага на бедните.

– Как се казва?

– Да не би да сте агент?

Мариус си отиде посрамен, но очарован.

На следния ден бащата и дъщерята само се мернаха в градината. Мариус ги проследи. Преди да прекрачи прага на къщата, господин Льоблан се обърна и продължително изгледа Мариус.

На следния ден той напразно ги очаква в градината. Те не дойдоха.

Така измина цяла седмица. Мариус се губеше в скръбни догадки. Не смееше да дебне пред вратата им. Най-сетне се стъмни и той се осмели да влезе в къщата им; попита вратаря:

– В къщи ли е господинът от третия етаж?

– Премести се другаде.

Мариус залитна и запита със задавен глас:

– Кога?

– Вчера.

– Не остави ли новият си адрес?

Портиерът вдигна глава и позна Мариус.

– А, вие ли сте? Значи наистина сте бил шпионин.

ГЛАВА XX РУДНИЦИ И РУДОКОПАЧИ

Всички човешки общества имат долен, трети трюм, както се казва в театрите. Обществената почва е подровена надлъж и нашир било за добро, било за зло. Тези подземни галерии са една над друга. Понякога под цивилизацията стават срутвания, а ние си вървим безгрижно по повърхността. Енциклопедията през XVIII век беше такъв рудник. Вулканите са пълни с лава, която всеки миг може да запламти.

В тези подземни галерии се простират философският, политическият, икономическият и революционният рудник. Един копае с идеята, друг с цифрата, трети с гнева. Някаква невидима верига ги свързва помежду им, без те да подозират, тези подземни разузнавачи на бъдещето, които почти винаги си въобразяват, че са сами. Те всички имат нещо общо помежду си: безкористието. Те всички забравят себе си, пренебрегват собствената си личност, виждат нещо друго, а не своето „аз“. Зениците им са звезди.

Но има и други зеници, черни като нощта. Общественият ред познава и престъпни рудокопачи. Спуснете ли се под известна граница в тия подземни входове, светлината угасва. Под всички рудници, за които говорихме, се намира последният. Него именно наричат третия трюм. Шахтата, на мрака. Адът. Той се намира на дъното.

Там вече няма безкористие. Там цари законът: всеки за себе си. Хищните същества, които бродят там, полузверове, полупризраци, не се интересуват от човешкия напредък, те са почти лишени от съзнание и в тях зее страшна пустота. Имат един водач: нуждата, един стремеж: алчността. Тези червеи минават от страданието към престъплението. Гладът и жаждата са изходната точка.

Преди малко, говорейки за приятелите на АВС, ние ви показахме едно отделение на големия революционен, политически и философски рудник. Там, както казахме, всичко е благородно, чисто и достойно. Естествено и там хората могат да се заблуждават и често се заблуждават, но тяхното заблуждение е достойно за уважение, защото се съпътства от героизъм и се вдъхновява от стремеж към напредък.

Но нека надзърнем по-дълбоко. Огромната пещера на злото се шири под обществото. Тя ще продължава да се шири, докато не бъде разпръснато невежеството. Тази пещера мрази сляпо всички философи и идеалисти. Тук ножът никога не се използва за подостряне на перо. Нейният мрак няма нищо общо с благородния черен цвят на мастилото. Пещерата има единствена цел: сгромолясането на всичко. Тя подравя не само обществения ред, но и философията, науката, правото, човешката мисъл, революцията, напредъка. Тя се нарича кражба, убийство, престъпление. Сама мрак, тя желае хаос. Галериите над нея имат също една единствена цел: да я унищожат, защото тъматата е най-голямата заплаха за човечеството.

Всички хора са замесени от една и съща глина. Няма разлика в предопределението. Същият мрак, преди да се появим, същата плът, докато живеем, същата пепел след смъртта ни. Но човешкото тесто почернява, когато се смеси с невежеството. Тази неизлечима чернилка се промъква в душата на човека и от нея покълва злото.

ГЛАВА XXI

БАБЕ, УСТАТИЯ, ГРОШАРЯ И МОНПАРНАС

Бандитският квартет Грошаря, Устатия, Бабе и Монпарнас управляваше от 1830 до 1835 третия трюм в Париж.

Устатия беше изпаднал Херкулес. За пещера му служеше каналът при Арш-Марион. Великан с челичени мишци, с туловище на колос и птичи мозък. Би могъл да укротява чудовища, но сам се бе превърнал от мързел в чудовище. Мускулите му жадуваха за работа, но тъпата му

глава се опъваше. Огромна ленива сила. Убиец от безделие.

Безплътният Бабе беше пълна противоположност на Устатия. Бабе беше мършав, но умен. Притежаваше всички сръчности и упражняваше различни съмнителни занаяти. Беше по едно време шут и палячо, продаваше гипсови бюстове, вадеше зъби, показваше уроди по панаирите. Изпечен мошеник. Четеше вестници – невероятно изключение за тъмния свят, към който принадлежеше. Веднъж прочете, че някаква жена роди-ла дете с телешка муцуна.

– Ех че късмет! – възкликна той. – Как и моята жена не ми роди такава!

Имаше жена и деца, но не знаеше какво са станали Просто ги беше загубил.

Кой беше Грошаря? Нощта. За да се покаже, той чакаше небето да почернее. Излизаше от леговището си вечер и се прибираше призори. Къде се намираще леговището му? Никой не знаеше. Ако някой запалеше свещ, той си слагаше маска.

Той бродеше страшен и неуловим. Не бяха сигурни дали има име, защото Грошаря беше прякорът му. Не бяха сигурни дали има глас, защото можеше да говори и с корема си. Не бяха сигурни дали има лице, защото бяха виждали само маската му. Той изчезваше като видение и изникваше от земята.

Монпарнас беше зловеща личност. Той беше още юноша. Хубаво лице, сочни устни, прекрасни коси, блестящи очи. Но притежаваше всевъзможни пороци и жадуваше за всевъзможни престъпления. Почнал бе като гамен, превърнал се бе в уличник, а уличникът беше станал професионален крадец. Причина за всички негови престъпления беше силното му желание да бъде елегантен. Първата проява на елегантност е безделието, а безделието на бедняка неизбежно води до престъпление. На осемнадесет години беше оставил вече доста трупове зад себе си. Той се разхождаше с цвете на бутониерата и с бокс в джоба.

Тази четворка действаше като един единствен четириглав загадъчен крадец. Бяха известни под името Котешки час, навярно защото трудовата им дейност се приключваше ведно с пукването на зората.

Ето кои бяха главните съучастници на Котешки час: Паншо, наричан още Пролетняка.

Брюжон, потомък на цяла династия Брюжоновици, добре познати на полицията,

Булатрюел, работник по пътищата;

Удушвача,

Бияча,
Петачето или още Двата милиарда
и много други, с които може би ще се срещнем.

Какво е нужно, за да се пръснат тия зли духове? Светлина. Потоци светлина. Нито един прилеп не може да издържи на утринните зари. За-лейте със светлина мрачните подземия на обществото!

ГЛАВА XXII НАХОДКА

Мина лятото, а след него и есента. Настана зима. Нито старият господин, нито дъщеря му стъпиха вече в Люксембургската градина. Мариус живееше с една единствена мисъл: как да види отново нежното, любимо лице. Не беше вече предишният решителен, пламенен и твърд младеж. Изпаднал беше в безпросветна печал. Работата не го привличаше, самотата му тегнеше, разходките го изморяваха. Природата му изглеждаше пуста.

Обсипваше се с упреци. „Защо я проследих? Не бях ли щастлив, докато се гледахме отдалеч? Какво исках повече? Пада ми се...“

Започна да живее още по-уединено и почти не се срещаше с приятелите си. По същото време една среща много го развълнува. Една вечер се размина с някакъв мъж в работни дрехи с нахлупен каскет, под който се подаваха снежнобели коси. Странно, стори му се, че позна господин Лъоблан. Но какво означаваха тия работнически дрехи. Мариус беше озадачен. Преди да се сети да го проследи, мъжът изчезна.

Мариус все още живееше в плевника Горбо. По това време нямаше други наематели освен него и семейство Жондрет, чийто наем веднъж беше платил.

Един ден той се разхождаше с наведена глава по булеварда, потънал в нерадостните си мисли. Внезапно някой го докосна в мъглата. Две дрипави момичета вървяха бързо, задъхани, като че ли бяха тичали. Те разговаряха шепнешком. По-голямата шепнеше задавено:

- Фантетата довтасаха. Едва не ме натикаха в дрънголника.
- Аз пък ги мярнах навреме – отвърна другата. – Че като фъснах!...

Мариус разбра от жалкия им жаргон, че полицията едва що не ги е уловила. Двете момичета потънаха в мрака. Внезапно Мариус забеляза в краката си някакъв пакет. Навярно момичетата го бяха изпуснали. Той извика подире им, но никой не му отговори. Мариус пхна пакета в

джоба си и отиде да вечеря.

Когато се събличаше вечерта, го напипа. Реши, че може би съдържанието ще го осветли за притежателя и ще може да му го върне. Вътре имаше четири незапечатани писма. И четирите миришеха на долнокачествен тютюн. Бяха адресирани до различни лица, но безспорно бяха написани от една и съща ръка, макар че бяха подписани с различни имена.

Приличаха си по съдържание: и в четирите се отправяше отчаян зов за помощ. Първото беше до испанска маркиза от испански емигрант, роялист. Второто до една графиня от стрина Бализар, изоставена от мъжа си, с шест невръстни деца. Третото беше отправено до един известен покровител на писателите от името на драматичния писател Жанфло, който излагаше бедното си положение и молеше за скромно дарение, срещу което ще му посвети пиесата си. Най-сетне четвъртото беше до анонимен получател: благотворителя от църквата „Сен-Жак-дю-О-Па“. В него драматичният артист Фабанту молеше благотворителя, известен изглежда с великодушието си, да го посети и като види крайната нищета на семейството му, да му се притече на помощ.

Кой можеше да ги е написал? Той не беше сигурен също, че пакетът бе изпуснат от двете момичета. Беше много печален, за да се заеме с тази загадка, която му предлагаше улицата.

На вратата се потропа. Помисли, че е бабичката.

– Влезте, лельо Бюргон.

– Извинете, господине – отвърна му непознат глас, пресипнал от ракия, хриплив и дрезгав старчески глас.

Мариус се извърна рязко и съгледа една девойка.

ГЛАВА XXIII РОЗА В НИЩЕТАТА

В рамката на полуотворената врата беше застанало съвсем младо момиче. Прозорчето на таванската стаячка, което се намираще точно срещу вратата, го заливаше с бледа светлина. Изпито, хилаво създание само по риза и фуста върху вледененото си тяло. Врѳв на кръста, врѳв в косите, остри рамене, анемично лице под руси коси, посърнали очи с дръзко и покварено изражение.

Мариус разглеждаше смаян това призрачно създание, излязло сякаш от някакъв кошмарен сън.

Най-покъртителното беше, че момичето не беше грозно. Младежката миловидност все още се бореше с преждевременното грозно състаряване, причинено от покварата и мизерията. Това лице не беше съвсем непознато на Мариус. Струваше му се, че го е виждал някъде.

– Какво обичате, госпожице?

– Нося ви едно писмо, господин Мариус.

Коя можеше да бъде тя? Откъде знаеше името му? Той отвори писмото и прочете:

„Млади момко, любезни съседе,

Научих за добросърдечие, което сте проявили, като сте платили преди шест месеца наема ми. По-голямата ми дъщеря ще ви каже, че сме останали без къшей хляб, а жена ми е болна. Надявам се, че благородното ви сърце ще се трогне и ще ни направите скромно подаяние.

С отлична почит към вас, дължима на благодетелите на човешкия род

Жондрет.“

Писмото изигра роля на свещ, внесена в тъмен зимник по отношение на загадката с четирите писма. Същият почерк, същият стил, същият правопис, същата хартия, същата миризма на евтин тютюн. Налице бяха пет послания, пет подписа, но само един подател. Испанският капитан, злочестата стрина, драматичният автор и артистът се наричаха и четиримата Жондрет, ако, разбира се, самият Жондрет се наричаше така. Макар и да обитаваше отдавна плевника, Мариус дори бегло не бе зърнал съседите си. Накъдето са насочени мислите ни, натам са насочени и погледите ни. Той им обръщаше толкова малко внимание, че нито предната вечер, нито преди малко беше познал дъщерята.

Всичко му стана ясно. Разбра, че съседът му бе станал в окаяното си положение професионален изнудвач на жалостиви хора, че си набавяше адреси на заможни лица и пращаше дъщерите си със своите послания. Мариус се досещаше, че той използваше дъщерите си и за по-съмнителни форми на просия.

Докато Мариус гледаше със състрадание девойката, тя шареше из таванската стаичка, дръзка и безочлива. Разбутваше тоалетните принадлежности на Мариус, пипаше дрехите му.

– Охо! – възкликна внезапно тя. – Вие сте имали и огледало!

Тъжна гледка представляваше тази девойка, която подхвърчаше из

стаята като птица с прекършено крило или като подплашена от дневната светлина сова. Чувствуваше се, че израсла при други условия, тя щеше да бъде очарователна. Сред животните никога не се случва родена за гълъбица птица да се превърне в сврака. Това може да се срещне само при хората.

Девојката се приближи до масата.

– Колко много книги!

В помръкналите ѝ очи блесна пламък.

– Аз мога да чета! – похвали му се тя и посегна към разтворената на масата книга. – „Генерал Бодуен получи заповед да превземе замъка Угомон, разположен в равнината при Ватерло...“ – зачете свободно тя. – Ватерло ли? Това име ми е познато. Баща ми е служил в армията на императора. При Ватерло сме се били против англичаните.

Тя остави книгата, взе перото на Мариус и се провикна:

– Мога и да пиша! Ето ще напиша нещо за вас. И тя написа на един бял лист:

„Фантетата довтасаха.“

– И сестра ми, и аз сме ходили на училище. Не винаги сме били такива...

Тя не довърши. После с тон, в който се долавяше подтисната горест, тя завърши:

– Не е болка за умиралка!

И тутакси затананика весело някаква песничка. После тя се загледа в Мариус и с особено изражение му каза:

– Знаете ли, че вие сте много хубав младеж, господин Мариус?

Мариус се изчерви.

– Вие не ме поглеждате, но аз ви познавам. Срещала съм ви по стълбите, виждала съм ви, като отивате при един старик, дядо Мабьоф, или да се разхождате.

– Госпожице – каза ѝ Мариус, – струва ми се, че тук има един пакет за вас.

Той ѝ подаде пакета с четирите писма. Момичето плесна с ръце.

– Къде ли не го търсихме! На булеварда ли го намерихте? Тази мухла, сестра ми, го е изпуснала. Понеже не сме преритали за бой, казахме на нашите, че сме предали писмата. Как разбрахте, че са мои? Ах, да, по почерка. Всъщност сега е точно време за стареца, който ходи на черква. Ще му го занеса. Може би ще даде нещо, за да можем да хапнем. Знаете ли какво значи да ядем днес? Това значи наведнъж да изядем онзиденшния обед, онзиденшната вечеря, вчерашния обед и

вчерашната вечеря. Как ви харесва?

Мариус пребърка джобовете си и успя да намери пет франка и шестнадесет су. Даде петте франка на девойката и задържа шестнадесетте су. „Все ще ми стигнат за вечеря“ – каза си той.

Тя сграбчи монетата.

– Отлично! И за нас изгря слънце! Ей че аванта! Брей че сте шик! Тупкалото ми ви принадлежи! Два дни плюсканица! Ще лапаме и ще къркаме до насита!

Тя махна дружески с ръка на Мариус и тръгна към вратата с думите:

– Довиждане, господине. Все пак ще отида да потърся моето старче.

ГЛАВА XXIV БЛАГОСЛОВЕНАТА ШПИОНКА

Мариус живееше от пет години в бедност и оскъдица, но за пръв път разбра, че не беше изпитвал истинска мизерия. Преди малко се сблъска с нея. Жалкото създание я възпламеняваше. Който е познал нищетата на мъжа, не е видял нищо, докато не види нищетата на жената. Когато някой мъж стигне до крайна несрета, той прибегва до крайни средства. Горко на беззащитните създания край него! Той насилва тогава грубо жената и децата да вършат безчестия. Здраве, младост, свян биват трагично потъпкани.

Тази девойка разкри пред Мариус нова грозна страница на нощта.

За пръв път се замисли за съседите си и се загледа в стената, която го делеше от тях. Тя беше изградена от летви и греди, замазани с тънък пласт хоросан. С изненада съзря близо до тавана триъгълна дупка. Хоросанът на това място се бе откъртил. Любопитството е свойствено на състрадателните хора. Той стъпи върху скрина си и надникна през своеобразната шпионка. Позволено е да надникнем в хорската несрета, когато искаме да я облекчим.

ГЛАВА XXV ЧОВЕКЪТ-ХИЩНИК В БЪРЛОГАТА СИ

Градовете, както и горите, си имат пещери, в които се спотайват

техните най-зли и най-страшни зверове. Само че в градовете се крият свирепи и жалки уроди, а в горите – диви и величави животни. Пещерите безспорно са за предпочитане пред бордеите.

В такъв бордей бе надникнал Мариус.

Мръсна, воняща, неприветлива обширна стая с много чупки и тъмни ъгли и с жалка мебелировка. Два одъра, покрити с парцали, разклатена маса, един единствен стол и няколко ощърбени глинени съдове. Стените боледуваха сякаш от проказа. Тук-там бе избила влага и личаха непристойни рисунки. По неравния под – виждал всичко друго, но не и метла – се търкаляха скъсани терлици, чехли и парцали. Имаше и камина с две унило димящи главни в нея.

Пред масата седеше дребен хилав мъж с вид на мошеник, облечен в женска риза и окалян панталон. Дебела жена беше приклеknала край огнището, облечена само с риза и плетена фуста с разноцветни кръпки. На единия одър седеше бледо, почти голо момиченце. То бе казало предната вечер:

– Че като фъснах!...

Подтиснат от гледката, Мариус се канеше да слезе от наблюдателницата си, когато вратата на съседната бърлога се отвори и се показа по-голямата дъщеря. Тя изкрещя, цяла сияеща от радостно възбуждение:

– Той идва!

– Благотворителят от черквата?

– Идва след мен с файтон.

– Ами че той е милионер!

– Обясни ли му къде точно живеем? В църквата ли го намери? Какво ти каза, като прочете писмото?

– Дъра-бъра, дъра-бъра! – сопна се дъщерята. – Много бързаш, бе човече! Дадох му писмото, а той ми каза: „Ще взема файтон и ще дойда у вас.“ Когато му казах адреса, той, като че ли се изненада и се поколеба за миг, после добави: „Няма значение!“ Зърнах преди малко файтона, като завиваше по нашата улица. Затова си плюх на петите.

Мъжът се изправи. Лицето му светна.

– Угаси огъня! – кресна той на жена си.

Майката не помръдна. Тя го гледаше слисана.

Той грабна едно гърне и плисна вода върху главните. После се обърна към голямата си дъщеря:

– Издъни стола!

Момичето нищо не проумяваше.

Той с един ритник изгърбуши сламата. Съгледа малкото момиче и

викна гръмогласно:

– Скачай от леглото, мързелано! Счупи стъклото! Не чуваш ли?

Смъртно уплашено, детето удари стъклото с юмрук.

– Отлично! – заяви бащата с тържествуващ вид. Той приличаше на генерал, който прави последни приготовления преди сражението. Очите му шареха из всички ъгълчета на стаята.

– Какво смяташ да правиш, миличък?

– Легни в леглото – заповяда мъжът ѝ. От ъгъла долитаха хълцания.

– Какво има? – изкрещя бащата.

Без да излезе от тъмната ниша, в която се бе сгушила, малката дъщеря показа окървавената си ръка.

– Виждаш ли какви глупости вършиш! – кресна, сега пък майката. –

Порязала си ръката, за да счупи пустото ти стъкло!

– Още по-хубаво! Точно това исках.

Той раздра женската риза, която носеше и уви чевръсто с парцала китката на момичето.

– Сега и ризата е както трябва. Готови сме за посещението на благодетеля.

ГЛАВА XXVI ЛЪЧ В БЪРЛОГАТА

За миг в бърлогата стана тихо. Голямата дъщеря чистеше калта от шала си, а малката продължаваше да хлипа тихичко.

– Напротив, реви високо! – извика баща ѝ. – Това прави добро впечатление.

Той се обърна към голямата:

– Никакъв го няма! Само дето загасих огъня, продъних стола и строших стъклото за тоя дето духа!

– И нарани детето – добави майката.

– Има си хас оня хубостник да не дойде! Ах, с каква радост бих издушил всички тия богаташи! Дето идват в домовете ни да ни унижават, като ни носят разни дрипели или хляб. Да не съм приритал за хляба ви, мошеници! Пари ли? Никога! Щели сме да ги изпием, били сме пияници. Ами те какви са? Обирници. Щяха ли иначе да забогатеят? Сигурно е забравил адреса животното му с животно! Бас държа, че това дърто говедо...

В този миг на вратата се потропа лекичко. Мъжът се втурна да

отвори с раболепна усмивка.

На прага се появиха мъж на зряла възраст и младо момиче.

Човешкият език е безсилен да изрази какво изпита Мариус в този миг. Беше влязла ТЯ. Все същата, може би само малко по-бледа. Нежно-то ѝ лице се открояваше под шапка от теменужно кадифе. Талията ѝ се губеше под наметка от черен сатен. Тя остави голям пакет на масата. Голямата дъщеря на Жондрет се бе отдръпнала зад вратата и гледаше мрачно красивото елегантно създание.

Господин Льоблан каза благо:

– Господине, в този пакет има нови вълнени дрехи, чорапи и одеала.

– Благодетелю наш, вие ни отрупахте с милосърдието си.

Той се наведе към ухото на дъщеря си: – Казах ли ти? Само дрипели! От кого беше подписано писмото до него?

– Фабанту – прошепна дъщерята.

– Виждам, че действително положението ви е окаяно, господин...

– Фабанту – отговори бързо Жондрет.

– Драматичен артист, господине и то какъв! Някога щастието ми се усмихваше. Но сега! Вижте! – и с красноречив жест той посочи мизерната си бърлога.

– Горката жена – въздъхна господин Льоблан. Жондрет ошипа малката си дъщеря по ранената ръка.

Тя нададе остри писъци.

– Клетото дете! – възкликна девойката. – Какво му е?

– Нещастие се случи, хубава госпожице, както работеше под една машина, за да изкара шест су на ден. Няма да е чудно, ако се наложи да ѝ отрежат ръката.

– Нима! – извика старият господин развълнувано.

– Уви да, благодетелю мой!

Смятайки, че баща му говори сериозно, момиченцето започна да ридае още по-силно.

От няколко мига Жондрет наблюдаваше внимателно „благодетеля“ и сякаш се ровеше в спомените си. Той се доближи до жена си и ѝ прошепна бързо:

– Погледни хубавичко тази особа!

После се обърна към господин Льоблан с плачевен глас:

– Знаете ли, добри ми господине, какво ще стане утре? Утре е последният срок, който ми е дал собственикът на къщата. Ако не му платя тази вечер, утре той ще ни изхвърли на улицата, без подслон, под снега.

Дължа цели четири тримесечия. Шестдесет франка.

Жондрет лъжеше. Той не дължеше наема за цяла година, защото както знаем, Мариус беше платил за първите две тримесечия.

Господин Льоблан остави пет франка на масата, съблече топлия си редингот и каза:

– Съжалявам, но имам само пет франка у себе си. Ще заведа дъщеря си в къщи и в шест часа ще ви донеса шестдесетте франка.

– Благодетелю мой! – извика Жондрет, замаян от радост и още веднъж пошепна на жена си:

– Разгледай го добре, жено!

– Ако излизате, облечете тази дреха. Навън е много студено – каза господин Льоблан.

Жондрет навлече бързо редингота и тръгна да изпрати посетителите.

ГЛАВА XXVII НИЩЕТАТА ПОДАВА РЪКА НА СКРЪБТА

Макар че цялата сцена се беше разиграла пред очите му, Мариус не беше видял почти нищо. Той не беше откъснал поглед от девойката. Когато тя излезе, младежът бе обзет от една едничка мисъл – да я проследи, за да не загуби следите ѝ, да узнае къде живее, за да не изчезне повторно от живота му, след като по такъв чуден начин я беше намерил! Скочи от скрина, но се сети, че Жондрет ще го види, а може би господин Льоблан и дъщеря му са още на стълбата и разговарят с него. Когато излезе в коридора, нямаше вече никой. Излезе на булеварда, но успя да зърне само файтонът, който бързо се отдалечаваше. Мариус се върна към къщата. Изведнъж той забеляза от другата страна на улицата Жондрет, който разговаряше с един съмнителен тип. Той само изгледа разсеяно двамата мъже. Все пак успя да забележи, че скитникът, с когото разговаряше Жондрет, приличаше на един човек на име Паншо, когото Курфейрак му бе показал веднъж. Той минаваше за опасен скитник.

Тъкмо когато се канеше да влезе в стаичката си, забеляза голямата дъщеря на Жондрет, която явно го следеше. Понечи да затвори вратата, но нечия ръка я задържа.

– Какво става? Кой е там? – попита той.

Когато видя момичето, Мариус възкликна недоволно:

– Защо сте дошла? Какво още искате?

Девојката беше загубила сутрешната си самоувереност. Не влезе в стаята и вдигна скръбно очи към него.

– Господин Мариус, защо сте тъжен?

– Оставете ме на мира!

– Не бива да се държите така. Макар че не сте богат, тази сутрин бяхте добър към мен. Ясно, че ви е мъчно. Не мога ли да ви помогна с нещо? Не ми разкривайте тайните си. Просто ми кажете какво мога да направя за вас.

Една мисъл се мярна в главата на Мариус. Нима човек не се улавя и за сламката, когато усеща, че се дави?

– Слушай... – започна той. Тя го прекъсна със светнали очи.

– Чудесно, говорете ми на „ти“. Така ми е по-приятно.

– Знаеш ли адреса на стария господин и дъщеря му?

– Не.

– Намери ми го.

Лицето на девојката помръкна.

– Това ли искате? Познавате ли девојката?

– Не.

– С други думи искате да се запознаете с нея.

– Ще успееш ли?

– А какво ще ми дадете в замяна?

– Всичко, каквото пожелаеш.

– Тогава ще получите адреса.

Тя наведе глава, дръпна вратата и излезе.

Мариус се отпусна на един стол. Виеше му се свят. Изведнъж той грубо бе изтръгнат от унеса си. До него долетя гръмкият глас на Жондрет:

– Казвам ти, че съм сигурен. Познах го.

За кого говореше Жондрет? Кого беше познал? Господин Льоблан? Бащата на „неговата Юрсюл“? Нима Жондрет го познава? Значи Мариус внезапно щеше да се сдобие със сведенията, без които животът му беше станал безсмислен! Дошло ли беше времето да се разкъса гъстият мрак, който обвиваше бащата и дъщерята?

Той не се качи, а скочи върху скрина и отново зае поста си пред наблюдателницата в стената.

Леговището на Жондрет беше същото, само че жената и дъщерите бяха преровили съдържанието на пакета и бяха навлекли вълнени чорапи и камизоли. Леглата бяха застлани с новите одеала.

По всичко личеше, че Жондрет се беше прибрал преди малко. Още

се задъхваше от студа.

– Сигурен ли си? Не се ли лъжеш? – осмели се да му отвърне майката.

– Напълно съм сигурен. Осем години са минали оттогава, но аз го познах.

Изведнъж той прекъсна думите си и кресна на дъщерите си:

– Марш оттук! Заминавайте! И точно в пет да сте тук. Ще ми трябвате.

Мариус заслуша двойно по-внимателно. Жондрет се заразхожда из стаята. Внезапно той се обърна към Жондретица, скръсти ръце и се провикна:

– И да ти кажа ли още нещо? Госпожицата...

– Не може да бъде!

– Тя е.

– Оная?

– Оная.

Не може да се опише с какъв глас майката произнесе думата „оная“. В зловещата ѝ интонация се долавяше изненада, ярост и ненавист, слети в едно.

– Не е възможно! Като си помисля, че собствените ми дъщери ходят боси и нямат какво да облекат! Сатенена наметка, кадифена шапка, изящни обувки и какво ли не още! Пък и оная беше една грозотия, а тая е хубавица. Не може да бъде!

– А пък аз ти казвам, че е същата.

– Как? Тази хубава госпожица, която гледаше със съжаление дъщерите ми, да е оная никаквица? Бих ѝ изтърбушила корема!

– А да ти кажа ли още нещо? Забогатяването ми е в кърпа вързано.

Жондретица го погледна с недоумение: „С ума ли си е той?“

– Слушай сега хубавичко...

– Шт! Не говори толкова високо, ако не е за пред хорски уши!

– Кой ще чуе? Съседът ли? Преди малко го видях като излезе. А и да чуе какво ли ще разбере този будала!

Все пак Жондрет сниши глас по вроден усет, но все пак достатъчно високо и Мариус можа да чуе целия разговор.

– Слушай хубавичко: нашият Крез падна в клопката. Работата е опечена. Всичко е подготвено. Срещнах се с моите хора. Оная ще дойде пак тая вечер, за да донесе шестдесетте франка. Ама че глупак! Ще даде като поп.

– Ами ако не даде?

– Тогава ние ще му дадем един по кратуната. Сега излизам. Няма да се бавя. Добре че она не ме позна, иначе щеше да офейка.

Той се размя с беззвучен, студен смях, от който можеха да ви побият тръпки. Преди да излезе, подхвърли:

– Напълни мангала с въглища чак догоре.

ГЛАВА XXVIII СРЕЩНАТ ЛИ СЕ ДВАМА НАСАМЕ В ЗАТЪНТЕНО МЯСТО, ЕДВА ЛИ ВОДЯТ БЕЗОБИДЕН РАЗГОВОР

Колкото и да беше мечтателен по природа Мариус, видяхме, че не му липсваха нито твърдост, нито решителност. Жалеше невинната мравка, но беше готов да смаже усойницата. А ето че току-що бе надзърнал в истинско гнездо на усойници.

– Трябва да унищожа тия окаяници! – каза едва ли не гласно той.

Независимо от ужаса, който му вдъхваха Жондретови, той изпитваше радост, че може би ще окаже такава съдбоносна услуга на любимата си.

Но как да постъпи? Не можеше да предупреди застрашените лица, защото не знаеше адреса им. Часовникът преди малко бе избил един часа. Клопката щеше да бъде устроена в шест. Разполагаше с цели пет часа. Имаше само една възможност.

Той зави по съседната тясна улица, но не бе стигнал и до половината ѝ, когато дочу току до себе си възбудени гласове. Обърна се, улицата беше пуста. Гласовете идваха иззад зида. Повдигна се на пръсти и погледна. Двама души бяха клекнали в снега от другата страна на стената и разговаряха. Бяха дрипави и рошави.

Единият казваше:

– Щом Котешки час е вътре, не може да стане провал. Ще пипнем всеки по пет стотака или най-многого по десет години.

– Виж това е едно на ръка – отговори му другият. – От това не можем се отърва.

Мариус продължи пътя си. Стори му се, че неясните думи на двамата мъже имаха някаква връзка с пъклените кроежи на Жондрет. Той попита къде се намира полицейският участък и се запъти към улица Понтоаз.

ГЛАВА ХХІХ ПОЛИЦАЙ ДАВА ПИСТОЛЕТ НА АДВОКАТ

Когато влезе в участъка, Мариус пожела да говори с комисаря. Него го нямаше и го въведеха при инспектора.

Мариус видя пред себе си четвъртото лице с проникателен поглед, който изглеждаше почти толкова страшен, колкото и погледа на Жондрет. Овчарският пес понякога е също така опасен, както и вълкът.

– Какво обичате?

– Търся комисаря по много спешна и поверителна работа.

– Тогава казвайте бързо.

Мариус му разказа случилото се, като завърши, че сигурно вечерта на булевард Опитал номер 50 ще се извърши престъпление.

Като чу номера и улицата, инспекторът повдигна глава.

– Знаете ли къщата?

– Като че ли.

Инспекторът се замисли, после процеди през зъби:

– Сигурно е замесен Котешки час.

– Котешки час ли? – промълви Мариус. – Струва ми се чух да се споменава такова име.

И той предаде на инспектора краткия разговор, който беше дочул през стената.

– Видяхте ли някой друг скитник?

– Струва ми се, че Жондрет говореше с Паншо.

– Не ви ли е страх от тия типове?

– Не повече, отколкото от вас – отвърна Мариус.

– Говорите като смел и честен човек. Смелият не се плаши от престъпника, а честният не се бои от властта. Имате ли ключ от външната врата? Дайте ми го.

Мариус му даде ключа си, а инспекторът му даде два пистолета и му каза:

– Когато престъпниците дойдат, изчакайте малко и в никакъв случай не давайте сигнала преждевременно. Стреляйте във въздуха, но само, когато сметнете, че се налага. Останалото е моя работа.

Мариус взе пистолетите и ги пъкна в джобовете на жилетката си.

– Ако ви потрябвам междувременно, елате тук или изпратете някого. Търсете инспектора Жавер.

Мариус се запъти с бързи крачки към плевника Горбо. Успя да се

прибере в стаята си съвсем безшумно и не запали свещта. Седна на леглото. Трябва да беше пет и половина. В бърлогата на Жондрет светеше червеникава, зловеща светлина. Изминаха няколко минути. Нечии бързи и тежки стъпки разтърсиха стълбата, прекосиха коридора и мандалото на съседната стая хлопна. Жондрет се прибираше.

– Всичко върви по мед и масло – заяви той. – Добре си се докарала, – обърна се той към жена си, която беше сложила на главата си голяма шапка и се бе загърнала със стар шал. – Трябва да будиш доверие. Нали няма да забравиш нищо? Ще се справиш ли?

– Бъди спокоен.

– Ядохте ли нещо?

– Имаше три големи картофа.

– Утре ще вечеряте патици с гарнитурни. Всичко е наред! Сигурна ли си, че в стаята на съседа няма никого?

– Не се прибра през деня.

– Все пак не е зле да се провери. Вземи свещта, щерко, и иди да видиш.

Мариус коленичи и изпълзя под кревата.

Вратата се отвори и той съзря голямата дъщеря на Жондрет със свещ в ръка. Тя се отправи към леглото и Мариус изтръпна, но девойката всъщност се оглеждаше в огледалото над кревата.

– Защо се бавиш? – извика баща ѝ.

– Гледам под леглото и под мебелите – извика тя. – Няма никого.

– Идвай веднага! Нямам време за губене!

– А сега марш на улицата и добре да си отваряте зъркелите! Забележите ли нещо, светкавично тук!

– Как се стои бос в снега – измърмори недоволно по-голямата.

– Утре ще имате копринени ботинки! – обеща бащата.

В къщата останаха само Жондретови и Мариус, както и четирима загадъчни посетители, притаени в здрача на коридора, които той не бе съзрял.

Бърлогата на Жондретови беше отлично нагодена, за-да служи за арена на престъпление. Тя беше най-вътрешното помещение, няколко необитаеми стаи я делиха от булеварда, а единственият ѝ прозорец гледаше към пусти парцели, заградени със зидове. Мариус зае наблюдателния си пост. В камината пламтеше мангал с дървени въглища. В него бе забучено дълго длето, цялото нажежено от жаравата. В ъгъла зад вратата бяха струпани съмнителни железарии. В стаята цареше злокобно спокойствие. По едно време Жондрет издърпа чекмеджето на масата,

извади дълъг кухненски нож, опита острието му и пак го пъкна обратно. Мариус от своя страна извади пистолета.

Жондретица излезе да чака стария господин пред вратата.

– Има си хас да не дойде! – измърмори Жондрет, когато часовникът изби шест часа.

Но почти в същия миг вратата се отвори и се появи Жондретица с фенер в ръка. Тя светеше на посетителя.

– Заповядайте, благодетелю мой – извика Жондрет и скочи да го посрещне.

Господин Льоблан влезе в стаята. Спокойното му доверчиво изражение вдъхваше почит. Той остави на масата четири наполеона.

– Господин Фабанту – каза той, ето за наема и за най-насъщните ви нужди.

– Господ да ви възнагради стократно, благодетелю мой! – възкликна Жондрет.

А сега нека читателят си представи ледената нощ, усамотеното предградие, мрачния булевард, из който не се мяркаше нито един минувач, плевника Горбо в най-затътената му част, а в плевника осветената със свещ бърлога, двамата мъже от двете страни на масата, неподозиращия нищо господин Льоблан и зловещо усмихнатия Жондрет, приклекналата в ъгъла Жондретица и невидимия Мариус, изправен неподвижно със зареден пистолет, непроникащ нито една дума, нито един жест. Той не беше изплашен, а дълбоко отвратен.

Между другото той се надяваше, че при сблъскването между Жондрет и господин Льоблан ще блесне искра и ще освети макар и малко тайната, която жадуваше да узнае.

ГЛАВА XXX

НЕ Е ЗЛЕ ДА СЕ НАБЛЮДАВАТ ТЪМНИТЕ ЪГЛИ

Жондрет плещеше, каквото му хрумне, за да печели време.

– Толкова сме злочести, уважаеми господине! Имаме ръце, но защо ни са, когато нямаме работа. Горим от желание да вършим нещо, а работа няма. Нищо не ни остана от предишното благополучие. Нищо! Само една картина на която много държа, но все пак съм готов да се разделя с нея, защото трябва да се живее.

Докато Жондрет бърбеше, в стаята безшумно се вмъкна още един посетител и седна безмълвно на най-близкото легло.

Господин Льоблан инстинктивно се обърна и трепна.

– Какъв е този човек?

– Съсед. Не му обръщайте внимание.

Съседът имаше съвсем необикновен вид.

– Та ви казвах, скъпи благодетелю, че имам една картина за продан.

Откъм вратата долетя леко шумолене. Втори човек се вмъкна и седна до първия. Макар че се плъзна безшумно в стаята, и той не убягна от погледа на господин Льоблан.

– Не му обръщайте внимание. Те са от къщата. Та казвах ви, че ми е останала една много ценна картина... Ето, вижте, господине.

Той стана, приближи се до една рамка, обърната към стената и показа лицевата ѝ страна.

– Какво представлява това? – попита господин Льоблан.

– Картина от голям художник, благодетелю мой, която ми е извънредно скъпа...

Било случайно, било защото в сърцето му се бе прокраднало безпокойство, господин Льоблан плъзна поглед към дъното на стаята. Мъжете бяха станали четирима. И четиримата застанали неподвижно с голи ръце и начернени лица. Никой нямаше обувки на краката си.

– Наши приятели. Съседи – обясни господин Жондрет. – Коминочистачи. Не им обръщайте внимание, благодетелю мой, ами купете тази картина. На колко я оценявате?

– Това е обикновена фирма на кръчма и струва най-много три франка.

– Носите ли си портфейла? – отговори Жондрет кротко. – Ще се задоволя с хиляда екю.

Господин Льоблан се изправи, облегна се на стената и се огледа. Жондрет продължаваше да хленчи:

– Ако не купите картината ми, оставам без средства за препитание и не ми остава нищо друго освен да се хвърля в реката.

Внезапно в угасналия му поглед блесна дива омраза, той се изправи, лицето му стана страшно и той кресна гръмогласно:

– Всичко това са празни приказки! Не ме ли познатхе?

В същия миг вратата на стаята отново се отвори и в стаята влязоха още трима мъже с маски от черна хартия на лицата. Жондрет сякаш очакваше тяхното идване.

– Готово ли е всичко? – попита той.

– Да – отвърна най-мършавият от тях.

– Чака ли долу файтон?

- Да.
- Ами каручката впрегната ли е?
- Тя чака там, където казахме.
- Много добре.

Господин Льоблан беше силно побледнял. Той оглеждаше бърлога-та и явно най-сетне си беше дал сметка къде е попаднал. Но в изражението му нямаше и сянка от уплаха. Внезапно се беше преобразил от безобиден старик едва ли не в атлет. Мариус се почувствува горд с бащата на любимата си.

- Значи не можете да ме познаете?
- Не.

– Не се казвам Фабанту, нито Жондрет! Името ми е Тенардие. Кръчмарят от Монфермей! Разбрахте ли сега?

– И сега толкова, колкото и по-рано – отвърна невъзмутимо старецът.

Когато Жондрет каза: „Името ми е Тенардие“ Мариус се разтрепера от главата до краката. Дясната му ръка, готова да даде уречения изстрел, се отпусна бавно. Разкривайки самоличността си, Жондрет не успя да развълнува господин Льоблан, но хвърли в страшен смут Мариус. Той бе носил до сърцето си това име, вписано в бащиното му завещание! То бе станало светиня за него. Нима това беше Тенардие, когото бе търсил безуспешно? Какво се оказваше? Спасителят на баща му беше най-опасен злодей! И на кого се канеше да посегне този човек? Какво съдбоносно съвпадение! Най-сетне му се удаваше да се разплати със спасителя на баща си, но как? Като го прати на ешафода! Какво щеше да види баща му от своя гроб? Тенардие щеше да бъде екзекутиран и то по вина на сина му. Но от друга страна можеше ли да стане свидетел на такава гнусна клопка и да не я осуети? Кой път да избере? Да измени на обета, който си бе дал, или да допусне да бъде извършено престъпление? Едва не падна в несвяст.

Междувременно Тенардие беше изпаднал в неистова радост. Той изрева:

– Изиграх ли те? Пипнах ли те? Падна ли ми най-сетне? Дърт хапльо! Не ме познаваш, така ли, ти, който дойде в Монфермей на връх Коледа в кръчмата ми и откъмна Чучулигата, детето на Фантин! Значи не си ти дриплъто с жълтия сюртук? И да не мислиш, че си уредил въпроса, стар дриплъ, като си донесъл един куп парцали и две болнични одеала? Крадец на деца!

После удари с юмрук по масата и кресна:

– А най-противното от всичко е тази му добродушна мутра! Ти си причина, за всичките ми нещастия. Ти взе от кръчмата ми момичето, което ми беше вече докарало много пари и можеше да ме храни цял живот. Признай си: нали ме смяташе за голям будала, когато си отиде с Чучулигата?

Тенардие млъкна. Едва тогава господин Льоблан каза:

– Не разбирам какво приказвате. Заблуждавате се. Аз съм беден човек. Не ви познавам.

– Едно си баба знае, едно си бае! Не виждате ли кой съм?

– Извинете, господине, виждам добре, че сте разбойник.

При тези думи Тенардие пристъпи към мъжете и каза, цял треперещ:

– И има дързостта да ми говори с този тон!

После пак се обърна към господин Льоблан:

– Да ви кажа още нещо, господин благодетелю! Аз не съм човек, който си крие името и задига деца от къщята. Аз съм бивш френски войник и заслужавам орден! Участвал съм в битката при Ватерло и спасих живота на един генерал, забравих му вече името. Знаете ли кого изобразява тази картина? Мене. Великият Давид пожела да обезсмърти моя подвиг. Но да приключим разговора. Трябват ми пари. Много пари или вие няма да излезете жив отук.

От известно време господин Льоблан като че ли следеше всяко движение на Тенардие, който сновеше в яростта си из бърлогата без сянка от безпокойство, защото знаеше, че вратата е завардена и че са девет срещу един? Господин Льоблан се възползва от мига, когато той му обърна гръб, събори с юмрук масата, бутна прозореца, стъпи на перваза и праметна единия си крак навън. Беше полуизлязъл, но шест яки ръце го сграбчиха и върнаха в стаята. Паншо замахна над главата на нещастника с някаква желязна пръчка.

Мариус не можа да издържи тази гледка и пръстът му потърси спусъка.

– Не го закачайте! – извика Тенардие. Вързаха пленника за единия одър.

Тенардие се почувствува господар на положението.

– Отстранете се всички и ме оставете да поговоря насаме с господина – каза той.

Разбойниците се отдръпнаха към вратата.

– Господине – обърна се той съвсем кротко към пленника, – позволете ми да споделя с вас нещо, което ми направи впечатление. Вие нито

веднъж не извикахте. Защо не извикахте: „Обраха ме!“ Можехте да извикате и „Убиха ме!“ Естествено е да извика човек при такива обстоятелства. Но кой идва, когато се вика? Полицията. А след полицията? Правосъдието. Вие не извикахте, защото и вие нямате никакъв интерес от намесата на полицията и правосъдието. Следователно можем да се спогодим.

Мариус призна, че доводите на Тенардие бяха правилни. Той изпадна в мъчително недоумение. Това сгъстяваше още повече тайнствения мрак около този загадъчен човек. Но който и да беше той, Мариус неволно се възхищаваше от неговия дух.

- Сега вие ще напишете под моя диктовка едно писмо.
- Как искате да пиша? Нали съм вързан!
- Вярно! Отвържете дясната ръка на господина! А сега благоволете да напишете каквото ви продиктувам.
- Мила дъще, ела веднага... На „ти“ ѝ говорите, нали?
- На кого?
- И таз добра! На момичето, на Чучулигата!
- Не разбирам за кого говорите, но както и да е.
- Продължете: „Ела веднага. Имам неотложна нужда от теб. Лицето, което ще ти предаде това писмо, ще те доведе при мене.“ А сега пишете адреса.

Пленникът се замисли за миг, после написа: „Госпожица Юрбен Фабр, улица. Сен-Доминик-д'Анфер №17.“

Тенардие сграбчи писмото.

– Жено, ето ти писмото. Знаеш си работата. Долу има файтон. Тръгвай веднага. Нали знаеш къде ще чака каручката?

Тенардиерица излезе с един от мъжете.

В бърлогата настана тишина. Мариус продължаваше да наблюдава, все по-объркан. Само едно бе станало очевидно. Двете начални букви ЮФ. Юрсюл съвсем не беше Юрсюл. „Тъй или иначе – казваше си той, – Тенардиерица ще доведе тука момичето и ще видя дали тя е Чучулигата. В такъв случай няма да има място за колебание. Ще дам и живота си, но ще я спася.“

Внезапно Тенардие заговори жертвата си:

– Чуйте, господин Фабр, по-добре да ви кажа отсега. Жена ми ще отиде при Чучулигата с вашето писмо и тя ще я последва, без да се усъмни в нищо. Те ще се качат на файтона и ще отведат дъщеря ви до една каручка при градските врата. Приятелят ми ще се качи с нея в каручката, а жена ми ще се върне. Накарате ли да ни арестуват, приятелят

ми ще свети маслото на Чучулигата. Толкоз. Дадете ли ни парите, ще ви я върнем здрава и читава.

Пленникът остана безмълвен. Ужасни картини се мярнаха в съзнанието на Мариус. Как? Един от тия изроди щеше да я отмъкне в нощта? Какво да стори? Ако даде уречения дигнал, она отвратителен тип ще остане насаме с девойката и арестуват ли приятелите му ще...

Нетърпимото положение, което траеше вече повече от час, постоянно навлизаше в нови фази. Външната врата се отвори и веднага след това се затвори. Тенардиерица се втурна разярена в стаята и изкрещя:

– Адресът е лъжлив!

– Лъжлив ли? – повтори Тенардие.

– Там няма никого. Не са и чували за господин Фабр! Този дядка те прати за зелен хайвер, господин Тенардие!

Мариус си отдъхна. Юрсюл или Чучулигата, тази, която вече не знаеше как да нарича, беше във от опасност.

Тенардие гледаше мангала, обзет от жестоки мисли.

– На какво си се надявал? – кресна най-сетне той.

– Да печеля време! – отвърна пленникът и в същия миг отхвърли въжата. Бяха прерязани. Преди седмината мъже да се опомнят, той се наведе към мангала и грабна длетото.

При извършения по-късно обиск полицията намери в бърлогата съвсем малко трионче, с което каторжниците могат да прережат дори вериги. С това трионче пленникът, след като бяха развързали дясната му ръка, бе успял неусетно да пререже въжата си.

– Вие всички сте окаяници – повиши той глас. – Моят живот съвсем не заслужава да го пазя толкова. Но никой не може да ме накара да кажа или да напиша нещо, което не желая. Вижте – и той запретна ръкава си.

После изопна ръка и допря до кожата нажеженото желязо. В бърлогата се разнесе мирис на опърлено месо. Мариус залитна ужасен, дори разбойниците изтръпнаха.

– Окаяници! – извика още веднъж пленникът. – Не се плашете от мен, както аз не се плаша от вас – и той запрети длетото през прозореца. – А сега, правете каквото искате с мен!

– Хванете го! – кресна Тенардие.

Двама разбойника хванаха мъжа, а маскираният мъж вдигна едно желязо над главата му, готов да я разбие.

Мариус долови следния диалог между двамата съпрузи, които се свещеваха:

- Остава само едно...
- Да му светим маслото.

Мариус стискаше нервно пистолета. Нечувана нерешителност! Внезапно той трепна. Погледът му съгледа върху осветената от луната маса лист хартия с думите, написани сутринта от дъщерята на Тенардие: „Фантетата довтасаха.“ В главата му проблесна едно хрумване. Той зави парче мазилка в листчето и го хвърли през дупката. То тупна посред стаята.

- Нещо падна – забеляза Тенардиерица. – Сигурно през прозореца. Тенардие разгъна бързо листчето и прочете.
- По дяволите! Това е почеркът на Епонин! Бързо! Стълбата!
- Няма ли да прережем гръкляна на тоя?
- Нямаме време. Закрепиха стълбата на прозореца.
- Ела, жено! – извика Тенардие и се втурна към прозореца.
- А, само това няма да го бъде, стари палячо! След нас – извикаха другите разбойници.
- Не ставайте деца! Да не искате да теглим жребий?
- Да си напишем имената и да ги пуснем в нечия шапка... – възрази Тенардие.
- Предлагам ви моята – извика някой от прага на стаята. Всички се обърнаха. Беше Жавер. Беше свалил шапка и им я подаваше усмихнат.

ГЛАВА XXXI ВИНАГИ ТРЯБВА НАЙ-НАПРЕД ДА СЕ ЗАДЪРЖАТ ПОСТРАДАВАШИТЕ

Когато се стъмни, Жавер разположи хората, а сам той се притаи срещу входа на плевника Горбо. Най-напред успя да „липне“ двете момичета, натоварени с охраната на вертепа. После зачака. Най-сетне загуби търпение и реши да се качи, без да дочака сигнала на Мариус. Той пристигна точно навреме. Взвод от сержанти с голи саби нахлуха в стаята и вързаха злодеите.

- На всички белезници! – извика Жавер.
- Само да посмеете да се приближите! – кресна Тенардиерица, стиснала високо над главата си огромно паве. Мъжът ѝ се беше почти

скрил в полата ѝ. Всички отстъпиха. Тенардиерица погледна разбойниците, които се бяха оставили да ги вържат, и измърмори:

– Страхопъзльовци!

Жавер пристъпи към нея.

– Не се приближавай, ще те смажа!

– Истински гренадир – засмя се Жавер и направи още крачка напред.

Разрошена, страховита, Тенардиерица се разкрачи, изпъна се назад и запрати павето. Жавер се наведе и то прелетя над главата му.

– Белзници и на двамата! – заповяда той.

Той съгледа пленника и седна да пише протокола. След като написа първите редове – няколко общоприети фрази, – той каза:

– Доведете господина, когото бяха вързали.

Полицайте се огледаха.

– Какво има, къде е той? – попита Жавер.

Пленникът на злодеите, господин Льоблан, бащата на Чучулигата, беше изчезнал.

Вратата беше завардена, но прозорецът – не. Щом отвързаха крака му, докато Жавер съставяше протокола, възползувайки се от общата бъркотия и разбрал, че никой вече не му обръща внимание, той се бе измъкнал през прозореца.

Жавер изтича натам. Не се виждаше никой, но възената стълба още се клатушкаше.

– Дявол да го вземе! – процеди през зъби той. – Сигурно този беше най-ценният.

ИДИЛИЯТА НА УЛИЦА ПЛЮМЕ И ЕПОПЕЯТА НА УЛИЦА СЕН-ДЪОНИ

ГЛАВА I ДОБРЕ СКРОЕНО

Двете непосредствено свързани с юлската революция години са едни от най-своеобразните и най-поразителните моменти във френската история. Те са наситени с революционно величие.

Реставрацията представляваше един от тия мъчно поддаващи се на определение междинни периоди, които бележат краткия престой пред нов етап по пътя на някоя велика нация. Те измамват политиците, които се опитват да извлекат полза от тях. В началото нацията иска само да си отдъхне. До гуша ѝ е дошло от велики събития, от велики държавници. Хората са смазани от умора и се нуждаят от почивка.

Кралският род, който се върна във Франция след сгромолясането на Наполеон, прояви съдбоносна лековерност, като си въобрази, че прави подаяние на народа с политическите права, отстъпени с хартата на Луи XVIII. Въобрази си, че има дълбоки корени, защото въплътяваше миналото. Той се заблуждаваше. Корените на Франция не бяха в Бурбоните, а в нацията. Франция можеше да мине и без Бурбоните и тя доказва това. Това, което те наричаха „свои отстъпки“, бяха „наши завоевания“, наше законно право. Когато се сметна силна и непоклатима, Реставрацията се изправи една прекрасна сутрин пред Франция и оспори суверенитета на нацията и свободата на гражданина.

Реставрацията падна.

Франция изпрати Бурбоните без капка съжаление. Юлската революция си спечели тутакси приятели и врагове в цял свят. В очите на деспотичните правителства, юлската революция имаше само една вина: макар и страшна, тя не прояви грубост.

Юлската революция е тържество на правото, величествено събитие! Когато правото тържествува, то няма нужда от насилие.

Революцията в 1830 година завърши бързо-бързо, но...заседна на плитчина и тогава настъпи часът на хитреците. Революцията спря посред път, но логиката не признава, половинчатости. Кой спря юлската революция? Буржоазията. Защо? Защото тя представлява задоволените

интереси. В желанието си за спокойствие буржоазията спира движението на човешкия род. Недоволството на народа обаче кипеше. Назряваха страшни събития. Кръчмите в предградието Сент-Антоан се бяха превърнали в трибуни, където се обсъждаше управлението на страната. Обсъждаше се открито въпросът дали да се бият или да запазят спокойствие. Четяха се подривни брошури, ругаеха правителството. В задните помещения на кръчмите работници полагаха клетва, че ще излязат на улицата при първия сигнал за тревога и ще се сражават, дори ако врагът ги превъзхожда числено.

Хората се въоръжаваха тайно. Мнозина лееха в домовете си куршуми.

Революционната треска се усилваше. Всяко кътче на Франция беше засегнато. Дружеството на приятелите на народа се беше размножило и от него се бяха породили няколко други с по-умерени или по-крайни убеждения: дружеството за правата на човека, дружеството на действието. Приятелите на АВС продължаваха да се събират било в кафене „Мюзен“, било в кръчмата „Коринт“. Някои събрания бяха тайни, други публични. И армията беше разколебана. Метежниците много разчитаха на това.

Предградието Сент-Антоан беше сърцето на недоволството. Населено гъсто като мравуняк, раздражено като кошер, то тръпнеше от нетърпение и жадуваше за бунт. Там се чувствуваше отзвукът на търговските кризи и след всяка революция мизерията ставаше още по-жестоката. Кръчмите в това предградие се ползват с историческа известност. То е един вид народно хранилище.

Приблизително по същото време Анжолрас проведе тайнствена проверка с оглед на възможни събития. Всички бяха свикани тайно в кафене „Мюзен“. Той каза:

– Налага се да знаем докъде сме стигнали и на кого можем да разчитаме. Ако искаме бойци, трябва да ги подготвим и да набавим онова, което е нужно за бой. Да преброим стадото. Колко души сме? Не бива да ни изненадат неподготвени. Ти, Курфейрак, иди да видиш студентите от политехниката. Днес е техният свободен ден. Вие, Фьойи, ще видите работниците в Гласиер, нали? Комбфер ми обеща да отиде в Пикпюс. Там всичко гъмжи. Баорел ще посети Естрапад, а Прувер ще види какво става с масоните. Изглеждат ми поохладнели. Жоли ще отиде в клиниката и ще опипа пулса на Медицинския факултет. Легл ще поговори със стажантите в Съдебната палата, а аз се наемам с Кукурдата (Кукурдата беше революционно дружество в Екс.) Остава само градската врата

Мен. Там се събират скулптори, художници, помощник-ваятели. Възторжена компания, но напоследък не горят. По цял ден играят на домино. Трябва да се поговори сериозно с тях. Събират се у Ришфьо. Трябва ми някой за Градската врата Мен.

– Ами аз нали съм тук? – обади се Грантер.

– Ти ли ще възпламеняваш в името на нашите принципи охладнените сърца? Направи ми една услуга. Не се бъркай в работата ни.

Грантер се засегна.

– Никой не ми отдава заслуженото, а ако река да се заловя, ставам страшен!

– Добре, съгласен съм да те изпитам.

– Бъди спокоен – заяви гордо Грантер.

След малко задната маса на кафене „Мюзен“ опустя. Анжолрас излезе последен. Привържениците на Кукурдата в Екс, които живееха в Париж, се събираха в една изоставена кариера в околностите на Париж. Анжолрас се запъти натам. Той реши пътем да се отбие при градската врата Мен, за да види как се справя Грантер. Приблужи до кафенето. Някой викаше зададено в задименото помещение, прекъсван живо от друг. Грантер спореше с противника си.

Но поводът за спора нямаше нищо общо с бунта. Те се караха, играейки на домино.

ГЛАВА II ЧУЧУЛИГИНА ПОЛЯНА

Мариус стана свидетел на неочакваната развръзка. Но щом Жавер напусна плевника, като отведе пленниците си, и той се измъкна незабелязано. На другия ден уреди сметката с баба Бюргон и премести багажа си. Така че когато Жавер пристигна към обяд, за да го разпита за случилото се вечерта, бабата му заяви:

– Премести се оттук.

Тя беше убедена, че той е бил съучастник на злосторниците. Жавер предположи, че младежът се е уплашил и изобщо не се е прибрал в плевника. Положи усилия да го намери, но без успех.

Мариус отново бе изпаднал в плен на нищетата. По време на душевните си терзания беше прекъснал работата, а и загуби вкус към нея. Той мечтаеше по цял ден, а мечтите са отрова, а не храна. Веднъж стигна в разходките си до една ливада, която много му хареса.

– Как се казва това място? – попита той един минувач.

– Чучулигина поляна.

Чучулигата! Та нали това име беше заместило името Юрсюл в бленуванията на Мариус? „Виж ти! – каза си той. – Сигурно тук ще узная къде живее тя.“

Това хрумване беше лишено от смисъл, но той почна всеки ден да идва на Чучулигина поляна.

Бляскавият успех на Жавер в плевника Горбо не беше пълен. Той не бе успял да залови жертвата, а освен това и Монпарнас липсваше от знаменитата четворка. Най-неприятното беше, че на път за затвора и Грошаря беше потънал сякаш вдън земя.

Всички задържани бяха затворени в единични килии, освен Брюжон, който се стори много тъп и уплашен на следователя и затова той му разреши да се разхожда в двора на затвора, смятайки, че така може да му бъде по-полезен. Именно този Брюжон, всъщност много хитър и прикрит, се свърза с други престъпници и успя един ден да прати „пощальон“, тоест бележка, на която бяха написани само два реда:

„Бабе, на улица Плюме може да се направи нещо. Градина с решетка.“

Тази бележка по най-странни пътища успя да стигне до предназначението си и Епонин, която междуременно беше пусната на свобода, беше натоварена да проучи работата.

Епонин отиде на улица Плюме, намери решетката, огледа къщата, и след неколкодневно дебнене и следене занесе на посоченото ѝ място един сухар. В символиката на затворите сухар означава: „Нищо не може да се направи“.

Така се сложи край на престъплението, замисляно от Брюжон.

ГЛАВА III ВИДЕНИЕТО НА ДЯДО МАБЬОФ

Мариус не ходеше вече при никого, само от време на време срещаше господин Мабьоф.

Време е да запознаем по-отблизо читателя с настоятеля от църквата Сен-Сюлпис. В деня, в който той каза на Мариус: „Аз уважавам политическите убеждения“ дядо Мабьоф даде израз на истинското състояние на своя дух. Всъщност политическите му убеждения се свеждаха до любовта му към книгите и растенията. Той не можеше да разбере как

хората стигат до въоръжени схватки заради монархия, република и прочие, когато има толкова разнообразни видове мъхове, треви и храсти на този свят, на които биха могли да се любуват, и толкова книги в голям и малък формат, които биха могли да прелистват. Беше ботаник и страстен читател. Обща страст го сближи с полковник Понмерси. Полковникът облагородяваше цветята, а господин Мабоф – плодето.

Живееше сам със старата си прислужница. Имаше ценна колекция от редки екземпляри, на която много държеше. Единствената украса на жилището му бяха книгите и хербариите. Видеше ли сабя или пушка, просто се вледеняваше. Цял живот не се беше доближил до оръжие, дори в музея. Прислужницата му беше добродушно създание. Знаеше да чете и господин Мабоф я беше прекръстил „лея Плутарх“.

Мариус обичаше да ходи при дядо Мабоф, който му разправяше за живота на баща му във Вернон. За него той беше не героят от Ватерло, а любителят на цветята.

Юлската революция се отрази губелно на материалното състояние на дядо Мабоф. Той се издържаше от продажбата на една своя книга, „Флората в околностите на Котре“. Но политическите събития отвлякоха хората от интереса към ботаниката. Юлската революция предизвика криза в търговията с книги. В такива моменти първото нещо, което престава да се търси, е някаква „Флора“.

Господин Мабоф ограничи разходите си и заживя още по-уединено. Старецът все се надяваше да забогатее, като получи един рядък сорт растение, но всъщност все повече обедняваше.

Една вечер му се яви странно привидение. Тъкмо прелистваше една книга, когато чу нечий глас:

– Дядо Мабоф, искате ли да поля градината ви?

Отдавна не беше валило, а нито той, нито лея Плутарх имаха сили да поливат градината. Дядо Мабоф се огледа: през живия плет се бе провряло високо слабо момиче, което го загледа дръзко. То приличаше повече на видение, отколкото на човешко същество. Преди дядо Мабоф да отрони и звук, чудното създание откачи веригата на кладенеца, напълни ведрото, изля го в лейката и се затича босо по алеите, раздавайки живот около себе си.

То поля цялата градина. Когато свърши, дядо Мабоф му каза:

– Бог да ви благослови! Вие сте ангел.

– Не, аз съм дявол, но все ми е едно! – отвърна привидението.

– Колко жалко, че съм толкова беден, че не мога да сторя нищо за вас.

– Напротив, можете. Кажете ми къде живее Мариус.

– Ах, да, барон Понмерси. Той живее... чакайте, вече не живее там... Уви, не зная. Чакайте, спомних си нещо. Много често отива на Чучулигина поляна. Сигурно ще го срещнете, ако отидете там. Отдавна не е идвал при мене.

Когато господин Мабоф се изправи, в градината нямаше никого. Момичето беше изчезнало. Той наистина се поуплаши. Ако градината му не беше полята, сигурно щеше да го вземе за привидение.

ГЛАВА IV ВИДЕНИЕТО НА МАРИУС

Мариус беше свикнал да пише в една тетрадка тъжните си мисли и бленувания. Той наричаше тези почти всекидневни бележки „Писма до нея“. Другият му неотменен навик беше станала Чучулигината поляна, където също отиваше всеки ден. Той живееше повече там, отколкото у Курфейрак.

Тази сутрин той седна на парапета на моста над реката и пак се унесе в мечти по нея. Чуваше шума от бухалките на перачките по реката и птичите песни. От една страна – песни на щастливо безгрижие, а от друга – ритмичните удари на труда. Направи му впечатление, че и двата вида звуци бяха еднакво жизнерадостни.

Изведнъж сред морния си унес чу познат глас.

– А-а! Ето къде сте били!

Мариус вдигна очи и разпозна злочестото момиче, което беше дошло една сутрин при него: по-голямата дъщеря на Жондрет. Сега знаеше името ѝ. Чудно явление. Тя изглеждаше още по-дрипава, но и по-хубава. Двойно развитие, което мъчно можеше да се предвиди по-рано. Девойката стоеше пред него със сянка от радост в очите и бегла усмивка на устата.

– Значи пак ви срещнах! Дядо Мабоф беше прав! Колко ви търсих! Да знаете само! Бяха ме прибрали на топло, но щом ме пуснаха, как ли не ви търсих! Не живеете ли вече там?

– Не.

– Разбирам. Заради онази работа. Къде живеете сега?

Мариус не ѝ отговори.

Лицето на момичето постепенно помръкна.

– Не се ли радвате, че ме виждате?

Мариус продължаваше да мълчи.

– Знаете ли, само да поискам, ще ви накарам да се зарадвате!

– Какво искате да кажете?

Момичето прехапа устни. Явно то изживяваше вътрешна борба. Най-сетне се реши.

– Какво пък! Има ли значение? Изглеждате тъжен, а аз искам да сте доволен. Обещайте ми само, че ще се засмеете. Спомняте ли си, че ми бяхте обещали каквото поискам...

– Да, но говори по-бързо!

– Зная адреса.

Мариус побледня.

– Чий адрес?

– Който ми бяхте поръчали да открия, нали знаете... на госпожицата! – добави девойката и въздъхна дълбоко.

Мариус скочи от парапета и хвана като обезумял ръката ѝ.

– Отлично! Води ме там! Искай от мене всичко!

– Елате с мене. Не зная улицата и номера, но ще ви заведа. Колко се зарадвахте само! – каза тя с глух глас.

По челото на Мариус мина облак. Той улови Епонин за ръка.

– Закълни ми се, че няма да кажеш този адрес на баща си! Обещай ми, Епонин!

– Епонин! Как сте узнали името ми?

– Обещай това, за което те моля!

– Колко мило! Нарекохте ме Епонин! – повтаряше тя, без да чува думите му.

– Но бъди така мила и ми обещавай да не даваш адреса на баща ти.

– О! Бъдете спокоен, той е в килията. Пък и какво ме е грижа за баща ми?

– Но ти не ми обещаваши!

– Добре, де! Обещавам. Кълна се. Никому няма да кажа.

– А сега, заведи ме там.

– Веднага ли?

– Веднага.

Горкото момиче тръгна пред него със свито сърце. То си мислеше с болка: „Колко се зарадва!“ По едно време се обърна.

– Нали ми бяхте обещали нещо?

Мариус бръкна в джоба си и намери само пет франка. Извади ги и ги пхна в ръката на Епонин, но тя разпери пръстите си и пусна монетата на земята, като го погледна мрачно:

– Не ми трябват парите ви!

ГЛАВА V ТАЙНСТВЕНАТА КЪЩА

На улица Плюме имаше една странна къщичка с градина отпред, заградена с решетка. Но зад къщата имаше заден двор с ниска пристройка в дъното и от нея, по тесен, дълъг коридор между две съседни огради се излизаше на друга улица и едва ли не в друг квартал. Стратегическо жилище, чийто двоен вход никой не можеше да подозира.

През октомври 1832 година един възрастен мъж беше наел къщичката и беше сменил бравите на външните врати. Той се настани там е една девойка и с възрастната си прислужница.

Мъжът беше Жан Валжан, а девойката – Козет. Жан Валжан беше прекарал няколко напълно спокойни и щастливи години в манастира, но все пак го беше напуснал по своя воля, макар и с радост да бе готов да живее в него до последния си час заедно с Козет. Но той осъзна, че неговото желание е егоистично. Ако се задържеше още малко там, монахините щяха да покалугерят Козет, а той не искаше да обрича жизнерадостното момиче на такава безрадостна участ.

Използува като претекст смъртта на мнимия си брат Фошльован, каза на игуменката, че е получил малко наследство, което му позволява да преживява, без да работи и напусна убежището си заедно с Козет. Той откри случайно къщичката на улица Плюме и се залости в нея. Нае и два други скромни апартамента в отдалечени един от друг квартали, за да не бъде изненадан, както през нощта, когато по чудо се беше изплъзнал от Жавер. Той прекарваше известно време ту в единия, ту в другия. Така този толкова почтен и добродетелен човек имаше три жилища в Париж, за да може да убягне от окоето на полицията.

Престоят му в Малкия Пикпюс бе узаконил съществуването му и той бе тачен като достойна личност. Предложиха му да постъпи в редовете на националната гвардия и той прие охотно, за да си осигури още едно прикритие. Излизаше винаги само от задната врата, като откъм улица Плюме къщата беше винаги затворена и изглеждаше едва ли не необитаема.

Изоставена от половин век, градината пред къщата беше занемарена, но възхитителна. Минувачите се спираха да ѝ се любуват. Нито пътечки, нито подстригана моравя. Бурени колкото щете, дървета, сведени

към трънките, трънки, сплели се в дърветата, всичко се беше сляло и споило. Градината се беше превърнала в огромен гъстак, непроходим като гора, пърхаш като гнездо, мрачен като катедрала, оживен като човешко множество.

Едно сърце сред това уединение беше съвсем назяло за любов. Козет беше напуснала манастира почти дете. Беше на четиринадесет години, неблагоприятна възраст за жените. Изглеждаше по-скоро грозна, отколкото хубава. Възпитанието ѝ беше завършено. Когато наеха къщата, тя прерови всички гъстаци и си играеше по цял ден. Скоро щеше да почне да мечтае.

Козет си спомняше съвсем смътно детството си. Двамата Тенардие се мяркаха в съзнанието ѝ като страшни призраци. Спомняше си, че веднъж нощем бе отишла за вода в гората. Струваше ѝ се, че детството ѝ е започнало в някаква бездна и Жан Валжан я бе измъкнал оттам. Тя истински живееше, откакто беше с него. Дълго време двамата си стигаха, за да бъдат щастливи.

Веднъж обаче Козет се погледна в огледалото и си каза: „Чудно нещо!“ Стори ѝ се, че е станала красива. Тя изпита необикновено вълнение. Около нея често ѝ бяха повтаряли, че е грозна. Само Жан Валжан казваше кротко:

– Нищо подобно...

Ала самата тя се мислеше за грозна. А ето че сега огледалото казваше друго. Тя не мигна цялата нощ.

Един ден се занимаваше с нещо в градината и чу, че старата им прислужница, Тусен, казва на баща ѝ:

– Забелязвате ли, господине, колко се е разхубавила госпожицата?

Козет изтича в стаята си и се огледа. Цели три месеца не бе правила това. Тя нададе вик. Беше не само хубава, но ослепително красива.

Жан Валжан наблюдаваше с безпокойство разцъфването на Козет. Той чувствуваше, че това ще внесе промяна в щастливия му досега живот. Искаше само едно: Козет да продължава да го обича! Всичко, което можеше да промени сегашния им начин на живот, го изпълваше с тревога. Той си казваше неволно: „Колко е хубава! Какво ще стане с мене?“

Още в първия ден, когато се увери, че наистина е красива, Козет започна да обръща внимание на дрехите си. За по-малко от месец малката Козет се превърна в елегантна девойка. Тя се оказа страшно кокетна. По-рано предпочиташе да си стоят в къщи, а сега почна да настоява да излизат. Точно по това време Мариус я зърна отново в Люксембургската градина.

В мига, когато Козет, без да съзнава, беше хвърлила на Мариус погледа, който толкова го смути, и той я бе погледнал така. И тя изпита същата болка и същата наслада. Съзнала хубостта си, тя знаеше, че притежава силно оръжие и почна неусетно да си служи с него.

Читателят си спомня колебанията, трепета и вълненията на Мариус, който стоеше на пейката си и не смееше да се приближи до нея. Държането му дразнеше Козет. Тя каза на баща си:

– Да се поразходим натам, татко.

Странно явление, първият признак за истинско чувство у младежа е стеснителността, а у девойката – дързостта.

Козет не знаеше какво е любов и затова се влюби още по-силно. Очакваше с нетърпение часа за разходка и се чувствуваше щастлива, щом намереше Мариус в градината. Те не знаеха нищо един за друг. Не се познаваха, не си говореха, не се поздравяваха, само се виждаха, но бяха блажени. Жан Валжан не забелязваше никаква промяна и все пак долавяше инстинктивно, че нещо се руши. Мариус се стареше да не попада под погледа му и все пак Жан Валжан го съглеждаше. Държането на младежа му се струваше неестествено. Той проявяваше съмнително благоразумие. Сядаше далеч, държеше книга, уж че чете. Но защо не четеше? По-рано идваше със старите си дрехи, а сега слагаше всеки ден новия си костюм. С една дума Жан Валжан го ненавиждаше от все сърце.

Козет с нищо не се издаваше, а и Жан Валжан не отваряше дума пред нея за непознатия младеж. Само веднъж не можа да се въздържи и възкликна:

– Колко важност си придава този младеж!

Козет отвърна невъзмутимо:

– Кой? Оня ли там? – сякаш го забелязваше за пръв път в живота си.

„Ех, че съм изкуфял! Сам й го наврях в очите!“ – помисли си Жан Валжан.

О, старческо простодушие! О, детска проникателност!

Така Жан Валжан реши, че младежът е влюбен в Козет, а тя дори не подозира съществуването му.

Когато Мариус почна да се държи безразсъдно, в погледа на Жан Валжан пламваше мрачен огън. Поглед на враг.

Когато Мариус разпита портiera, той не премълча и сподели с Жан Валжан.

Една седмица по-късно Жан Валжан смени квартирата си. Закле се

никога да не стъпва в Люксембургската градина.

Козет не каза нищо, но стана печална. Веднъж той ѝ предложи:

– Искаш ли да отидем в Люксембургската градина?

Тя светна. Отидоха в парка, но не видяха Мариус. Бяха минали три месеца. Той беше престанал да ходи там.

На другия ден Жан Валжан отново ѝ предложи да отидат там. Козет тъжно отказа. Жан Валжан се измъчваше от скръбното ѝ лице, но нищо не казваше. А Козет от своя страна линееше.

– Какво ти е? – питаше я той.

– Нищо ми няма – отвръщаше тя и го запитваше на свой ред, отгатвайки, че и той е печален: – А вие, татко, да не би да не сте добре?

– Аз ли? Нищо ми няма.

Така тези две същества, които се бяха обичали така трогателно, страдаха едно до друго, без да го кажат, без да се упрекнат, разменяйки кратки усмивки.

ГЛАВА VI ВЪНШНА РАНА, ВЪТРЕШНО ИЗЦЕЛЕНИЕ

Така техният живот постепенно се помрачаваше.

Останало им беше едно единствено развлечение: да занесат хляб на гладните и дрехи на студуващите. По време на тия посещения при сиромасите Жан Валжан и Козет, която обикновено го придружаваше, чувстваха, че се възражда някогашната им близост. Тъкмо в този период от живота си те посетиха бърлогата на Тенардие.

Сутринта след това паметно посещение Жан Валжан се появи пред нея с голяма силно възпалена рана, която приличаше на опасно изгаряне. Не особено убедително обясни произхода ѝ. Цял месец го тресе и не можа да излезе от къщи. Не пожела да се посъветва с лекар.

Козет го превързваше сутрин и вечер с неземна доброта и изглеждаше така щастлива, че може да направи нещо за него, че Жан Валжан се почувствува обзет от предишната си радост. Опасенията му се разпръснаха. Той се любуваше на Козет и си повтаряше: „О, благословена рана! Благословено боледуване!“

Дойде пролетта. Градината беше така привлекателна през този сезон, че Жан Валжан каза на Козет:

– Ти престана да излизаш в градината. Иди се поразходи.

– Добре, татко.

И тя почна да се разхожда в градината пред къщата, най-често сама, защото Жан Валжан избягваше да се показва там.

Козет беше премного млада, за да не се поддаде на радостния април, на когото самата тя приличаше. Неусетно черните мисли отлетяха. Тя час по час избухваше в смях и пееше. Жан Валжан, светнал, не можеше да се нарадва на отново порозовялото ѝ лице.

Когато раната му оздравя, той поднови самотните си разходки по здрач.

Заблуждава се онзи, който мисли, че може да се разхожда сам из безлюдните предградия на Париж, без да налети на някое приключение.

ГЛАВА VII ЛЕЛЯ ПЛУТАРХ ОБЯСНЯВА БЕЗ ЗАТРУДНЕНИЕ ВСЯКО ЯВЛЕНИЕ

Свечеряваше се, а малкият Гаврош не беше хапвал нищо. Той се спомни, че и предният ден не беше турял зальк в устата си. Досадна работа. Реши да се погрижи поне за вечеря. Запъти се към пустите покрайнини. Само там можеше да му падне изневиделица нещо.

През една от по-раншните си разходки беше зърнал стара градина, в която се мяркаха само дядо и баба, а в градината – ябълка, не съвсем за изхвърляне. Ябълката е готова вечеря. Ябълката е живот. Плодът, който погуби Адам, можеше да се окаже спасителен за него. Само обикновен плет отделяше градината от улицата.

Гаврош се канеше вече да се прехвърли през плета, но изведнъж се сепна. Някой говореше в градината. Гаврош надзърна през една пролука в плета. Дядото от градината седеше на голям камък, превърнат в скамейка, а бабата мърмореше недоволно, изправена до него.

– Господин Мабьоф!

„Ама че смешно име!“ – помисли си Гаврош.

– Господин Мабьоф! – повтори старицата.

– Какво има, лельо Плутарх?

„И това именце си го бива!“ – учуди се Гаврош.

– Собственикът е недоволен, дължим му за три тримесечия.

– След още едно ще му дължим за четири.

– Казва, че щял да ни изхвърли.

– Ще си идем.

- Зарзаватчийката не дава вече подпалки. Искат си парите.
- Затова пък има слънце.
- И месарят вече не дава на вересия.
- И без това мъчно смилам месото. Става ми тежко от него.
- А какво ще ядем?
- Хляб.
- Да, ама и хлебарят вика, че ако няма пари, няма да има и хляб.
- Нали имаме ябълки.
- Но, господине, не може все пак да се живее съвсем без пари.
- Отде да ги взема?

Бабичката си отиде. Старецът се замисли. И Гаврош се замисли. Вместо да прескочи плета, той приклепна и откри в него същинска колибка, защото долните клони се раздалечаваха. Той се сгуши в нея.

Внезапно на осветената от здрачното небе улица се появиха две сенки. Едната вървеше напред, а другата я следваше на известно разстояние.

Първата сянка напомняше стар буржоа, прегърбен и замислен. Втората беше стройна и енергична. Под скъпата шапка се очертаваше юношески профил. Гаврош позна Монпарнас. Явно беше, че замисля нещо против другия. Монпарнас на лов в подобен час и на подобно място наистина вещаеше заплаха. Момчето се изпълни с жалост към непознатия.

В същия миг Монпарнас скочи върху жертвата и я стисна за шията. Гаврош едва сдържа вика си: единият мъж лежеше под другия и се бхтеше безпомощно. Само че поваленият на земята беше Монпарнас. Безобидният буржоа го беше притиснал с каменното си коляно.

„Бива си го дъртака!“ – помисли си Гаврош.

Цялата сцена се беше разиграла в пълна тишина. Непознатият се изправи и Гаврош чу следната дума:

– Стани!

Монпарнас се надигна, засрамен и озлобен. Гаврош слушаше и гледаше, цял уши и очи. Забавляваше се от все сърце.

- На колко години си?
- Деветнадесет.
- Ти си здрав и силен. Защо не работиш?
- Защото не ми се ще.
- С какво се занимаваш?
- Безделнича.
- Говори сериозно. Какъв искаш да станеш?
- Джебчия.

Възрастният мъж се замисли дълбоко. После произнесе в мрака тържествена реч, от която Гаврош не пропусна нито дума.

– Мое дете, ти избираш поради мързела си най-трудното съществуване. Спри се, докато е време, и се спаси. Желязната ръка на неумолим труд ще те сграбчи; знай, че който се отказва доброволно от труда, го получава под форма на наказание. Не искаш да работиш? Ще станеш роб. Откажеш ли се от почтената умора на хората, ще споделиш потта на прокълнатите. Ще облажаваш орача, жетваря, ковача. Животът ти ще стане чудовищен. Всеки, ако рече да излезе, бутва вратата си и е навън. А ти, ако поискаш да излезеш, ще трябва да пробиеш стена. Или да изплетеш от чаршафите си въже, да излезеш през тъмничното прозорче и да увиснеш над бездната, за да паднеш неизвестно къде. Уловят ли те, карцер и нова присъда. Ето бъдещето ти. Тежко томува, който е решил да бъде паразит! Ах, бедно дете, тръгнал си по неверен път. Кражбата е най-тежката професия. Върви си сега и помисли над думите ми. Какво впрочем искаше от мен? Кесията ми? На ти я! – и старецът пхна в ръцете на младежа кесията си.

Монпарнас я задържа за миг, за да провери тежестта ѝ и я пхна машинално в джоба си, както ако я беше откраднал.

Непознатият продължи разходката си.

– Празен дърдорко! – измърмори Монпарнас.

Кой беше този мъж? Читателят навярно се е досетил. Монпарнас го загледа разсеяно. В същия миг Гаврош допълзля до него, посегна безшумно и измъкна кесията. После я метна през плета в краката на дядото и си плю на петите.

Дядо Мабоф се сепна. Наведе се и вдигна кесията. Вътре имаше няколко наполеона. Той я отнесе на леля Плутарх.

– От небето ще да е паднала – заключи тя.

ГЛАВА VIII СТРАХОВЕТЕ НА КОЗЕТ

Жан Валжан замина за няколко дни. Това му се случваше от време на време, макар и рядко. Къде отиваше? Никой не знаеше, дори и Козет. Той предприемаше тези кратки пътувания, когато парите в къщи се привършваха. Каза, че ще се върне след три дни.

Козет остана сама с баба Тусен. За да се разсее, вечерта тя отвори пианото си и започна да пее, акомпанирайки си сама. Когато свърши,

остана замислена. Внезапно ѝ се стори, че някой ходи в градината. Не можеше да бъде Тусен. Тя си беше вече легнала. Беше десет часа вечерта. Козет долепи ухо до затворените капаци на прозореца и ѝ се стори, че долавя предпазливи мъжки стъпки. Качи се на първия етаж и отвори шпионката, изрязана в капака. Имаше пълнолуние. В градината не се виждаше никой.

Девојката престана да мисли за случилото се. По природа не беше страхлива. Беше необщителна, но смела. На другия ден се разхождаше по сумрак. Пак ѝ се стори, че долавя шумолене, но нищо не се виждаше. Тя излезе от хрсталака и понечи да прекоси малката морава пред входната площадка. Точно в този миг луната изгря и открои сянката ѝ върху моравата. Редом с нея луната бе очертала и друга сянка, необикновено страшна и зловеща, с кръгла шапка на главата. Сякаш някакъв мъж бе застанал досам хрсталака, на няколко крачки от нея.

Известно време Козет не беше в състояние нито да извика, нито да помръдне или да извърне глава. Най-сетне събра цялата си смелост и се обърна. Нямаше никого. Погледна към земята. Сянката беше изчезнала.

Тя претърси безстрашно храстите, стигна чак до решетката. Никой.

Този път се вледени. Пак ли халюцинация? Два дни поред? Сянката едва ли беше призрак. Призраците не носят кръгли шапки.

Щом баща ѝ се върна, тя му разказа какво ѝ се бе случило или привидяло. Вместо да вдигне рамене и да каже: „Ех, че си ми глупавичка!“, баща ѝ се угрижи.

– Има нещо в тази работа – промълви той.

После отиде в градината и внимателно огледа решетката. През нощта Козет се събуди. Този път нямаше съмнение. Тя чуваше ясно стъпки под прозореца си. Изтича и отвори шпионката. В градината действително стоеше мъж с дебела тояга. Тъкмо щеше да извика, луната освети профила му. Беше баща ѝ.

Жан Валжан прекара в градината цялата нощ, както и следващите две. На третата нощ Козет чу силен смях. Баща ѝ я извика:

– Козет, ела да видиш твоята кръгла шапка!

И той ѝ посочи върху моравата ясно очертана сянка с кръгла капа, напомняща наистина мъж с шапка. Беше сянката на един кюнец с кръгъл похлупак от съседния покрив.

Козет се разсмя и всички мрачни предчувствия се разсеяха, а и Жан Валжан се успокои напълно. Козет дори не се замисли за странното поведение на кюнеца, който се отдръпваше, щом съзрат сянката му, защото сянката беше изчезнала, когато Козет се бе обърнала.

Няколко дни по-късно се случи нещо ново.

ГЛАВА IX СЪРЦЕТО ПОД КАМЪКА

До решетката на градината имаше каменна пейка, скрита от погледите зад жив плет, но ако някой минувач желаше, можеше да я стигне с ръка през решетките и клонките.

Една вечер Жан Валжан беше излязъл, а Козет беше седнала след залез слънце на пейката. В душата ѝ постепенно нахлу печал, непреодолима и безпричинна. Тя стана и се заразхожда из градината. После се върна на пейката.

Там, където бе седяла допреди малко, сега лежеше доста голям камък. Какво ли означаваше това? Той не можеше да дойде от само себе си върху пейката. Нечия ръка се е провряла през решетката. Този път Козет се уплаши не на шега. Тя не докосна камъка и без да се осмели да погледне назад, се скри в къщата и затвори капациите на прозорците. Накара Тусен да залости грижливо всички врати и прозорци, да провери цялата къща от мазето до тавана, затвори се в стаята си, бутна резетата и си легна, но спа много лошо. Цяла нощ ѝ се присънваше камъкът, голям колкото планина. Когато слънцето изгря – изгряващото слънце разсейва мигом страховете – Козет се събуди и си каза: „Какво ме е прихванало? Ама че бърза съм станала!“

Тя до такава степен се успокои, че дори камъкът ѝ се стори нереален. „Толкова е имало камък, колкото и мъж в градината!“ – помисли си тя и изтича долу. Обля я студена пот. Камъкът си стоеше върху пейката. Уплахата ѝ беше краткотрайна.

– Чудо голямо! – промълви тя. – Да видим какво има тук!

Тя повдигна камъка и намери бял плик. Без адрес, без печат. Отвори го. Той съдържаше малка тетрадка с номерирани страници, на всяка от които бе изписано по едно изречение с красив почерк. Липсваше подпис, а и обръщение.

Зачете. Всяка страница съдържаше една любовна мисъл. На едно място прочете:

„Любовта е ненаситна. Постигнеш ли щастието, копнееш за рая; постигнеш ли рая, копнееш за небето.“

– Дали тя идва още в Люксембургската градина?

– Не, господине.

– В тази ли черква се моли?

– Не идва вече тук.

– Нали тук живее?

– Премести се.

– Къде отиде?

– Не каза адреса си.

„Колко е тежко да не знаеш къде живее душата ти!“

Другаде беше написано:

„Срещнах на улицата един много беден младеж. Шапката му – вехта, дрехата – износена, обувките – прогизнали, а душата му – пълна със звездни лъчи.“

На последната страница стоеше следното изречение:

„Слънцето би угаснало, ако на света нямаше поне един влюбен.“

Докато четеше това странно послание, Козет постепенно се унесе в мечти. Една човешка мисъл се беше изляла в тази тетрадка: въздишка след въздишка, без ред, без цел, наслуки. Тетрадката беше писмо. Писмо без адрес и без подпис. От кого? Козет не се поколеба нито за миг. Можеше да бъде само Той.

В душата ѝ отново просветна. Той пишеше! Той беше тук! Неговата ръка се бе провряла през решетката! Той я бе намерил.

Избяга в къщи, затвори се в стаята си и неколкократно прочете ръкописа, докато го научи наизуст. После го целуна и го скри до гърдите си. Целия ден беше като замаяна. Тя не се съмняваше нито миг, че писмото бе адресирано до нея.

Когато се свечери, Жан Валжан излезе. Козет се облече много грижливо. Облече най-хубавата си рокля. Нима очакваше нечие посещение или се канеше да излезе? Не.

Щом здрачът се сгъсти, тя слезе в градината и се насочи към пейката. Камъкът стоеше все още там. Тя седна и сложи ръка върху него, сякаш да му благодари.

Изведнъж изпита неясното чувство, че някой стои зад нея. Обърна глава и се изправи. Беше той. Гологлав, блед, отслабнал. Черните му дрехи едва се открояваха в мрака. Здрачът хвърляше синкава светлина върху челото му и скриваше очите му. Той не беше още призрак, но сякаш не беше и живо същество. Козет едва сдържа вика си. Той не помръдваше. Козет отстъпи назад и се облегна на едно дърво, за да не падне. Тогава чу гласа му.

– Простете, аз дойдох. Не можех да живея повече така и затова дойдох. Прочетохте ли писмото? Спомняхте ли си за мен? Много време

изтече от деня, когато ме погледнахте в Люксембургската градина. Скоро ще стане година оттогава. Вие внезапно изчезнахте. Разпитвах за вас. Бяхте се преместили. Не се бойте. Нали не ви пречи, че ви слушам като пеете и ви гледам, като се разхождате в градината? Оставете ме да идвам от време на време при вас. Иначе ще умра. Простете ми! О, ако знаехте само! Сърдите ли ми се?

– О, майко! – промълви Козет и се отпусна примрляла. Той я улови, когато залитна и я взе в прегръдките си.

Съзнанието му се замъгли. Сам той се олюляваше.

– Нима ме обичате? – попита той задавено.

– Мълчи! Нима не знаеш! – прошепна тя така тихо, че думите ѝ се отрониха като въздишка.

Седнаха на пейката. Не усещаха нито хладната нощ, нито ледения камък, нито мократа трева. Уловени несъзнателно за ръце, те се гледаха ненаситно.

Постепенно се отпуснаха. Двете млади чисти сърца си разказаха всичко. И мечтите, и възторзите, и отчаянието си. Как се бяха обичали безмълвно, как бяха страдали, когато не можеха да се виждат. Повериха си най-затаените чувства, опознаха се взаимно, заплениха се.

Когато си споделиха всичко, тя облегна глава на рамото му и попита:

– Как се казвате?

– Мариус. А вие?

– Козет.

ГЛАВА X ЛОШАТА ШЕГА НА ВЯТЪРА

Когато ханчето на Монфермей започна да запада, съпрузите Тенардие се бяха сдобили с още две деца, и двете момчета. Така им станаха прекалено много. Тенардиерица се беше отървала от последните две и то с рядко удоволствие. Както видяхте, нейните майчини чувства не се разпростираха отвъд дъщерите ѝ.

– Притрябвали са ми тия пискуни! – казваше тя за последните две.

Съпрузите се освободиха от тях и то не без изгода. Харизаха ги на една изтънчена престъпница Маньон, която се задължи да плаща на родителите по десет франка на месец.

Тя именно бе връчила на Епонин записката относно улица Плюме.

Маньон дълго бе оставала в сянка, без никой да я безпокои, но един прекрасен ден полицията довтаса в жилището ѝ и я арестува. Двете момченца играеха в нечий заден двор и съвсем не подозираха какво ги е сполетяло. Когато поискаха да се приберат, намериха вратата затворена. Кърпачът от дюкянчето насреща ги извика и им даде парче хартия, на което майка им бе написала един адрес. Кърпачът им каза:

– Идете там. Съвсем близо е. Покажете листчето и там ще ви оправят.

Двете деца тръгнаха. По-голямото водеше за ръка по-малкото и държеше в ръчичка листчето. Студено му беше. Премръзналите му пръстчета не държаха здраво листчето. На пресечката духна вятър и го изтръгна от ръката му. Смрачаваше се и момченцето не можа да го намери.

Тогава двете деца заскитаха наслуки по улиците.

Напролет остър, студен вятър често пронизва Париж. Като че ли някой е забравил полуотворена тъмната врата на зимата и сега духа от нея.

Тази вечер севернякът духаше така безмилостно, сякаш се беше завърнал януари. Гражданите бяха навлекли отново зимните си палта. Малкият Гаврош, винаги весел и зъзнец под дрипите си, се беше прехласнал пред дюкянчето на един бръснар. Той се бе пременил с един женски шал, който бе омотал около врата си. Привидно се любоваше на една младоженка от восьък, която се въртеше зад стъклото на витрината. Но всъщност разглеждаше дюкянчето, за да види дали не може да задигне някой калъп сапун и после да го продаде. Често си изкарваше обеди с такива сапуни. Той наричаше този вид работа „бръснене на бръснарите“.

Бръснарят се въртеше около клиента си в затопленото дюкянче и поглеждаше изпод вежди врага – зъзнецото безочливо гаменче, което беше пъхнало премръзналите си ръце в джобовете, но умът му явно не стоеше мирно. В това време две по-малки деца, едното като че ли седем, а другото петгодишно, влязоха в дюкянчето, искайки нещо с плачлив глас. Те говореха едно през друго и нищо не се разбираше. Зъбите им тракаха от студ. Бръснарят се извърна разярен и ги изтласка на улицата.

Гаврош изтича след децата и ги заговори:

– Какво има, сополанковци?

– Не знаем къде да ноцуваме – отвърна по-голямото.

– Само това ли било? Чудо голямо! Плаче ли се за такова нещо? – и той добави с покровителствен тон: – Елате с мен, малчуганчета!

Двете деца тръгнаха след него. Те не плачеха вече.

Гаврош пое с тях към Бастилията. Грубият бръснар го беше настроил нападателно и когато видя една портиерка, влачеща метлата подире си, той ѝ извика:

– С коня си ли излизате, госпожо?

В същото време опръска с кал лачените ботуши на един минувач.

– Ах, ти обеснико! – ядоса се минувачът.

– Оплаквате ли се от някого? – попита Гаврош, подавайки нос от шала.

– От тебе – изсумтя минувачът.

– Гишето е затворено. Не приемам вече оплаквания.

Малко по-нататък Гаврош съгледа под един вход тринадесетгодишно просякинче с толкова къса рокличка, че се виждаха коленете му. Бързото растене играе понякога такива номера.

– Горкото момиче! На, дръж поне това!

И като отви топлия шал от врата си, той наметна мършавите посинели рамене на момичето. Така шалът си възвърна своето първоначално предназначение.

След като стори това, Гаврош се разтресе от студ.

– Бр-р!

Дъждът се ожесточи като че ли още повече от неговото „бр-р“. Лощото небе така наказва добрите постъпки!

– Все едно! – додаде Гаврош, поглеждайки просякинчето, което се беше свило на кълбо под топлия шал. – Тая поне сега си има знаменито кожено палто!

Минаха покрай витрина с гъста желязна мрежа, отличителен белег на хлебарниците. Хлябът се крие като злато зад железни решетки!

– Ей, хлапета, вечеряли ли сте?

– От сутринта не сме хапвали нищо, господине – отвърна по-голямото.

– Че нямате ли си баща и майка?

– Имаме, господине, но не знаем къде са.

– Понякога е по-добре да не знаеш къде са, отколкото да знаеш – заяви философски Гаврош.

– Колко чудесно все пак! Мама ни беше казала, че ще ни води да си вземем върба за Цветница!

– Бабина ти трънкина! – забеляза Гаврош.

– Мама е истинска госпожа.

– Тинтири-минтири! – отвърна Гаврош.

Той се беше спрял пред хлебарницата и от няколко минути опипваше и пребъркваше всички скривалища на дрипите си.

– Спокойно, малчугани! Ще има вечеря за трима ни. И той измъкна едно су от джоба си. После бутна и двете в хлебарницата и сложи монетата върху тезгяха.

– Момче, хляб за пет сантима! На три парчета! Хлебарят изгледа тримата си клиенти и посегна към черния хляб. Гаврош кресна възмутено:

– Квойтуй?

Предупреждаваме читателите, че тази дума замества изречението: „Какво е това?“ Хлебарят го разбра.

– Много хубав второкачествен хляб.

– Искаш да кажеш просеник! – отвърна Гаврош презрително. – Бял хляб, момче! Черпя!

Хлебарят прибра парите, а Гаврош каза на децата:

– Гризкайте!

Те го погледнаха озадачени.

– Ах, вярно, те не разбират още. Яжте! Напъхайте това в чоквите си!

И той им даде по едно парче, като остави най-малкото за себе си. След като получи парите, хлебарят ги гледаше недоволно.

– Да си идем на улицата – предложи Гаврош.

И те поеха към Бастилията.

Когато минаха по една тъмна уличка, Гаврош се натъкна на Монпарнас.

– У, че си елегантен! И със сини очила! Не ти липсва вкус, честна апашка дума!

– Не кряскай толкова – предупреди го Монпарнас. —Отивам да търся Бабе.

– Аз мислех, че е в пандиза.

– Отпандизи се.

– Майстор и половина!

Гаврош хвана несъзнателно дръжката на бастунчето, което Монпарнас държеше в ръка и измъкна остра кама.

– Охо! – възкликна той. – Ти си си взел и жандара, само че в цивилни дрехи. С фантета ли възнамеряваш да се биеш.

– Нищо не се знае. Не е лошо да имаш карфица у себе си. Накъде си се запътил?

Гаврош посочи двете си протежета.

- Да ги сложа да нанкат.
- Къде ще спят?
- У мене.
- Нима имаш квартира? Къде е?
- В слона. Квоотуй?

Това е пак говорим израз, който никой не пише, но всеки произнася и значи: „Какво от това?“

– Всъщност защо не. Добре ли си там?

– Отлично. Само че не казвай никому. Въмквам се през една дупка между предните крака на слона. Е, хайде, лека нощ. Ако ти потрябвам за нещо, там съм. Няма портиер. Търси господин Гаврош.

Монпарнас се запъти към Гревския площад, а Гаврош продължи с децата към Бастилията.

По онова време в югоизточния край на площад Бастилия стърчеше все още странен макет, изграден от зидария и дърво, който представляваше слон с куличка. Могъщ осезаем призрак, изправен до невидимия призрак на Бастилията. Никой не хвърляше поглед към него. Беше изоставен и неприветлив. Този грубоват, но безспорно величествен паметник служеше за убежище на Гаврош.

– Не се бойте, сополанковци – каза той на децата, когато се приближиха. До стобора бе прикрепена стълбата на работниците от съседния дървен склад. Гаврош я изправи и опря горния ѝ край до зеещата тъмна дупка в корема на колоса.

– Качвайте се и влизайте!

Децата не се решаваха. Те се спогледаха ужасени. Той се качи горе, без да използва стълбата и им подвикна да го последват.

– Ето, видяхте ли? Хайде, бебчета! Качи се първо ти! – обърна се той към по-голямото. – Ще ти подам ръка.

Голямото дете се престаши. По-малкото, останало само между огромните лапи на слона, се разрева.

Когато голямото момченце се изкачи достатъчно, Гаврош се присегна и го издърпа горе.

– Чакай тука – каза му той.

После скочи върху тревата, сграбчи петгодишното момченце и се заизкачва с него. Той го подаде на братчето му и каза:

– Аз ще го бутам отдолу, а ти го тегли отгоре. След миг и тримата се озоваха в търбуха на слона.

– Сега сте мои гости, хлапенца!

Празнично облечените буржоа, които се разхождаха в неделя край

слона, често подхвърляха самодоволно:

– За какво ли пък служи това?

А то служеше, за да спаси от студ, мраз, град и дъжд, да предпази от зимната хала, от спането в калта и в снега едно малко създанийце без баща и майка, без хляб, без дреха, без покрив. То служеше да приюти невинното, отхвърлено от обществото дете. Да намали поне отчасти обществената вина. За това служеше слонът при Бастилията.

Гаврош потъна уверено в мрака, като собственик, който познава добре жилището си и запуши с една дъска отвора. После драсна клечка кибрит и запали върха на натопен в смола фитил, носещ името „Зимничен плъх“. Двете гостенчета се огледаха. Те сигурно изпитаха същото, което се изпитва в утробата на огромен кит. Над тях се издигаше внушителен скелет.

Малкото момченце се сгуши до братчето си и каза полугласно:

– Тъмно е като в рог.

– Какво ви прихваща? – сопна се Гаврош. – Да не би да искате двореца Тюйлери? Я ги виж, като че са расли в златен кафез! Вънка е тъмно като в рог, глупчо. Вън вали, а тука не. Вън е студено, а тук няма и следа от вятър.

Децата почнаха по-спокойно да разглеждат „апартаментата“.

Той ги бутна към дъното на туловището, където се намираше постелята му – дюшек, одеяло и ниша със завеси.

Дюшекът беше сламена рогозка, одеалото – почти ново парче грубо сукно. А сега да видим какво представляваше нишата.

Три дълги пръта, забити в корема на слона, съединени и омотани с въже в горния край, образуваха нещо като пирамида. Тя крепеше мрежа от медна жица, изкусно прикрепена така, че да обвие плътно трите пръта. Долу беше притисната като в обръч от големи камъни. Мрежата напомняше птичите клетки в зоологическата градина. Тази мрежа заместваше завесите.

Гаврош поотмести камъните, повдигна малко мрежата и каза:

– Изпълзете вътре, малчугани!

После се вмъкна и той, и грижливо нареди отново камъните, за да затвори плътно отвора.

И тримата се проснаха върху рогозката.

Гаврош все още държеше в ръка „Зимничния плъх“.

– А сега да къртим – заповяда той. – Ще угася свещника.

– Господине – попита по-малкото братче, като посочи мрежата, – какво е това?

– Това пази от плъховете. Взето е от зоологическата градина.

Докато говореше, той завиваше с края на одеалото малкото момченце, което прошепна:

– Ах, колко е приятно! Колко е топло!

Гаврош изгледа със задоволство одеалото.

– Пак от зоологическата градина. Взех го от маймуните, а рогозката е от жирафа.

Двете деца наблюдаваха смаяни и почитателни това необикновено и изобретателно същество, бездомно като тях, слабо като тях, което не се боеше от нищо.

– А не ви ли е страх от градските сержанти? – попита по-голямото.

– Не се казва сержанти, а фантета. Ами я ми кажете, защо ревахте одевете?

– Защото нямаме вече жилище.

– Не се казва жилище, а соба.

– И после, страх ни беше да останем сами нощем.

– Не се казва нощем, а по мръкнало.

– Благодаря, господине – каза детето.

– Няма вече да хленчите. Аз ще се грижа за вас. Ще видите колко хубаво ще си живеем. През лятото ще се къпем в реката, а през зимата ще ходим на театър. Брей, фитилът догаря. Внимание! Нямам пари за повече осветление.

– Освен това някоя искра може да падне върху рогозката и да подпали къщата.

– Казва се „да опърли комина“.

После той зави за последен път децата, духна кандилцето и каза: – Къртете!

– Много ми е добре – промърмори по-голямото – като че ли имам пухена възглавница под главата.

– Не се казва глава, а чутура.

Едва изгаснала светлината, мрежата, под която лежаха децата, се разтърси силно. Чу се глухо триене, съпроводено с металически звук, като че ли в медната жица се впиваха стотици зъби и нокти.

Смразено от ужас, петгодишното момченце бутна братчето си, но то вече „къртеше“, както му бе заповядал Гаврош. Тогава, примряло от страх, детето се осмели да се обърне към Гаврош, сдържайки дъха си:

– Господине! Какво е това?

– Плъхове.

И действително плъховете, гъмжащи в утробата на слона които

стояха на почтително разстояние, докато светеше свещта, се втурнаха към палатката на Гаврош, подушили „прясно месо“.

Малкото момченце не можеше да заспи.

– Господине! – обади се повторно то. – Какво е това плъхове.

– Мишки.

Това обяснение поуспокои детето, защото то беше виждало бели мишки на панаира.

– А защо не си вземете котка?

– Имах, но те я изядоха.

Детето цяло се разтрепери.

– Кой изяде котката? Мишките ли?

– Да, плъховете.

– А могат ли да изядат и нас?

– Като нищо.

Ужасът на детето достигна краен предел, но Гаврош добави:

– Не се бой. Те не могат да влязат при нас. А и аз нали съм тук? Не се бой. Ето, хвани ръката ми. Нанкай.

Детето притисна ръката му до гърдите си и се почувствува в безопасност.

Нощните часове изтекоха. Изправен неподвижно, с вперени в мрака очи, огромният слон стоеше замислен и сякаш доволен от своето добро дело, охранявайки от небето и хората три злочести заспали дечица.

За да разберете по-добре следващата случка, трябва да поясним, че полицейският пост се намирал на другия край на площада и не можеше нито да види, нито да чуе какво ставаше около слона.

Малко преди разсъмване някакъв мъж прекоси площада и се озова под търбуха на слона. Той нададе странен вик, който би могъл да бъде възпроизведен само от папагал:

– Кирикикиу!

Когато викна втори път, от вътрешността на слона му се обади звънък и весел детски глас:

– Да.

Почти незабавно дъската, която затуляше отвора, се отмести и едно дете тупна до мъжа. Детето беше Гаврош, а мъжът – Монпарнас.

– Имаме нужда от теб, ела да помагаш.

Момчето не поиска повече обяснения.

– Идвам.

Двамата закривуличиха между зарзаватчийските колички, които в този час се придвижваха към халите. Стгшени в ямурлуците си поради

силния дъжд, зарзаватчиите дори не поглеждаха двамата странни минавачи.

ГЛАВА XI ПЕРИПЕТИИТЕ НА БЯГСТВОТО

Ето какво се бе случило същата нощ в затвора Форс. Бабе, Брюжон, Устатия и Тенардие се бяха нагласили да избягат, макар че Тенардие беше в единична килия. Бабе беше успял да се измъкне още през деня. Уговорили се бяха Монпарнас да им помогне отвън.

Независимо от слабото си телосложение и умишлено глупавия си вид, Брюжон беше много хитър, ловък и опасен крадец. Първите му опити в апашкото изкуство имаха за обект покривите и той се бе усъвършенствал да ходи по тях. Моментът беше много удобен за бягство, защото поправяха покрива на затвора и горе имаше стълби, тоест мостове към свободата.

Устатия и Брюжон бяха настанени в същата спалня, а Тенардие – точно над тях.

Леглата им по една случайност опираха до комина.

Таванът на затвора беше разделен на килии, преградени с тройни решетки и обковани с ламарина врати, отрупани с огромни гвоздеи. В една такава единична килия беше затворен Тенардие.

В много затвори има продажни служители, съучастници в бягствата на престъпниците.

С доставен по тъмен начин гвоздей Брюжон и Устатия издълбаха дупка в комина, покатериха се по него и се озоваха на покрива. Бурята бушуваше. Пропаст ги делеше от зида, ограждащ караулния път. В дъното проблясваше пушката на часовоя. Те вързаха единия край на въже-то, което носеха със себе си за комина, метнаха другия върху зида и скочиха смело над пропастта. Вкопчиха се в гредата върху зида и по въже-то се прехвърлиха върху друг, по-нисък покрив, оттам е някакъв двор и се намериха след миг на улицата. Едва ли беше минало и час, откакто се бяха на дигнали от постелята си с гвоздей в ръка и план за бягство в глава.

Няколко мига по-късно срещнаха Бабе и Монпарнас, които обикаляха около затвора.

Тенардие беше предупреден – не можа да се разбере как – и остана буден. Той зърна две сенки, които пълзяха по покрива под дъжда.

Едната спря пред прозорчето му. Той я позна: беше Брюжон. Това му беше достатъчно.

Смятан за опасен разбойник, Тенардие беше поставен под зорка охрана. Всеки два часа сменяха часовая пред килията му. Краката на затворника бяха оковани във вериги. Всеки ден в четири часа тъмничар, придружен от два огромни паса, влизаше в килията му и слагаше до леглото му стомна вода, паница постна чорба и черен хляб. Той проверяваше веригите и решетките, като ги почукваше. Същият пазач го посещаваше заедно с кучетата и два пъти през нощта.

Тенардие си беше изпросил един железен клин, за да втика с него хляба си в една пукнатина на стената, та да го пази от плъховете.

В два часа през нощта смениха дежурния и го заместиха новобранец. След това мина надзирателят с кучетата. Когато в четири часа дойдоха да сменят часовая, намериха го заспал като труп пред килията на Тенардие. Колкото до Тенардие, от него нямаше и следа. Счупените му окови лежах на пода. В тавана на килията му зееше широка дупка. Една дъска от одъра му беше откована. Сигурно я бе отмъкнал със себе си. Намериха полуизпразнената бутилка с чудното вино, което бе приспало войничето, чийто щик беше изчезнал безследно.

Когато откриха бягството на Тенардие, всички смятаха, че той вече е въвн от опасност. Всъщност той още не беше осъществил окончателно бягството си. Той намери въжето, вързано за комина, но то се бе скъсало при спускането на Устатия и на Брюжон и затова не можеше с него да скочи на зида. Тръгна по покривите и към три часа сутринта се намери на гребена на една порутина, която завършваше с висок калкан. Никой не би могъл да каже как се бе добрал до нея. Може би беше използвал стълбите на покривчиите. Никога не можа да се узнае как бе изминал сравнително голямото разстояние от затвора до тази руина. Бягачият е обзет от вдъхновение. Тъй или иначе той лежеше, мокър до кости, изнемощял и изподран върху отвесния зид, висок колкото съседните триетажни къщи. Въжето, което носеше у себе си, беше много късо. Той чакаше блед, загубил всяка надежда и съзнаващ с ужас, че скоро ще се развидели и ще го открият. Часовникът изби четири часа. Тенардие долови далечен шум от отваряне и затваряне на врати, суетене на караули, пресипнали гласове на ключари. Факел прекоси бързо тавана на затвора, където беше неговата килия. Нещастникът виждаше добре затвора от наблюдателния си пункт. По покривите заблещукаха светлини. А на изток, откъм Бастилията небето зловещо побледняваше.

Той продължаваше да лежи върху тясната стена, обзет от шемет, че

може да падне и от ужас, че ще го арестуват, ако остане горе. Внезапно видя под себе си двама мъже. Чу, че разговарят на апашки жаргон и пред очите му просветна. Първият каза тихо, но отчетливо:

– Хайде да офейкваме! Какво още се мотаем тъдява?

Вторият отвърна:

– Но там пази един аскер. Ще ни пипнат туканка.

По двете думи „тъдява“ и „туканка“ Тенардие разпозна Брюжон и Бабе. В това време към тях се присъединиха още двама и единият от тях каза:

– А какво ни гарантира, че той не се нуждае от нас?

При тези думи, изречени на литературен френски език, Тенардие разпозна Монпарнас, който не си служеше с жаргон, макар че го владееше отлично.

Четвъртият не бе казал нито дума, но широките му рамене го издаваха. Беше Устатия.

Брюжон каза почти заповеднически:

– Кръчмарят не е успял да офейка. Той е нов в занаята.

Бабе добави:

– Твоят кръчмар ще да са го спипали на местопрестъплението. За тая работа трябва да си майстор. Той е чирак. Чуваш ли глъчката в затвора? Виждаш ли светлините? Спипали са го, казвам ти. Да вървим.

– Приятел в нужда не се оставя – измърмори Монпарнас.

– Аз пък ти казвам: сбара ли са го. Да се омитаме. Ей сега някое фанте ще ни мерне.

Монпарнас възразяваше все по-слабо. Обезпокоителната глъчка, която идеше от затвора, ги подтикваше да се отдалечат колкото се може по-скоро от това опасно място.

Тенардие се задъхваше върху стената. Не се осмеляваше да се обади на другарите си, за да не би някой друг да го чуе и всичко да пропадне. Мина му обаче една спасителна мисъл. Извади от джоба си въжето на Брюжон и го хвърли в дворчето под себе си.

– Вдовичка – каза Бабе. На апашки език, въже.

– Моят сиджим – заяви Брюжон.

– Кръчмарят е някъде тук – каза Монпарнас.

Вдигнаха очи. Тенардие се подаде иззад зида.

– Бързо. У теб ли е другият край на въжето? Ще му го хвърлим, той ще го върже за зида и ще се спусне – прошепна Монпарнас.

– Премръзнали са ми ръцете – осмели се да каже Тенардие. – Няма да мога.

– Тогава един от нас трябва да се покатери – предложи Монпарнас.

Стар комин беше долепен до стената близо до мястото, където се беше вкопчил Тенардие.

– Трябва да се покатерим по комина – каза пак Монпарнас.

– По кюнеца? – възкликна Бабе. – Мъж никога. Само дете може да се покатери.

– Откъде да вземем детето? – обади се Устатия.

– Почакайте малко. Сетих се откъде – каза Монпарнас и се втурна към Бастилията.

Изминаха седем-осем минути, осем века за Тенардие. Четиримата му другари не промълвяха нито дума. Най-сетне в дворчето се вмъкна Монпарнас, водещ със себе си Гаврош.

– Юнак ли си, малчугане? – попита го Устатия.

– Малчуган като мене е мъж, а мъже като вас са малчугани.

– Брех, че дълъг език – удиви се Бабе.

– Детето на Париж не е вчерашно – каза Брюжон.

Обясняха му какво трябва да направи. Момчето цъкна неподражаемо с език, сякаш искаше да каже: „Само толкова ли?“

– Горест има един човек, когото трябва да спасиш – поде Монпарнас.

– Съгласен ли си? – попита го Брюжон.

– Глупак – отвърна Гаврош, като че ли въпросът му се стори излишен. Той свали обувките си. Устатия го сграбчи и го сложи на покрива на барачката, от която излизаше комина. Детето захпа въжето и се заизкачва решително. По едно време повдигна глава и съгледа Тенардие.

– Охо! Това било баща ми!... Нищо, няма значение – каза то и продължи да се катери.

Гаврош стигна до върха на зида, завърза здраво въжето за напречната греда и миг по-късно Тенардие беше на улицата.

Щом усети паважа под краката си, жестоката му жизненост тутакси се възвърна и първият възклик на нашия стар познайник беше:

– Кого ще изядем сега?

– Да се измитаме по-бързо – предложи Брюжон. – На улица Плюеме имаше една работа, която изглеждаше удобна: безлюдна улица, усамотена къща, стара, ръждясала решетка и две сами жени.

– Много добре. Защо не?

– Твоята щерка Епонин проучи мястото – отвърна Бабе.

– И донесе сухар – добави Устатия. – Там изглежда не може да се направи нищо.

– Щерката има пипе, но все пак ще трябва да проверим и ние.

Нито един от мъжете като че ли не забелязваше вече Гаврош. Той почака няколко минути, надявайки се, че баща му ще се обърне към него, после obu обувките си и каза:

– Нали нямате вече нужда от мене? Аз си отивам. Трябва да събудя дечицата си.

И той си отиде. Петимата мъже излязоха един след друг от двора. Когато Гаврош изчезна от погледите им, Бабе дръпна Тенардие настрана и му каза:

– Видя ли детето?

– Кое дете?

– Което се покатери по стената да ти донесе въжето.

– Не го разгледах добре.

– Мисля, че беше синът ти.

– Ами! Така ти се е сторило – каза Тенардие и се отдалечи.

ГЛАВА XII БЕЗОБЛАЧНО ЩАСТИЕ

Читателят е разбрал навярно, че след като позна през решетката обитателката на къщата на улица Плюме, Епонин най-напред отстрани злодеите от този дом, а после заведе там Мариус. След няколко дни, прекарани в захлас пред решетъчната ограда, Мариус се беше вмъкнал много лесно в градината: достатъчно беше да изкърти една пръчка от старата решетка, която се клатеше в ръждясалото си гнездо като старчески зъб. Мариус беше тънък и се провря лесно.

След първата вечер, когато свързаха навеки душите си, Мариус идваше всеки ден. През целия месец май всяка нощ в дивата занемарена градина, под уханните гъсти храсти две невинни същества, чисти и благородни, се държаха за ръце, гледаха се, разговаряха и живееха в дивно блаженство. Нищо повече не им трябваше. Разговорите им бяха съвсем невинни и често пъти наивни.

Козет казваше на Мариус:

– Знаеш ли? Аз се казвам Евфразия, но ми викат Козет.

– Да..., но и Козет не е лошо.

– Нима предпочиташ Козет пред Евфразия?

– Да!

– Тогава и аз го предпочитам. Наричай ме така.

Друг път тя го поглеждаше втренчено и възкликваше:

– Господине, вие сте прекрасен, хубав, находчив, сигурно по-начетен от мене, но по едно нещо аз безспорно ви превъзхождам: „Обичам те!“

Мариус беше на седмото небе.

Веднъж той каза на Козет:

– Представи си, по едно време мислех, че се казваш Юрсюл.

И двамата се смяха цялата вечер на това.

Мариус си представяше живота си с Козет просто така: да идва всяка вечер, да отгества старата услужлива пречка на решетката, да сядат двамата един до друг на пейката, да гледат звездния свод, да гали върха на пръстите на Козет и така до края на живота им. А през това време над главите им минаваха облаци.

ГЛАВА XIII ПЪРВИ СЕНКИ

Жан Валжан не подозираше защо Козет беше весела и това му стигаше, за да се чувства щастлив. Козет никога не му възразяваше. Той пожелаеше да се разхождат? Добре, татенце. Искаше да останат в къщи? Още по-добре. Да прекарат заедно вечерта? Тя изглеждаше очарована. Тъй като той винаги си отиваше в десет часа вечерта, в такива случаи Мариус се вмъкваше по-късно, когато чуеше, че Козет отваря вратата към външната площадка. Жан Валжан беше забравил съществуването на младежа.

Мариус никога не се мяркаше денем към тях. Нито стъпваше в къщата. Те се спотаяваха в чупката до площадката, за да не ги видят или чуят от улицата и често само си стискаха ръцете, без да говорят. През този сладостен месец май те изпитаха неповторимо щастие. В какво се състоеше то?

За Мариус да слуша Козетините приказки за дрехи.

За Козет – да слуша Мариусовите приказки за политика.

Да съзерцават една и съща планета в небето.

Да мълчат заедно и пр., все в същия дух.

Но се появиха усложнения.

Една вечер Мариус отиваше на среща. Тъкмо когато завиваше по улица Плюме, чу нечий глас съвсем близо до себе си:

– Добър вечер, господин Мариус!

Той вдигна глава и разпозна Епонин. Тази среща му оказа странно

въздействие. Откакто девойката го бе завела на улица Плюме, той нито веднъж не се беше сетил за нея и напълно я бе забравил. Можеше да й бъде само признателен, защото дължеше на нея сегашното си щастие, но все пак изпита неприятно чувство, когато я видя. Той възкликна, леко смутен:

– А, вие ли сте, Епонин.

– Защо ми говорите на „вие“? Да не би да съм ви сторила нещо?

Естествено Мариус нямаше нищо против нея. Но след като говореше на „ти“ с Козет, можеше да се обърне само на „вие“ към Епонин.

Понеже той не казваше нищо, тя възкликна:

– Я кажете...

Но гласът ѝ пресекна. Това така безгрижно и дръзко момиче като че ли не можеше да намери подходящи думи.

– Е?... – поде тя отново. После млъкна и остана с наведени очи.

– Лека нощ, господин Мариус – каза внезапно тя и се отдалечи.

ГЛАВА XIV „КАБ“ ЗНАЧИ НА ЖАРГОН „ЛАЯ“

На другия ден беше 3 юни, 3 юни 1832 година, дата, която трябва да отбележим поради сериозните събития, надвиснали през това време над Париж. Нощта се спускаше и Мариус вървеше по същия път, изпълнен със същите мисли и същото очарование. Той забеляза, че Епонин идва срещу него. Два дни поред! Наистина това беше вече прекалено. Той се обърна рязко и отиде на улица Плюме откъм другата страна.

Това принуди Епонин да го проследи чак до улица Плюме, нещо, което досега не бе правила.

Тя видя как той отмести пречката и влезе в градината.

„Охо! Той влиза в къщата!“ – каза си тя. – „Само такива да ги нямаме!“ – прошепна мрачно девойката.

После седна на оградата до изкъртената пречка. Стоя така повече от час, без да помръдне. Към десет часа вечерта един закъснял буржоа мина край оградата и чу нечий задавен, заплашителен глас:

– Не ми е чудно, че се мъкне тука всяка вечер!

Минувачът се огледа, не видя никой и много се уплаши. Той ускори крачка. И добре стори, че побърза, защото няколко секунди по-късно по улица Плюме се зададоха шестима мъже, които вървяха поотделно край стените, на известно разстояние един от друг.

Щом стигна до решетката, първият се спря и зачака другите. Заговориха полугласно.

– Туканачка е – каза единият.

– Има ли каб? – попита вторият.

– Не зная. Сбарал съм за всеки случай едно топче и ще му дам да джвака.

– Решетката е стара.

– Още по-добре. Няма да скрибуца много и лесно ще я престържем.

Шестият започна да опипва решетката, както беше сторила малко преди това Епонин. Така стигна до откъртената от Мариус пречка. Нечия ръка се подаде внезапно от сянката, хвана го за рамото, а после го удари грубо по гърдите. Пресипнал глас пошепна на ухото му:

– Има каб.

Мъжът се сепна уплашено.

– Коя ли е пък тази хубостница?

– Щерка ви.

Действително беше Епонин, а мъжът беше Тенардие. Когато Епонин излезе от сянката, петимата други мъже се приближиха безшумно със зловещата походка, свойствена на нощни птици като тях. В ръцете им се виждаха грозни сечива.

– Ей ти! Какво търсиш тук? Да не си полудяла! – извика задавено Тенардие. – Защо ни пречиш да си вършим работата?

Епонин се засмя и се хвърли на врата му.

– Аз съм тук, татенце, ей така, но вие не би трябвало да идвате. Защо сте тук, щом пратих сухар? Тука няма какво да се прави. Прегърни ме де, любими татко! Значи вече сте свободен?

Тенардие се опита да се освободи от ръцете ѝ.

– Добре, добре. Да, свободен съм. А сега, дим да те няма!

Но Епонин не го пущаше и удвояваше ласките си.

– Миличкият ми татко! Страшно ви сече акълът, щом сте успели да дуфтите. Разкажете ми как стана цялата работа? Ами мама? Какво става с майка ми?

– Отде да я зная, остави ме, казвам ти, махай се отук!

Епонин почна да се глези като малко дете.

– Пъдите ме, а аз четири месеца не съм ви виждала и едва имах време да ви прегърна.

– Е, стига толкова, става глупаво! – обади се Бабе.

– Да побързаме! – намеси се Устатия. – Могат да минат фантетата. Остави ни на мира.

– Не виждаш ли, че ни чака работа? – сопна ѝ се Бабе.

– Защо нямате доверие в мене? Нали съм родна дъщеря на моя баща? Нали аз бях наговарена да проуча работата? Помагала съм ви неведнъж. Нали ви предупредих? Излишно се излагате.

– Вътре има две сами жени.

– Няма ги. Преместиха се.

– Но свещите са си на мястото – забеляза Бабе.

– Разберете, това са бедни хора и в тази барачка няма да намерите нито грош.

– Върви по дяволите! – кресна Тенардие – когато претърсим къщата и я обърнем наопаки, ще ти кажем какво сме намерили! Махай се и остави мъжете да си гледат работата!

Тогава тя се облегна на решетката.

– Чуйте добре, приятели. Ако докоснете решетката, ще се развикам, ще разбудя всичко живо, ще накарам да ви арестуват и шестимата.

– В състояние е да го направи — обясни Тенардие на другарите си.

– Ще издам най-напред баща си!

Тенардие пристъпи към нея.

– Стой по-далече, старче!

– Ако се приближите, ще се разлая. Нали ви казах? Има каб. Това съм аз. Пет пари не давам за вас. Вървете си по пътя, до гуша ми дойдете. Мен не ме е страх от нищо! Пет пари не давам дали утре ще ме намерят намущкана с нож от баща ми върху паветата на улица Плюеме!

Тя прекъсна изблика си, защото се закашля. Тесните ѝ гърди хриптяха.

– Нали трябва да живеем, да ядем...

– Пукайте!

Шестимата апаши се оттеглиха за миг и започнаха да се съвещават.

– Става ѝ нещо. Дали не е влюбена в стопанина? Иначе бива си я работата. Виж какви скъпи пердета по прозорците.

– В такъв случай влизайте и си вършете работата – предложи Монпарнас. – Аз ще остана с момата, а ако се опре...

Той показа острието на ножа си. Тенардие мълчеше. Брюжон, който беше замислил удара и се ползваше с уважение сред другарите си, изглеждаше угрижен. Бабе се обърна към него:

– Няма ли да кажеш нещо, Брюжон?

Брюжон беше суеверен. Той помълча и най-сетне каза:

– Тази сутрин видях две врабчета, които се боричкаха. Вечерта попадам на жена, която я избива на кавга. Това е лош знак. Да се махаме

оттук.

И те си отидоха.

– Можех да ѝ светя маслото – измърмори Монпарнас.

– Аз пък не посягам на дами — каза Бабе.

На ъгъла на улицата те се спряха.

– Къде ще спим?

– Под Париж.

– У тебе ли е ключът на решетката?

– Разбира се.

Епонин ги проследи чак до булеварда. Шестимата мъже се разделиха и потънаха в мрака, сякаш се стопиха в него.

ГЛАВА XV МАРИУС СЪТПВА НА ЗЕМЯТА И ДАВА АДРЕСА СИ НА КОЗЕТ

Докато кучето на пост стоеше край градинската решетка и шестимата злодеи не можаха да сломят съпротивата на една девойка, Мариус стоеше до Козет. Той я намери тъжна. Тя беше плакала.

Първият облак в техния дивен блян.

Първата дума на Мариус бе:

– Какво ти е?

Тя отвърна:

– Ще ти кажа.

После седна на пейката до площадката и когато Мариус се настани до нея, тя продължи:

– Баща ми каза тази сутрин да се приготвя. Имал работа. Щели сме да заминем.

Мариус потрепера от главата до краката.

Когато човек се намира на края на живота, смъртта е равностилна на заминаване. Когато се намира в началото му, заминаването е равностилно на смърт.

През тези шест седмици той бе свикнал с мисълта, че Козет е негова. Струваше му се, че те до такава степен са слели душите си, че ако пожелаят да си ги вземат обратно, ще им бъде невъзможно да ги разграничат. И изведнъж суровият глас на действителността му извика: „Козет не е твоя!“

От шест седмици той живееше извън реалната действителност. Сега се събуди. Думите „ще заминем“ го върнаха грубо на земята.

Ток не можа да каже каквото и да било, Козет усети само, че ръката му се вледени. Тя на свой ред се обезпокои:

– Какво ти е?

– Не разбирам какво казваш – промълви той така тихо, че тя едва го чу.

– Тази сутрин баща ми каза да приготвя багажа си. В срок от една седмица ще заминем може би за Англия.

– Но това е чудовишно! – възкликна Мариус. – И кога ще се върнеш?

– Той не каза това.

Мариус стана и запита хладно:

– Ще заминете ли с него, Козет?

Козет обърна към него пълните си с тревога очи и попита на свой ред:

– Къде?

– В Англия. Ще отидете ли?

– Но защо ми говориш на „вие“?

– Питам ви, ще отидете ли?

– Но щом баща ми отива.

– Добре, в такъв случай и аз ще замина.

Козет отгатна смисъла на думите му, преди да го разбее. Тя побледня като мъртвец и прошепна сподавено:

– Какво искаш да кажеш?

Мариус вдигна очи към небето и отвърна:

– Нищо.

– Колко сме глупави – разведри се Козет. – Имам една идея. Щом ние заминем, замини и ти. Ела и ти там, където ще бъдем ние.

Сега вече Мариус стъпи здраво на земята.

– Да замина с вас? Луда ли си? Но нали за това трябват пари, а аз нямам. Да отида в Англия! Та аз дължа над десет луидора на Курфейрак, един мой приятел. От шест седмици бях забравил за тия несгоди и не съм ти говорил за тях. О, Козет, ти ме виждаш само нощем и ми даряваш любовта си. Ако ме видиш денем, би ми предложила милостиня. Да отида в Англия! Та аз нямам пари дори за паспорт!

Той подпря отчаян глава на близкото дърво. Дълго стоя така. Найсетне се обърна. Чу задавен плач. Козет хълцаше. Тя плачеше вече два часа до замисления дълбоко Мариус.

- Той падна на колене пред нея.
- Не плачи!
  - Как да не плача, щом ние ще заминем, а ти не можеш да дойдеш с нас?
  - Козет, не ме чакай утре.
  - Защо?
  - Чакай ме други ден.
  - Цял ден без да те видя!
  - Нека пожертвуваме един ден, за да спечелим може би цял живот!
  - Това ли е желанието ти?
  - Да. Добре че се сетих – поде Мариус – Ти трябва да знаеш адреса ми, може да се случи нещо. Аз живея при моя приятел Курфейрак, на улица Верьори № 16.
- Той бръкна в джоба си, извади ножче и издълба с острието в мазилката на стената: улица Верьори № 16.
- Ти си намислил нещо, Мариус.
  - Ето какво съм намислил. Невъзможно е да се разделим!
- Когато се сбогуваха, Мариус бе взел едно крайно решение.

ГЛАВА XVI СТАРЧЕСКО СЪРЦЕ В СЪЛКНОВЕНИЕ С МЛАДЕЖКО

По това време дядо Жилнорман беше навършил деветдесет и една година. Продължаваше да живее е дъщеря си в старата къща. Читателят навярно си спомня, че той спадаше към старците, които дочакват изправени смъртта, без да се превият под тежестта на годините, нито под бремето на скръбта. Но той се чувствуваше душевно отпаднал. Казваше, че ако Мариус още известно време не се обади...

Беше накарал да закачат в спалнята му, точно срещу леглото, портрета на по-малката му дъщеря. Непрекъснато го гледаше.

Веднъж забеляза:

– Струва ми се, че той прилича на нея.

Същата вечер си каза, че вече няма никаква надежда Мариус да се върне, че трябва да престане да го чака. Но цялото му същество се бунтуваше. „Как, нима никога вече няма да го видя?“

Господин Жилнорман обори скръбно глава и се замисли дълбоко.

В този миг влезе старият му прислужник и запита:

– Господарю, ще можете ли да приемете господин Мариус?

Старецът се повдигна от креслото смъртно блед. Кръвта се отдръпна към сърцето му.

– Кой господин Мариус?

– Не зная. Не съм го виждал. Николет ми каза: „Вън чака един младеж. Кажете, че е господин Мариус.“

Господин Жилнорман промълви едва чуто:

– Въведете го.

Мариус спря до вратата.

Дядо Жилнорман, стъписан от изненада и радост, остана за миг едва ли не заслепен от сияйно видение. За малко не загуби съзнание. Найсетне! След цели четири години! Намери го красив, изтънчен, вече мъж, прекрасен. Испита желание да разтвори обятията си, да се втурне към него. Топли думи нахлуха в гърдите му, готови да бликнат навън. Цялата му обич стигна до устните му и по силата на противоречието, което беше негова основна черта, се превърна в грубост.

– За какво сте дошли?

– Господине...

Господин Жилнорман беше недоволен и от себе си, и от Мариус. Той беше толкова студен!

– Смилете се над мен, господине!

– Да се смиля над вас? Младежът иска милост от деветдесетгодишния старец, така ли? Вие встъпвате в живота, аз го напускам. Вие имате пред себе си цялото озарено бъдеще, а аз съм вече навлязъл в нощта и вие искате да се смиля над вас! Ще ми кажете ли какво искате от мен?

– Господине, зная, че присъствието ми ви дразни, но аз съм дошъл да ви поискам нещо и веднага ще си отида.

– Вие сте глупак! Кой ви е казал да си отивате?

– Господине, дошъл съм да ви поискам разрешение да се ожена.

– Да се жените! На двадесет и една година! Добре сте уредили работата! Остава само да поискате разрешение! Дребна формалност! Я ми кажете, имате ли състояние? Натрупахте ли пари? Какво печелите с вашето адвокатство?

– Нищо.

– Нищо? Значи девойката е богата, така ли?

– Колкото мене.

– Как? Няма зестра? Може би очаква нещо в бъдеще?

– Не вярвам.

- Гола-голеничка! А какво представлява баща й?
- Не зная.
- Как се казва тя.
- Госпожица Фошльован.
- Тфу! – процеди през зъби старецът. – Не, господине, никога!

Никога!

- Татко!
- Никога!

Това „никога“ бе произнесено с такъв тон, че Мариус загуби всяка надежда. Той прекоси стаята с бавни крачки, олюляващ се, напомнящ по-скоро на човек, който умира, отколкото човек, който си отива. Господин Жилнорман го следеше с очи. Тъкмо когато Мариус се накланя да излезе, старецът се спусна със свойствената на властните и капризни натури живост, сграбчи младежа за яката и го върна енергично в стаята.

– Хайде, разкажи ми всичко! – каза му той. Едничката дума „татко“, изплъзнала се на Мариус в последния миг, бе предизвикала този рядък обрат.

– Хайде, говори! Разкажи ми любовните си увлечения. Колко глупави са младите!

- Татко! – повтори Мариус.
- Ето, така, наричай ме татко и ще видиш!

В резкия му глас се прокрадваше сега толкова нежност и бащинска обич, че Мариус, минал внезапно от отчаянието към надеждата, стоеше замаян.

- Добре, татко – каза той.
- Дръж, ето ти сто луидора. Облечен си като бродяга.

– Татко, мило татенце, да знаехте само колко я обичам. Вие дори не можете да си представите. Бях много нещастен, но сега я виждам всеки ден. Баща й не знае нищо, но представете си, те заминават, баща й иска да я заведе в Англия и тогава аз си казах: „Ще отида при дядо, ще му разкажа всичко. Иначе ще полудея, ще се хвърля в реката. Трябва непременно да се ожена за нея.“ Ето, това е всичко. Тя живее в градина, заградена с решетка, на улица Плюме.

Дядо Жилнорман седеше, грейнал от щастие.

– Плюме ли? Хубаво. Това подхожда на възрастта ти. Предпочитам те влюбен, отколкото якобинец. Предпочитам да тичаш подир фуста, отколкото подир господин Робеспьер! Значи малката те приема скришом от татко си. И това е в реда на нещата. И аз съм имал такива приключения. И не едно. Знаеш ли какво се прави в такива случаи? Това не се

взема много навътре. Не се разиграват трагедии, нито се стига до венчило. Човек постъпва чисто и просто разумно. Ето ти двеста пистола. По-забавлявай се! Какво по-хубаво от това? Човек не се жени, но това нищо не пречи. Нали разбираш?

Вакаменен и неспособен да промълви нито дума, Мариус поклати отрицателно глава.

– Ех, глупчо! Направи я своя любовница!

Мариус побледня. Той не бе разбрал нито дума от приказките на дядо си. Старецът бълнуваше. Но бълнуването му завърши с дума, която смъртно обиди Козет. Думите: „Направи я своя любовница!“ се впиха като кама в сърцето на честния младеж.

Той стана, взе си шапката и се отправи към вратата. Там се обърна, поклони се дълбоко и каза:

– Преди пет години вие оскърбихте баща ми. Днес оскърбявате жена ми. Не искам нищо друго от вас, господине. Сбогом.

Дядо Жилнорман раззина смаян уста, разпери ръце, но преди да се изправи, вратата се беше затворила и Мариус беше изчезнал.

Старецът остана няколко мига неподвижен, като поразен от мълния. Най-сетне успя да се изскубне от креслото, изтича към вратата и завика:

– Тичайте след него! Настигнете го! Какво съм му сторил? Той е луд! Отива си! Ах, Господи! Този път няма да се върне никога!

Приблужи се до прозореца, отвори го, подаде се почти цял навън и извика:

– Мариус! Мариус!

Но Мариус не можеше да го чуе.

Старецът стисна чело с ръцете си, отстъпи и се строполи в едно кресло без глас, без сълзи, с безжизнен поглед и пусто сърце.

ГЛАВА XVII ЖАН ВАЛЖАН

Същия ден в четири часа следобед Жан Валжан седеше сам върху усамотения насип на Марсово поле. Било от благоразумие, било от желание да се съсредоточи, било чисто и просто вследствие неусетните промени в навиците, сега той излизаше много рядко с Козет. Беше облечен с работническата си дреха и със сив памучен панталон. Лицето му се губеше под голямата козирка на каскета. Чувствуваше се спокоен и

щастлив по отношение на Козет. Тревогите и съмненията му се разсеяха. Но от една-две седмици, го бяха налегнали други опасения. Той зърна веднъж по булеварда Тенардие. Тъй като беше преоблечен, Тенардие не го позна. Но оттогава насам Жан Валжан на няколко пъти го забеляза, че обикаля из квартала им и вече беше сигурен, че престъпникът замисля нещо. Неговото присъствие тук означаваше всевъзможни опасности, събрани наедно.

А и Париж беше неспокоен. Политическите смутове не са удобни за хора, които искат да скрият нещо от живота си: полицията става недоверчива и мнителна. Тръгнала по следите на някой бунтовник, тя лесно би могла да се натъкне на избягал каторжник.

Поради всички тия съображения той беше угрижен.

Най-сетне едно необяснимо и съвсем прясно събитие допринесе за засилване на бдителността му. Тази сутрин, станал пръв в къщата, той забеляза, разхождайки се в градината, един адрес, издълбан вероятно с гвоздей в стената: „Улица Верьори № 16“.

Надписът беше издълбан съвсем наскоро, буквите се белееха върху стария почернял хоросан, а върху копривата в подножието на стената се беше посипала мазилка. Очевидно беше написан през нощта.

Какво означаваше? Адрес? Знак за някого? Предупреждение за него самия? Във всеки случай явно беше, че някой непознат се беше вмъкнал в градината. Той си спомни странните приключения, които неотдавна бяха разтревожили обитателите на къщата. Въздържа се обаче да спомене пред Козет за надписа, за да не я уплаши.

Като обмисли и прецени всичко, той реши да напусне Париж, а даже и Франция и да замине за Англия. Предупреди Козет. Смяташе да заминат най-късно след една седмица.

Той седеше сега замислен върху насипа, като в главата му се въртяха тревожни мисли – Тенардие, полицията, издълбаният в стената надпис, трудностите по снабдяване с паспорт за чужбина. Изведнъж забеляза до себе си нечия сянка. Преди да се обърне, на коленете му падна листче, сгънато на четири, хвърлено като че ли през главата му. Той го разгъна и прочете следните думи, написани едро с молив: „Преместете се.“

Жан Валжан се изправи бързо. Върху насипа нямаше никого. Огледа се и забеляза някакво същество, по-голямо от дете и по-малко от мъж, със сива дреха и кадифен панталон, което прекрочваше парапета и се свличаше в рова на Марсово поле.

Той се прибра начаса, дълбоко угрижен.

ГЛАВА XVIII МАРИУС

Мариус си излезе съкрушен от дома на господин Жилнорман. Той се беше отправил натам със съвсем малка надежда, но го бе напуснал с огромно отчаяние.

Тръгна наслуки из улиците: единствена разтуха за страдащите. Едва ли би могъл да си спомни за какво мислеше. В два часа сутринта се прибра у Курфейрак и се хвърли облечен върху леглото си. Слънцето отдавна беше изгряло, когато заспа тежък, мъчителен сън, по време на който мислите продължаваха да се блъскат в безпорядък в главата му. Когато се събуди, видя прави в стаята, с шапки на глава, готвещи се да излязат и доста улисани Курфейрак, Анжолрас, Фьойи и Комбфер.

– Ще дойдеш ли на погребението на генерал Лафайет? – попита го Курфейрак.

Стори му се, че му говорят на китайски.

Излезе малко след тях. Мушна в джоба си пистолетите, които му беше поверил Жавер по време на произшествието с господин Лъоблан. Бяха пълни. Мъчно бихме могли да кажем каква тъмна мисъл го накара да ги вземе със себе си.

През целия ден той скита, без сам да знае къде. От време на време преваляваше дъжд, но той не го усещаше. Купи за обед едно дълго хлебче, пъкна го в джоба си и го забрави. Окъпа се като че ли в Сена, също без да съзнава напълно какво върши. Не се надяваше на нищо, не се боеше от нищо. Чакаше настъпването на нощта с трескаво нетърпение. В главата му имаше само едно ясно петно: в девет часа да види Козет. В това последно щастие се заключаваше цялото му бъдеще. След това – пълен мрак. Докато скиташе из безлюдните булеварди, му се струваше, че откъм града долитат необичайни шумове. Той се сепваше сред бленуванията си и се питаше: „Бият ли се там?“

Когато се стъмни, точно в девет часа, се озова пред решетката на улица Плюме. Бяха изминали четиридесет и осем часа, без да види Козет. Всяка друга мисъл се заличи и той изпита нечувана радост при мисълта, че след миг ще бъде с нея.

Мариус отмести железната пречка и се втурна в градината. Козет не беше на мястото, където го чакаше обикновено. Той прекоси гъсталака и стигна до угълчето край площадката. Нямаше я и там. Вдигна очи и видя, че капациите на къщата бяха затворени. Обиколи градината. Беше

пуста. Върна се към къщата и обезумял от любов, забравил всяка предпазливост, той зачука по капаците като собственик, завърнал се в къщи в неудобен час.

После повиши глас и извика:

– Козет!

Повтори повелително:

– Козет!

Никой не му отговори. Свършено беше. Никой в градината. Никой в дома.

Мариус впери очи в злокобната къща, черна и безмълвна като гробница, но още по-пуста. Погледна каменната пейка, върху която беше прекарал толкова часове с Козет. После седна на стъпалата на къщата, благослови мислено любимата и си каза решително, че щом тя е заминала, не му остава нищо друго, освен да умре.

Изведнъж дочу глас откъм улицата, който го викаше през дърветата:

– Господин Мариус!

Той се изправи.

– Какво има?

– Господин Мариус, там ли сте?

– Да.

– Господин Мариус – поде гласът, – приятелите ви чакат при барикадата на улица Шанврьори.

Гласът не му беше съвсем непознат. Напомняше пресипналия глас на Епонин. Мариус изтича към решетката, провря глава и различи дребна фигура на младеж, която потъна тичешком в нощта.

ГЛАВА XIX ГОСПОДИН МАБЬОФ

Кесията на Жан Валжан не донесе никаква облага на господин Мабоф. Наивно добросъвестен, той не прие подаръка на звездите. Нито за миг не допусна, че звезда може да се раздроби на златни луидори, а нямаше как да отгатне, че падналите от небето пари бяха дар от Гаврош. Затова отнесе кесията в полицейския участък като загубена вещ и този път тя действително се загуби, защото никой не я потърси.

Господин Мабоф продължаваше да запада все повече и повече. Разпродаваше всичките си мебели, после дойде ред на чаршафите,

завивките, дрехите, без които можеше да мине. Най-сетне продаде хербариите си и ценните шампи. Но все още пазеше някои от най-милите си книги. Те бяха редки екземпляри и представляваха особена библиографска ценност. Най-много държеше на един Диоген Лаерц, отпечатан през 1644 година. Не палеше вече огън в стаята се и си лягаше е кокошките, за да не хаби свещ. Като че ли нямаше съседи. Всички го избягваха. Нищетата на дете вълнува всяка майка, нищетата на младеж затрогва всяка девойка, нищетата на старец не извиква ничие съчувствие. Околните, я посрещат с пълна студенина.

Въпреки това дядо Мабоф не беше загубил душевната си ведрина. Зениците му се оживяваха, когато спреше поглед на книгите си. С особена радост се любуваше на толкова редкия и скъп екземпляр – своя Диоген Лаерц.

Един ден леля Плутарх му заяви:

– Нямам пари за вечеря.

– Вземете назаем.

– Нали знаете, че не ми дават вече.

Господин Мабоф отвори библиотечния шкаф и заogleжда една след друга книгите си като баща, принуден да подложи на заколение едно от децата си. Измъкна бързо една, мушна я под мишница и излезе.

Върна се два часа по-късно без книгата и сложи тридесет су на масата.

– Ето ви за вечеря.

От този миг върху лицето на стареца легна тъмна сянка, която не се вдигна никога вече.

Всеки следващ ден господин Мабоф трябваше да прави нови жертви. Излизаше с книга под мишница и се връщаше с някоя дребна монета. Антикварите виждаха, че е принуден да продава и му предлагаша двадесет су за книга, която бе купил от тях за двадесет франка.

Томче по томче си отиваше цялата му любима библиотека. Той мълвеше от време на време:

– Добре поне, че ми остава малко да живея!

Надяваше се тайно, че дните му ще свършат, преди да се свършат книгите му.

Някой, осведоми за положението му министъра на земеделието.

– Как е възможно! – възкликна министърът. – Напълно съм съгласен с вас. Трябва да се направи нещо. Не можем да оставим в нищета един стар учен, забележителен ботаник.

На следващия ден господин Мабоф получи покана за вечеря у

министъра. Той я показа на леля Плутарх, разтреперан от радост.

– Спасени сме!

Отиде у министъра. Даде си сметка, че жалкото му облекло предизвика учудване у лакеите на входа. Никой не го заговори, дори и министърът. Чу, че жената на министъра, хубава елегантна дама, попита:

– Кой е този старик?

След като напразно чака някой да се сети за него, той се прибра у дома си в полунощ, пеш, а над него се лееше проливен дъжд.

Единствената му утеха беше да си почете малко от своя Диоген Лаерц, преди да заспи.

Внезапно леля Плутарх се разболя. Лекарят предписа много скъпо лекарство. Болестта се влоши, нужна беше болногледачка. Дядо Мабоф отвори библиотечния шкаф: той беше празен. Останал беше само Диоген Лаерц.

Той взе редкия екземпляр под мишница и излезе. Беше 4 юни 1832 година. Върна се със сто франка. Сложи купчината монети върху нощната масичка на вярната си прислужничка и се прибра в стаята си, без да каже нито дума.

На другия ден седна още от зори в градината си. Вперил безжизнен поглед в увехналите цветя. Следобед в Париж се вдигна необичайна глъч. Прогърмяваха и пушки сегиз-тогиз. Долитаха крясъци на множество хора.

Дядо Мабоф вдигна глава. Забеляза един градинар, който минаваше по улицата и го попита:

– Какво става?

– Как какво, ами такава, бият се!

– Защо се бият?

– Отде да знам?

– Но къде?

– Към Арсенала.

Дядо Мабоф влезе в къщата, взе шапката си, посегна несъзнателно за някоя книга, прошепна: „Ах, вярно!“ и тръгна като замаян.

ГЛАВА XX ВЪНШНАТА СТРАНА НА ВЪПРОСА

От какво се заражда въстанието? От нищо и от всичко. От постепенно натрупване на електричество, от блуждаеща сила, от случаен

повей. Повей, който облъхна по пътя си мислещи глави, бленуващи мо-
зъци, страдащи души, крещяща нищета и ги отнася със себе си.

Накъде?

Пряко обществения строй, пряко съществуващите закони, пряко бе-
зочливото благоденствие на другите.

Превърналите се в озлобление възторзи, накупялото негодувание,
благородното младежко дръзновение, жаждата за промяна в обществе-
ния порядък, споменът за претърпените огорчения, несбъднатите мечти,
надеждата, че в крушението ще се намери изход — ето ви съставните
елементи на метежа.

Всеки, който носи в душата си таен бунт срещу каквато и да е неп-
равда на обществото, живота или съдбата, е сроден с метежа и щом той
се развихри, се оставя да бъде увлечен от него.

Метежът прилича на циклон в социалната атмосфера, който въз-
никва внезапно при дадени температурни условия. Сграбчи ли някого,
метежът му придава невероятна мощ. Той влива в първия срещнат сила-
та на събитията. Превръща всичко в снаряд. Павеето става ядро, а работ-
никът — генерал.

Метежът затваря дюкянчетата, спира търговията, ускорява разоря-
ването на много частни собственици. Изчислено е, че тридневен метеж
струва сто и двадесет милиона.

От историческо гледище той не е лишен от известна красота. Улич-
ният бой не е по-малко грандиозен и патетичен от партизанската борба.
Ако при нея се чувства душата на гората, при него тупти сърцето на гра-
довете. Метежите озаряват най-своеобразните черти на характера на па-
рижанина — благородство, самоотверженост, бурна жизнерадост. По
време на тях ще видите неустрашимите студенти, непоколебимата наци-
онална гвардия, постове от малчугани, презрение към смъртта у всеки
минувач. Бойците имат една и съща закалка, различават се само по въз-
раст. Метежите възпитават народа в мъжество.

„Добре, но дали това оправдава пролятата кръв на раните, които ре-
волюцията си нанася сама? Париж може би израства, но Франция се
омаломощава. Ами кланетата, които толкова често позорят победата?
Изобщо метежите са гибелни.“

Така говори лъжеблагоразумието, с което драговошно се задоволява
буржоазията, този лъженарод.

Колкото до нас, ние правим разграничение между различните видо-
ве народни вълнения.

Има ли значение, че 14 юли е струвал сто и двадесет милиона?

Възцаряването на Филип V в Испания коства на Франция два милиарда. Дори ако щетите бяха равни, ние бихме предпочели 14 юли. Когато едно малцинство заграби властта, народът се вдига да защити правата си, макар и с оръжие. Борбата на цялото против една малка негова част е справедливо въстание, а нападението на малката част срещу него е размирица. Според това дали дворецът Тюйлери подслонява краля или Конвента, нападението срещу него е справедливо или несправедливо. Едно и също оръдие, насочено срещу бунтовниците, е виновно на 10 август⁵, и има право на 14 вандемиер⁶. Външно сходство, но различна същност.

Нередни и размирни прояви са трошенето на машините, унищожаването на културните придобивки, отричането на прогреса. Но когато Париж тръгва срещу Бастилията, това е справедливо въстание.

Вълнението на моряците на Колумб е несправедлив бунт, защото с помощта на компаса той подарява цял свят на цивилизацията. Вартоломеевата нощ, терористичните роялистки банди – всичко това е католически метеж, но истинското въстание е винаги движение напред, докато всяка ожесточена стъпка назад е вредна. Всяко отстъпление е престъпление срещу човешкия род. Въстанието е яростен изблик на истината. Когато въстаналият народ кърти уличните павета, за да строи барикади, от тях изскача искрата на правото. Понякога въстанието е равностойно на възраждане.

Най-често размирицата се поражда от материални причини, докато въстанието има винаги нравствени подбуди. Въстанието граничи с духа, а размирицата – с търбуха.

Нека се запитаме какво представляват събитията през юни 1832 година. Размирица или въстание?

Въстание. При възкресяване на това страшно събитие ние може би ще си послужим и с други думи, за да обрисоваме външните му прояви, но по съдържание то е въстание. То беше величаво и със стремителното си избухване, и със зловещото потушаване, затова дори и враговете му говорят за него с уважение.

Повечето действащи лица на тези титанически сцени са изчезнали. Те замлъкнаха още на следващия ден. Но ние сме били очевидци на това, което ще предадем. Ще изменим само имената, но описаните случки

5. На 10 август Парижката революционна комуна завзема Тюйлери под силен артилерийски обстрел. – Б. пр.

6. На 14 вандемиер (септември, според революционния календар) артилерията на Конвента обстрелва метежниците, разбунтували се срещу неговите декрети. – Б. пр.

са истински. Ние ще разкажем само един епизод, сигурно най-малко известния от паметните 5 и 6 юни 1832 година. Но ще се постареем читателят да долови действителните размери на тази страшна и дръзновена обществена проява.

ГЛАВА XXI ЕДНО ПОГРЕБЕНИЕ – ПОВОД ЗА ВЪЗРАЖДАНЕ

През пролетта на 1832 година, както вече казахме, Париж беше назрял за бунт. Той приличаше на огромно оръдие. Когато то е заредено, достатъчно е само една случайно отхвъркнала искра, за да гръмне. През юни 1832 година такава искра се оказа погребението на генерал Ламарк.

Ламарк беше много известен. По време на Империята и Реставрацията беше проявил двата вида мъжественост, необходими за двете епохи: неустрашимост на бойното поле и доблест на трибуната. Показа се толкова красноречив, колкото се бе показал и храбър. Думите му бяха остри като меч. След като беше държал високо знамето на командването, той бе издигнал високо знамето на свободата. Продължаваше да се чувства дълбоко в себе си маршал на Наполеон. Ненавиждаше Уелингтън и жалеше за Ватерло. Беше умрял с думата „Отечество“ на уста.

За народа смъртта му бе скъпа загуба, а за правителството – надвиснала опасност от метеж. Тя беше истински народен траур, а всяко горчиво чувство лесно може да се превърне в бунт. Така стана и в този случай.

В навечерието и сутринта на 5 юни, ден, определен за погребението на Ламарк, предградието Сен-Антоан, покрай което щеше да мине шествието, придоби застрашителен изглед. Заплетената му мрежа от улички се изпълни с глух ропот. Всеки се въоръжаваше с каквото може. Дърводелците откъваха стягите от тезгяхите си, „за да издънват вратите“.

Някои по-известни народни водачи се бяха превърнали в куриери. Те сновяха непрекъснато, за да съберат хората си. В кръчмите, сборен пункт на недоволните, клиентите се поздравяваха сериозно. Разменяха следните диалози:

- Къде си държиш пистолета?
- Под блузата. А ти?
- Под ризата.

Паролата за въстанието се подаваше един другиму едва ли не открито.

И така, на 5 юни погребалното шествие на генерал Ламарк прекоси Париж с подобаващата военна тържественост, подсилена от бдителност. Два батальона с обвити в черен креп барабани, със свалени пушки, десет хиляди национални гвардейци и артилерийските батареи на националната гвардия съпровождаха ковчега. Младежи теглеха катафалката. Непосредствено зад нея вървяха офицери от запаса, а после идваше безчисленото множество: приятелите на народа, факултетите, стачкуващите по това време каменоделци и дърводелци, печатари с книжни кепета. Всяка група си беше избрала предводител: мъж, въоръжен с чифт пистолети, които не се опитваше да прикрие.

Страничните алеи на булевардите, клоните на ограждащите ги дървета, балконите и прозорците гъмжаха от глави на мъже, жени и деца. В очите на всички се четеше тревога. Едното множество дефилираше въоръжено, другото гледаше уплашено.

И правителството от своя страна наблюдаваше. Наблюдаваше с ръка върху дръжката на меча. На площад Луи XIV можеха да се видят четири ескадрона карабинери в пълна бойна готовност. В Латинския квартал беше построена националната гвардия. На Гревския площад – дванадесети кавалерийски полк. Дворът на Лувъра беше пълен с оръдия. Двadesет и четири хиляди войника в града и тридесет хиляди в предградията дебнеха под заповедите на разтревоженото правителство заплашителното множество.

Сред шествието се носеха всевъзможни слухове. По лицата на по-вечето участници се четеше въодушевление, примесено с отчаяние.

Шествието се придвижваше бавно, но трескаво, от дома на Лафайет по булевардите на Бастилията. Пръскаше дъжд, но той не прогонваше тълпата. Няколко произшествия белязаха пътя на погребалната процесия. Един офицер от дванадесети полк на леката кавалерия извика високо: „Аз съм републиканец!“ Политехническото, училище, държано под ключ, се освободи и се втурна в процесията с викове: „Да живее републиката!“ При Бастилията откъм предградията Сент-Антоан се вляха застрашителни редици и в тълпата започна страшен кипеж.

Един мъж каза на съседа си:

– Виждаш ли оня там с червената брадичка? Той ще каже кога трябва да се стреля.

Катафалката отмина Бастилията и тръгна към Аустерлицкия мост. Там спря. Около катафалката се очерта кръг.

Огромната навалица се смълча. Лафайет взе думата и се прости с Ламарк. Трогателен и величав миг. Мощен вик се понесе като вълна и

разтърси множеството:

– Ламарк в Пантеона! Лафайет в кметството!

Под одобрителните възгласи на тълпата младежите повлякоха катафалката на Ламарк през Аустерлицкия мост, а файтона на Лафайет по кея.

През това време кавалерията на левия бряг се раздвижи и препречи изхода на моста. По кея се разгънаха драгуните, притаили се на десния бряг на Сена.

Тълпата, която влачеше Лафайет, ги съгледа внезапно на завоя на кея и се развика:

– Драгуните! Драгуните!

Драгуните се приближиха безмълвни, в мрачно очакване, с пистолети в кобурите и саби в ножниците. Спряха се на двеста крачки от малкия мост. Файтонът с Лафайет стигна до тях, те му направиха път и после пак съгъстиха редиците си. В този миг тълпата и драгуните влязоха в допир. Жените се разбягаха ужасени.

Какво се случи в тази съдбоносна минута? Никой не би могъл да каже. Сблъскаха се два облака. Едни разказват, че откъм Арсенала се чула тръба за атака, други, че дете замахнало със сабя по един драгун. Истината е, че внезапно се раздадоха три изстрела: първият уби командира на ескадрона Шобле, вторият – една глуха бабичка, която тъкмо затваряла прозореца си на улица Контрьоскарп, третият опърли еполета на един офицер. Някаква жена се провикна:

– Много рано почватے!

И внезапно от другия край на кея се зададе в галоп драгунският ескадрон, който беше останал в казармата. Той връхлетя с извадени саби и помете всичко по пътя си.

Свършено е. Бурята избухва, започват да ваят камъни, еква пушечна стрелба. Дървените складове на островчето Лувие, готова крепост, загъмжават от бойци. Изтръгват коловете, стрелят с пистолети, издигат мигом барикада.

Младежите с катафалката, отблъснати назад, минават тичешком по Аустерлицкия мост и обстрелват градската гвардия. Появяват се карабинерите, драгуните секат със саби, тълпата се пръсва във всички посоки, боен ропот оглася от край до край Париж, чуват се възгласи:

– На оръжие!

Гневът разгаря метежа, както вятърът раздухва огъня.

ГЛАВА XXII НЯКОГАШНИТЕ СМУТОВЕ

Нищо по-изумително от първото кипване, Предвидено ли е било? Да. Подготвено? Не. Откъде започва? От уличните павета. Откъде пада? От облаците. Тук въстанието има характер на заговор. Там – непринуден изблик. Изпълнено с ужас начало, примесено със заплашителна веселост. Отначало само кръсъци, магазините се затварят, сергиите опустяват. После единични изстрели, хората се разбягват. А след час двадесет и седем барикади изникваха като че ли изпод земята само в квартала при халите. Въстаниците разграбиха военната фабрика и няколко оръжейни магазина. За няколко минути хиляди ръце в тълпата се снабдиха с двучевки пушки, саби и патрони.

Млад рус момък без връзка сновеше от барикада на барикада и разнасяше паролите. Друг разпределяше караулите. Кръчмите и портьерските помещения зад барикадите бяха превърнати в караулни постове. Тесните, криволичещи улички бяха избрани най-удачно.

Дружеството на Приятелите на народа беше поело ръководството на въстанието в квартала Сент-Антоан.

Във въздуха, се носеше невиджана необузданост. Издигайки мигновено барикади с едната ръка, въстанието бе завзело с другата почти всички караулни постове на- парижкия гарнизон. Не се бяха минали и три часа, а подобно съскация пламък на запален фитил въстаниците нападнаха и завзеха Арсенала, кметството и кралския площад, целия квартал Маре, водната кула и всички улици в съседство с халите. Една трета от Париж беше в ръцете им.

Въстанието беше превърнало центъра на града с лабиринта от улички в огромна непристъпна крепост.

Там беше огнището. Останалото бяха дребни схватки. Обстоятелството, че там още не се биеха, доказваше, че всичко щеше да се реши именно на това място.

Правителството, държащо цялата армия в ръцете си, се колебаеше. Скоро щеше да се стъмни и камбанарията на Сент-Мари биеше тревога. Тогавашният министър на войната, маршал Султ, който бе участвал в битката при Аустерлиц, наблюдаваше мрачно развоя на събитията.

ГЛАВА XXIII ОСОБЕНОСТ НА ПАРИЖ

От две години насам Париж беше свидетел на не едно въстание. Едва ли има нещо по-удивително спокойно от Париж по време на метеж, като се изключат разбунтуваните квартали. Париж свиква с всичко. Метеж ли? Голямо чудо! Не си струва да се безпокои за такава дреболия. Когато прозвучи барабанът, сигнал за сбор и обща тревога, бакалинът забелязва:

– На улица Сен-Мартен сякаш има бъркотия.

Често той прибавя нехайно:

— Тъдява трябва да е.

По-късно, когато започне ясно да се долавя зловещият трясък на престрелката, бакалинът заявява:

– Бият се не на шега.

Ако бурята се приближава и разпростира, той затваря набързо дюкянчето си и навлича припряно униформата си или с други думи казано – поставя в безопасност стоката си и излага на опасност живота си.

На две крачки от улиците, където се води бой, разговарят зяпльовци и се шегуват. Театрите са отворени и представят водевили. Файтоните си вървят. През 1831 година преустановиха за малко стрелбата, за да пропуснат едно сватбено шествие.

Това явление едва ли се среща в друга столица. Две условия са необходими: величието на Париж и неговата жизнерадост.

Този път обаче, когато се вдигна на оръжие на 5 юни 1832 година, големият град почувствува нещо, по-силно може би от самия него: той се уплаши. Дори в най-отдалечените и „най-безучастни“ квартали посред бял ден се затвориха врати, кепенци и прозорци. Смелите грабнаха оръжие, страхливците се изпокриха. Улиците бяха пусти като в четири часа сутринта. Предаваха се тревожни подробности, носеха се злокобни слухове. Нерешителността на маршал Султ тревожеше хората. Защо не нападне тутакси? Явно той беше дълбоко смутен. Старият лъв подушваше в мрака непознато чудовище.

Вечерта настъпи. Театрите не се отвориха. Обискирваха минавачите. Полицейското управление и затворите бяха претърпени и арестувани.

Парижаните се барикадираха в домовете си. Те залостваха вратите си, питайки се: „Как ще свърши всичко това?“

ГЛАВА XXIV

МАЛКО ПОЯСНЕНИЕ ОТНОСНО ПРОИЗХОДА НА ПОЕЗИЯТА НА ГАВРОШ

В мига, когато народът и войската влязоха в стълкновение пред Арсенала, по улица Менилмонтан се зададе дрипаво хлапе с клонче цъфнал глог в ръка. Беше го открило от Белвилските възвишения. То съгледа върху сергията на една вехтошарка стар кавалерийски пистолет. Хвърли клончето на улицата и извика:

– Бабо не знам коя си, ще ви задигна ей това тук!

И побягна с пистолета.

Две минути след това вълната подплашени буржоа, които бягаха, срещнаха детето. То размахваше пистолета си и пееше:

Човек не може нищо нощем да съзре,
а денем всичко си личи добре,
от апокрифно някакво писание
изпада буржоата в отчаяние.
Бъдете добродетелни до сетен дъх,
ей ъх, ей ъх, и шапка с остър връх!

Малкият Гаврош отиваше на война. Чак на булеварда забеляза, че пистолетът му няма спусък.

Кой бе съчинил стихчето в крак, с което крачеше? Кой бе съчинил и другите песнички, които той така охотно пееше при случай? Не знаем. Той знаеше всички популярни песнички и прибавяше към тях собственото си чуруликане. Съчетаваше репертоара на птичките с репертоара на парижките художнически ателиета. Беше образован гамен.

Впрочем на него и през ум не му минаваше, че когато през онази студена дъждовна нощ бе предложил гостоприемно своя слон на двете малчуганчета, беше изиграл роля на провидение за собствените си братчета. Вечерта за братчетата си, а рано сутринта за баща си. Така бе прекарал тази нощ. Когато се върна при слона, той измъкна изкусно момченцата, раздели с тях случайната закуска, изнамерена кой знае откъде, и си отиде, като ги повери на добрата майка, улицата, която го беше отгледала кажи-речи и него самия. Определи им среща на същото място и вместо сбогом произнесе следната назидателна реч:

– А сега се чупя или другояче казано офейквам. Ако не намерите

татко и мама, елате пак тук довечера, мъничета. Ще ви нагостя за вечеря и ще ви сложа да нанкате.

Двете дечица не дойдоха вечерта. Може би някой градски сержант ги бе отвел в участъка или чисто и просто се бяха изгубили в огромната парижка джунгла. Гаврош не ги видя вече. От онази нощ бяха изминали десет или дванадесет седмици. Неведнъж му се случваше да се почеше по темето и да си каже: „Къде ли пропаднаха дечицата ми?“

Междувременно той стигна с пистолет в ръка до улица Понт-о-Шу. Там имаше само едно отворено дюкянче и при това баничарница. Благословен случай да си хапне ябълкова пита, преди да потъне в неизвестността. Гаврош опипа джобовете си, обърна и джобчето на жилетката си, но не намери нищо, нито едно петаче.

– На помощ! – развика се той.

Тежко е да загубиш последната ябълкова пита в живота си.

Но все пак той продължи пътя си.

Почувствува нужда да замени с нещо непостижимата ябълкова пита и си достави неповторимо наслаждение, като разкъса посред бял ден афишите на театралните представления.

Малко по-далеч видя група цветущи личности, които му се сториха едри собственици. Той повдигна рамене и изплю по техния адрес следната жлъчна забележка:

– Колко са тлъсти, пустите му рентиери! Тъпчат се като свини. Не вдигат глава от яденето. Попитайте ги къде си дяват паричките. И те не знаят. Изпапват ги и толкова. Плюсат колкото им побира търбухът!

ГЛАВА XXV ГАВРОШ НА ПОХОД

Да размахваш посред улицата пистолет без спусък е такава обществена проява, че с всяка измината крачка Гаврош все повече се разпалваше. Той пееше откъси от „Марсилезата“ и сегиз-тогиз се провикваше бодро:

– Всичко е наред. Боли ме лявата лапа. Изкълчил съм си ревматизма, но съм доволен, буржуи. А вие кротувайте, че сега ще ви изпея страшно бунтовни куплетчета. Какво представляват ченгетата? Кучешка порода. Но по-добре да не оскърбявам кучетата. Ех, защо си нямах едно⁷ на пистолета! Идвам от булеварда, приятелчета. Там взе да припарва, там ври и кипи! Време е да се обере пяната. Напред, другари! „Нека

нечистата кръв да напои браздите“!⁸ Да се бием, пусто да остане! До гуша ми дойде тиранията!

В тихия и бездушен богаташки квартал Маре Гаврош се натъкна на три бабички, които бърбеха за какво ли не и на първо място за поскъпването на живота.

– Какво сте се разбърбили за политика, бабки? – закачи ги той.

Посрещна го залп от ругатни.

– Още един злодей!

– Какво стиска в лапата си? Пистолет?

– Няма да миряса, докато не катурне властта!

Изпълнен с презрение, Гаврош само им се изплези.

– Проклето босоного!

– Обеснико, сигурно ще те видя на гилотината!

– Сополът ти виси, старо! Обърши си чушката – отвърна ѝ Гаврош.

Той отмина, но малко по-нататък се сети за вехтошарката, която го бе проклела и произнесе следния монолог:

– Грешиш, че оскърбяваш революцията, вехтошарке! Пистолетът, който виждаш, е за твое добро. За да живееш по-леко.

Внезапно го налегна горчива печал. Той погледна укорително пистолета си и въздъхна:

– Тръгнал съм да стрелям, но ти не стреляш.

ГЛАВА XXVI СПРАВЕДЛИВОТО ВЪЗМУЩЕНИЕ НА ЕДИН БРЪСНАР

Достопочтеният бръснар, който беше изгонил двете момченца, приютени от Гаврош в утробата на слона, беше в дюкянчето си и бръснеше стар войник, легионер от запаса, служил на времето при Наполеон. Бръснарят говореше естествено за метежа, за генерал Ламарк и разговорът премина на императора.

– Как яздеше императорът?

– Лошо. Не умееше да пада. Затова никога не падаше.

– Императорът е бил раняван само веднъж, нали?

– В петата, при Ратисбон. Никога не съм го виждал по-докаран

---

7. На френски една и съща дума означава куче и спусък. – Б. пр.

8. Стих от Марсилезата, химн на Френската революция. – Б. пр.

оттогава. Лъщеше като нова монета.

– Ами вас, господин ветеран, сигурно често са ви ранявали?

– Мене ли? Нищо особено. При Маренго ме рязнаха два пъти със сабя по тила, при Аустерлиц един куршум се заби в дясната ми ръка, а при Йена – и лявото бедро. При Москва-река ме намушкаха с копие, а при Ватерло един куршум заседна в крака ми. Това е всичко.

– Прекрасно е да умреш на бойното поле! – възкликна бръснарят с въдушевление. – Бих предпочел, честна дума, да ми пръснат корема със снаряд, отколкото да пукна на одъра от някоя болест с лекарства, лапи и доктори!

Още недовършил думите си, страшен трясък разтърси бръснарницата. Стъклото на витрината се пропука звездообразно.

Бръснарят побледня като смъртник.

– Божичко, това е сигурно...

– Какво?

– Оръдейният снаряд!

– Ето го – каза войникът и вдигна от земята нещо. Беше камъче.

Бръснарят изтича навън и видя Гаврош, който бягаше колкото му държаша краката. Минавайки пред бръснарницата на бездушния бръснар, той не можа да устои на изкушението да му каже добър ден и да запрати камък във витрината му.

– Виждате ли? То прави зло заради самото зло. Да не би да съм му сторил нещо на това сополанче!

ГЛАВА XXVII ДЕТЕТО СЕ УЧУДВА НА СТАРЕЦА

Междувременно на пазара Сен-Жан, където полицейският пост беше обезоръжен от въстаниците, Гаврош се присъедини към дружината, водена от Анжолрас, Курфейрак, Комбфер и Фьойи. Почти всички бяха въоръжени, кой с ловджийско чифте, кой с пушка на гвардеец или със стар мушкетон. Курфейрак размахваше гола сабя.

Без връзки, без шапки, задъхани, измокрени от дъжда, с искрящи очи, те стигнаха до кея.

– Накъде? – обърна се Гаврош към тях.

– Ела – каза Курфейрак.

Зад тях вървеше Баорел, който се чувствуваше като риба във вода по време на метеж. Беше си сложил червена жилетка и устата му

сипеше гръм и мълния. Жилетката му уплаши един минавач, който завика, загубил ума и дума:

– Червените идат!

– Глулав страх, гражданино – скастри го Баорел. – Аз пък не треперя от аления мак, нито от Червената шапчица. Слушайте, гражданино, оставете рогатия добитък да се плаши от червеното!

После той съгледа някаква обява на стената – послание на архиепископа до „паството“ му и я разкъса.

– Паство! Вежливо название за стадо гъски!

Тази постъпка на Баорел спечели тутакси Гаврош.

– Баорел – забеляза Анжолрас, – не бива да се гърми нахалос нито с пушка, нито със сърцето.

– Кой както разбира, Анжолрас. Поповете ме дразнят.

Следваше ги шумно шествие – студенти, артисти, работници, всеки въоръжен кой с каквото намерил. Сред навалищата вървеше и един старец. Той нямаше оръжие, но гледаше да не изостава назад, макар че имаше занесен вид. Гаврош го забеляза.

– Квойтуй? – попита той Курфейрак.

– Един дядо.

Старецът беше господин Мабьоф.

ГЛАВА XXVIII СТАРЕЦЪТ

Нека разкажем какво се бе случило. Анжолрас и приятелите му минаваха по булеварда с житните складове, когато драгуните нападنا множеството. Анжолрас, Курфейрак и Комбфер тръгнаха с хората, които свиха по улица Басомпиер, викайки:

– На барикадите!

Те срещнаха по пътя си някакъв старец.

Вниманието им бе привлечено от походката на стареца. Той вървеше на зигзаг, сякаш беше пиян. Освен това държеше шапката си в ръка, макар че валеше като из ведро. Курфейрак позна дядо Мабьоф. Той го знаеше, защото не веднъж беше придружавал Мариус до неговия дом. Известни му бяха миролюбивите и плахи привички на стария библиофил, затова се изненада, че го среща сред суматохата, на две крачки от обстрелващите кавалеристи. Двадесет и пет годишният метежник и осемдесетгодишният старец размениха следния диалог:

- Приберете се в дома си, господин Мабьоф.
- Защо?
- Почват размирици.
- Много добре.
- Ще има сеч и пушечна стрелба.
- Отлично. А къде отивате вие?
- Да събаряме правителството.
- Великолепно!

И той тръгна с тях. От този миг старецът не промълви вече нито дума, но стъпките му станаха внезапно твърди. Работници му предложиха ръка, но той отказа. Вървеше почти в първата редица на колоната.

– Какво запалено старче! – шепнеха студентите.

Сред тълпата се понесе слух, че бил бивш конвентист⁹ и цареубиец. Групата пое по улица Верьори. Малкият Гаврош вървеше най-отпред и пееше с все гърло, изпълнявайки ролята на тръбач.

А ето че луната пак изгря,
кога ще идем в близката гора?
Шарло шептеше на Шарлота с ласкав глас.
Ту, ту, ту
за Шату.
Единствен грош, един ботуш си имам аз!
Понеже бяха пили сутринта
роса и дъх от свежите цветя,
люлееха се две врабчета в ранен час.
Си, си, си
за Паси.
Единствен грош, един ботуш си имам аз!

Въстаниците отиваха към Сен-Мери.

Тълпата растеше с всяка измината минута. По едно време снажен, непознат мъж с леко прошарена коса, чието сурово и дръзко изражение направи впечатление на Курфейрак и Анжолрас, се присъедини към тях. Увлечен в пеене, свирене с уста, вдигане врява и блъскане по затворени капаци на магазините, Гаврош не го забеляза.

Тълпата мина точно пред вратата на Курфейрак.

– Добре стана – каза Курфейрак, – защото съм си забравил кесията, а си загубих и шапката.

Той се изкачи тичешком по стълбите. Грабна кесията и шапката си,

---

9. Член на Конвента. – Б. пр.

взе и един празен куфар. Портиерката го спря.

- Господин Курфейрак, един младеж иска да говори с вас.
- Къде е?
- В моята стаичка. Повече от час ви чака.
- По дяволите! – възкликна Курфейрак.

В същото време дребничък млад работник, който приличаше на момиче, с обсипано с лунички лице, скъсана блуза и кадифен панталон, каза с дрезгав глас от прага на портиерската стаичка:

- Извинете, мога ли да видя господин Мариус?
- Няма го.
- Ще се прибере ли тази вечер?
- Нямам представа. Аз например няма да се прибера.

Младежът го погледна втренчено.

- Защо? Къде отивате?
- Какво ти влиза в работата?
- Искате ли да нося сандъка ви?
- Аз отивам на барикадите.
- Позволявате ли да дойда с вас?
- Стига да искаш! Паветата са на всички!

И Курфейрак изтича навън, за да догони приятелите си. Тълпата рядко отива там, където желае. Множеството отмина „Сен-Мери“ и се озова на улица Сен-Дьони.

ГЛАВА XXIX ИСТОРИЯ НА „КОРИНТ“ ОТ ОСНОВАВАНЕТО МУ

В квартала на халите по онова време се намираше улица Шанврьори с прочутото кафене „Коринт“. Тук именно през 1832 година бе издигната барикада. Тя бе затъмнена от барикадата Сен-Мери, но ние ще хвърлим малко светлина върху нея.

Ще си позволим отново да припомним до простото средство, с което си послужихме вече при описанието на Ватерло. Ако искате да си представите точно как изглеждаше тогава купчината къщи при североизточния ъгъл на парижките хали, начертайте мислено едно главно N. Горният му край се опира на улица Сен-Дьони, а долният – на халите. Двете му вертикални чертички ще бъдат улица Гранд-Трюандри и улица Шанврьори, а наклонената чертичка – улица Птит Трюандри. Някогашната уличка Мондетур пресичаше тези улици под най-различни ъгли. Така се

образуваха седем островчета от къщи с най-причудливи очертания и големина. Тъмните улички, оградени с вехти осеметажни сгради, приличаха по-скоро на пролуки. Улица Шанврѳори се стесняваше толкова към края си, че изглеждаше заприщана от високите къщи. Въщност човек можеше да се измъкне вдясно и вляво през два тъмни прохода и това именно беше криволичещата уличка Мондетур. Точно там, в дъното на мнимата сляпа улица Шанврѳори, имаше една по-ниска къща, издадена като нос на улицата.

Там се помещаваше безгрижно в продължение на три столетия едно прочуто заведение, предавано в наследство от баща на син.

Един художник много пъти се беше напивал в него и за благодарност беше изрисувал върху розовия стълб пред къщата чепка коринтско грозде.

Оттам и името „Коринт“. Последният собственик беше чичо Юшлу. Той беше може би роден химик, но прекара живота си като кръчмар и готвач. „Коринт“ бе станал сборен пункт на студенти, художници и артисти, защото там можеше да се яде и пие, като се плаща малко и даже като не се плаща. Те бяха винаги добре дошли при чичо Юшлу. Жена му беше грозна и брадата. През 1830 година чичо Юшлу умря и виното, и кухнята станаха много лоши, но приятелите продължаваха да бъдат верни на „Коринт“.

Имаше два етажa – долу беше залата с масите, а по вита стълба се качваха на втория етаж, където живееше собственицата с две прислужници – Матлот¹⁰ и Жиблот¹¹. Никой не знаеше истинските им имена. Матлот беше четвъртита и креслива, а Жиблот – нежна и мила.

Курфейрак беше написал с тебешир над вратата на залата следния стих:

Ако успееш – наслади се, ако посмееш – яж!

ГЛАВА XXX ИГРАЧКА-ПЛАЧКА

Както знаем, Легл живееше най-вече у Жоли. Те бяха като близнаци — деляха всичко помежду си. Сутринта на 5 юни отидоха да закусят в „Коринт“.

Посрещнаха ги Матлот и Жиблот. Кръчмата беше празна. Те си

---

10. Думата „матлот“ означава на френски фрикасе от заек. – Б. пр.

11. Думата „жиблот“ означава на френски Маринована риба. – Б. пр.

поръчаха стриди, сирене и шунка. Тъй като добре ги познаваше, Жиблот им донесе и една бутилка вино, без да ѝ го поръчват.

Още не бяха посегнали към стридите и в заведението влезе Грантер.

Когато го видя, Жиблот донесе още две бутилки. Докато другите двама започнаха с яденето, той започна направо с пиенето.

– Видях челната колона на шествието. Чудесна гледка! – каза Легл. — Колко е тихо тук! Кой би подозрял, че на две крачки всичко се е обърнало наопаки?

– По повод революцията – забеляза Жоли – по всичко личи, че Мариус е влюбен.

– Знае ли се в кого? – попита Легл.

– Любовните приключения на Мариус! – изсмя се Грантер. – Предварително ми е ясно всичко. Мариус е мъгла и сигурно е срещнал някое изпарение. Той е поет и е срещнал муза.

В този миг в заведението влезе дрипаво хлапе. Без да се колебае, то се обърна към Легл:

– Вие ли сте Легл?

– Точно така. Какво искаш от мене?

– Един висок рус младеж ме попита: „Знаеш ли леля Юшлу?“ и ме помоли да намеря, господин Легл и да му кажа от негово име: „АВС“. Някакъв номер ли ви погаждат? Той ми даде десет су.

Легл поиска назаем десет су от Жоли.

– Благодаря, господине. — Как се казваш?

– Наве, приятелят на Гаврош.

– Седни да закусиш с нас.

– Не мога. Аз участвам в шествието и викам: „Долу правителството!“

Легл се замисли. „АВС“ беше парола и означаваше погребението на Ламарк.

– Високият рус младеж е навярно Анжолрас – забеляза Грантер.

– Ще отидем ли? – попита Легл.

– Вали – забеляза Жоли. – Аз се заклех да се хвърля в огъня, но не във водата. Ще хванем хрема.

– Аз оставам – заяви Грантер. – Предпочитам закуска пред катафалка.

– Ще изпуснем погребението, но ще участваме в метежа – заключи Легл.

– А! В метежа и аз съм с теб! – извика Жали.

– А на мене тази ваша революция ми е безразлична – каза Грантер. – Сегашният ни крал Луи Филип е все едно корона, пристегната с ношна шапчица. Скиптър, който завършва с чадър. А Анжолрас ме презира. Ако беше пратил Наве при мен, щях да го последвам. Толкова по-зле за него! Няма да отида на омразното му погребение!

Легл седеше замислен до отворения прозорец. Изведнъж той чу врява, бързи стъпки, викове: „На оръжие!“ и съгледа на улицата Анжолрас с пушка в ръка, Гаврош с пистолета му и другите, всеки въоръжен както може.

– Курфейрак! Курфейрак! – завика той. – Къде отивате?

– Ще строим барикада! – извика Курфейрак.

– Защо не тук? Мястото е удобно!

– Вярно, Орльо¹² – отвърна Курфейрак. И множеството изпълни уличката.

ГЛАВА XXXI ОПИТ ДА СЕ УТЕШИ ВДОВИЦАТА ЮШЛУ

Мястото беше наистина много сполучливо избрано. Улицата беше широка в началото, а в дъното се стесняваше почти без изход. Лесно можеха да преградят улица Мондетур. Възможно беше нападение само отпред, тоест челно и открито. Полупияният Легл беше проявил проникателност на трезв пълководец.

Ужас обзе цялата улица, когато метежниците нахлуха в нея. Всичко живо се изпокри. Дюкянчета, сергии, входни врати, прозорци, всичко се затръшна светкавично. Уплашена бабичка закрепил пред прозореца си един дюшек върху прътите за простиране на пране, за да притъпи силата на куршумите. Само кръчмата остана отворена, защото цялата дружина се юрна вътре.

– Божичко! Божичко! – въздишаше леля Юшлу.

Само за няколко минути изкъртиха двадесетина железни пречки от фасадата на къщата и извадиха част от уличните павеа. Гаврош и Баорел спряха и обърнаха колата на някакъв производител на вар. Анжолрас извади всички празни бъчви и бурета от избата на леля Юшлу. С нежните си пръсти, свикнали да боядисват тънки ветрила, Фьойи запгна бъчвите и колата с купища павеа. Откъртиха греди от съседната къща и

---

12. На френски думата Легл означава орел. – Б. пр.

ги препречиха отгоре. Едва ли има нещо по-чевръсто от ръката на народа, когато се строи барикада.

Матлот и Жиблот се смесиха с работещите. Сновяха и поднасяха павета, както биха поднасяли вино.

По улицата се зададе омнибус, запрегнат в два бели коня. Свалиха пътниците, разпрегнаха конете и отпратиха кондуктора. Колкото до прекатурения омнибус, той довърши преграждането на улицата.

– Свършекът на света! – вайкаше се смъртно уплашена леля Юшлу. Жоли я целуна по сбръчканата шия за утешение.

Грантер, напълно пиян, бръщолевеше глупости. Анжолрас му извика гневно:

– Върви другаде да преживяш виното си! Тук е място за опиянение, но не и за пиянство! Не позори барикадата!

Тези гневни думи оказаха странно въздействие върху Грантер. Той сякаш изтрезня за миг. Погледна Анжолрас с неизразима покорност и му каза:

– Остави ме да поспя тук, докато умра.

Анжолрас го изгледа презрително.

– Ти си неспособен да вярваш, да живееш и дори да умреш!

Междувременно Курфейрак се опитваше да утеши вдовицата Юшлу:

– Нали онзи ден се оплаквахте, че ви наложили глоба, лельо Юшлу? Ето ние ще отмъстим за вас.

Леля Юшлу не виждаше много ясно каква изгода би имало подобно отмъщение в сравнение с очакващите я щети.

Дъждът престана. Работниците донесоха буренце с барут, няколко бутилки сярна киселина и две-три факли, останали от неотдавнашния кралски празник. Всички фенери по близките улички бяха изпочупени. Строяха се две барикади; опрени под прав ъгъл на „Коринт“. Едната преграждаше уличката Мондетур.

В кухнята на заведението бяха запалили огън и топяха всички оловни и калаени прибори. В билиардната зала леля Юшлу, Матлот и Жиблот, разкъсваха стари чаршафи и приготвяха превръзки. Високият мъж, който се беше присъединил към метежниците, също се стараеше да бъде полезен. Колкото до младежа, който чакаше Курфейрак в дома му, той беше изчезнал, когато обърнаха омнибуса.

Гаврош, на върха на щастието, с грейнало лице, се беше нагърбил със задачата да въодушевява строителите на барикадите. Кой го подтикваше? Несретата му. Какво му даваше крила? Жизнерадостта му. Той бе

сякаш яхнал огромната барикада и я пришпорваше. Слабите му ръчички бяха в постоянно движение, а хлътналите гърди – в непрекъснато напрежение.

– По-живо! Още павета! Дайте насам една кошница вар да затыкнем тази дупка! Барикадата ви е много ниска! Разрушете къщата! Ето ви една стъклена врата!

– За какво ни е притрябвала твоята стъклена врата мъниче? – разви-каха се работещите.

– Стъклената врата ще среже краката на националните гвардейци, ако рекат да се покатерят по барикадата? Не сте ли крали ябълки през зид, върху който са набити стъкла от бутилки? Не може да се каже, че имате въображение, другарчета!

Пистолетът без спусък го вбесяваше. Той отиваше ту при един, ту при друг и се молеше:

– Дайте ми една пушка!

– Когато намерим достатъчно за мъжете, ще дадем и на децата – отвърна строго Анжолрас.

– Ако те убият преди мен, ще взема твоята – закани му се Гаврош.

– Хлапак! – отвърна Анжолрас.

– Младок! – не преглътна обидата Гаврош.

В същия миг той съзря някакво конте, объркало пътя, което пресече тичешком улицата.

– Елате при нас, млади човече! – подвикна му Гаврош. – Няма ли да се притечете на помощ на вашето старо отечество?

Контето мигновено се изпари.

ГЛАВА XXXII ПОДГОТОВКА

Вестниците от онази епоха, които писаха, че барикадата на улица Шанврѐри била непревземаема, се лъжеха. Тя само изглеждаше така. Същност средната ѝ височина беше шест-седем стъпки, но гледана отвън, със затыкнатите греди и дъски, тя беше като че ли настръхнала. Паветата бяха наредени като стъпала от вътрешната страна и бойците можеха или да се затулят зад нея, или да се изкачат дори на върха ѝ. Пропетът на омнибуса стърчеше нагоре и на върха му бе закрепено червено знаме.

Анжолрас остави непреградена улица Мондетур от едната страна,

за да запазят връзка с града и евентуален изход.

Вътрешността на барикадата представляваше неправилен четириъгълник, затворен от всички страни, в който се вдаваше кръчмата. Всички къщи около нея бяха обитавани, но плътно залостени от мазето до тавана.

След като построиха барикадите, встаниците изнесоха една маса. Курфейрак се качи на нея. Анжолрас донесе едно сандъче и Курфейрак започна да раздава на всеки по тридесет патрона. Тревожният звън на камбаната на Сен-Мери все още кънтеше. Напълниха пушките и карабините, без да бързат, строги и тържествени. Анжолрас постави три патрула извън барикадата.

После, след като определиха местата на всеки, сами в страшните, занемели улици, обгърнати от нарастващите сенки на припадналия здрач, трагично уединени и изпълнени с решителност, те зачакаха с оръжие в ръка.

ГЛАВА XXXIII ПРИСЪЕДИНИЛИЯТ СЕ ПО ПЪТЯ МЪЖ

Нощта се спусна, а още нищо не се случваше. Този отдик, който траеше вече прекалено дълго, предвещаваше, че правителството се бави нарочно, за да организира силите си. Петдесетината защитници на барикадата очакваха шестдесет хиляди души.

В това време Гаврош беше много зает, но с нещо съвсем друго. Присъединилият се по пътя към шествието мъж беше влязъл преди малко в кръчмата и беше седнал на най-тъмната маса. При разпределянето на оръжието му се беше паднала войнишка пушка голям калибър, която той държеше между коленете си. Улисан досега в толкова „забавни“ неща, Гаврош не го беше забелязал. Но сега той почна замислено да обикаля около него и по детското му лице се сменяха гримаси на възрастен мъж, които означаваха: „Ами! Не може да бъде! Бълнувам... Дали пък наистина това е...“

Той беше едно след друго изненадан, колебаещ се, сигурен и смаян. Инстинктът му душеше, умът му работеше. Анжолрас го заговори в разгара на колебанията му.

– Ти си дребничък. Няма да те забележат. Излез от барикадата, пообиколи улиците и се върни да ми кажеш какво става.

Гаврош се изпъчи.

– Както виждаш, и малките ги бива за нещо! Веднага отивам. А между другото доверявайте се повече на дребните, отколкото на едрите. Виждаш ли оня там дългун?

– Е, какво?

– Той е ченге.

– Сигурен ли си?

– Преди две седмици ме смъкна за ухото от парапета на Кралския мост, където се бях качил да подишам чист въздух.

Анжолрас бързо се отдалечи от детето и прошепна нещо на един работник. Той излезе от кръчмата и почти веднага се върна с още трима други. Те застанаха зад непознатия мъж. Тогава Анжолрас се приближи до него и го попита:

– Кой сте вие?

Мъжът трепна.

– Полицай ли сте?

– Аз съм представител на властта – отвърна той с високомерен и важен тон, без сянка от уплаха.

– Името ви?

– Жавер.

Четиримата мъже го сграбчиха, повалиха го на земята и го претърсиха. Наистина намериха у него червено картонче с герба на Франция и надписа: „Надзор и бдителност“ от едната страна и името на приносителя от другата: „Жавер, полицейски инспектор, петдесет и две годишен,“

Гаврош, който изчака развоя на драмата, се приближи до Жавер и му каза:

– Ето как котката улови мишката.

Привързаха Жавер за стълба пред къщата.

– Шпионин – каза Анжолрас на другите, а после се обърна към него: – Ще ви разстреляме две минути, преди да падне барикадата.

– Защо не веднага?

– Защото пестим барута.

– Тогава довършете ме с нож!

– Шпионино – отвърна Анжолрас, – ние сме съдници, не убийци.

Преди да отиде да изпълни задачата си, Гаврош каза на Анжолрас:

– Добре, че се сетих. Трябва да ми дадете пушката му. Музикантът за вас, а кларинетът за мене.

Момченцето отдаде чест и весело се провря през пролуката на голямата барикада.

ГЛАВА XXXIV ОТ УЛИЦА ПЛЮМЕ ДО КВАРТАЛ СЕН-ДЬОНИ

Гласът, който 'призова Мариус да отиде на барикадата на улица Шаврьори, му се стори глас на съдбата. Той искаше да умре и ето че му се представяше удобен случай.

Той закричи бързо, Беше въоръжен по случайност, защото двата пистолета на Жавер бяха у него. Той прекоси богатите квартали на града. Магазините бяха отворени, в сладкарниците поднасяха сладолед, сновяха минувачи, търговците разговаряха по тротоарите, минаваха пощенски коли. На площада пред Пале Роял имаше кавалеристи.

Колкото повече се отдалечаваше от Пале Роял, толкова по-рядко виждаше осветени прозорци. Магазините плътно затворени, улиците тъмни, но по тях се движеха на тъпи млъчливи хора. Мариус вървеше като човек, загубил всяка надежда. Викаха го да умре, беше длъжен да отиде. Провря се през тълпата, прекоси бивака на войската, изплъзна се от зоркото око на патрулите, без сам да знае как. Запъти се към халите. Озова се сред нещо страшно: нито един минувач, нито един войник, никаква светлина. Самота, тишина, нощ. Прониза го особен студ. Продължи да върви напред.

Ако над Париж в този миг се бе понесло същество, снабдено с крила на прилеп или кукумявка, то щеше да види под себе си мрачен пейзаж. Целият старинен квартал на халите щеше да му се стори огромна черна яма, издълбана в сърцето на Париж. Пълно мъртвило. Окоето би доловило може би в мрака бледи блуждаещи светлини и странни начупени линии, силуети на необикновени строежи: барикадите. Всичко останало беше обвито в тъмна мъгла, над която стърчаха кулата Сен-Жак, камбанарията на „Сен-Мери“ и две-три високи сгради, напомнящи призраци.

Около този пуст и вдъхващ тревога лабиринт проблясваха саби и щикове, глухо тъгнаше приближаващата се артилерия. Страхотен пояс се сключваше и бавно се затягаше около метежниците. Обграденият квартал приличаше на чутовна пещера, в която всичко сякаш беше застинало неподвижно.

Мрак, изпълнен със засади; зад всеки ъгъл – затаени бойци. Свършено беше. Не можеше вече да се надяват на друга светлина освен на огъня от пушките, на друга среща освен внезапното появяване на смъртта. В това белязано място щяха да кръстосат пипнешком оръжията си

правителството и въстанието, буржоазията и народът.

Впрочем едно и също ожесточение и решителност владееха и двете страни. Да се хвърлят в атака означаваше за едните да умрат, но никой не мислеше за бягство.

Както често се случва, и природата беше в съзвучие с това, което възнамеряваха да правят хората. Нищо не нарушаваше злокобната хармония на небето и земята. Звездите се бяха скрили. Тежки облаци пъп-леха по целия хоризонт. Над мъртвите улици като огромен погребален саван бе надвиснало черно небе.

ГЛАВА XXXV ПОСЛЕДНИЯТ ПРЕДЕЛ

Мариус стигна до халите. Там всичко беше като че ли още по-мрачно. Само високите покриви на къщите, които заграждат улица Шанврьори, се очертаваха леко обагрени в червено на черния фон на небето: отражение от факлата, която гореше на барикадата пред „Коринт“. Така се добра до завоя на улица Мондетур, единствената връзка с външния свят, оставена, както си спомняте, от Анжолрас.

Оставаше му да направи само една крачка. Тогава го побиха тръпки. Той, синът на полковник Понмерси, щеше да участва в гражданска война! Не беше ли това измяна към паметта на баща му?

Гражданска война! Има ли всъщност война с чужденци? Нима всяка война не е война между братя? Целта единствено окачествява дадена война. Има справедливи и несправедливи войни. До деня, когато бъде сключено великото човешко съглашение, войната уви! ще бъде необходима. Тя е позор, когато е насочена срещу правото, прогреса, разума и истината! Има ли по-справедлива война от тази, която има за цел да утвърди социалната правда, да възцари свободата, да възвиси човечеството? Справедливата война изгражда мира. Над света още стърчи ненавистната крепост на предразсъдъците, суеверията, произволите, насилията и мрака. Да я сринем из основи! Да съборим тази чудовищна грамада! Нима превземането на Бастилията не е велик подвиг?

Такива мисли вълнуваха Мариус, преди да се присъедини към метежниците.

ГЛАВА XXXVI ЗНАМЕТО. ДЕЙСТВИЕ ПЪРВО

Все още не се мяркаше никой. Часовникът на „Сен-Мери“ изби десет часа. Анжолрас и Комбфер седнаха с карабини в ръка край пролука-та на голямата барикада. Те не разговаряха. Ослушваха се, старейки се да доловят дори и най-глухия, най-отдалечен шум от стъпки.

Внезапно в зловещата тишина ечна ясен и весел момчешки глас, който като че ли идеше откъм улица Сен-Дьони. Момчето пееше следните стихове по една старинна мелодия и накрая завърши с провикване, напомнящо кукуригане:

В сълзи тъй не бива да се маем,
друже мой, Бюжо¹³, във тоя час.
Дай ми твоите бойци назаем,
искам нещо да им кажа аз.
Ето син шинел – види ли
шлема със перата – постави го!
Вижте крайните квартали! Куку-кукуругу!

Приятелите си стиснаха ръце.

– Това е Гаврош! Предупреждава ни – каза Анжолрас.

Из безлюдната улица прокълнтяха стъпки, едно създание, по-ловко от клоун, се покатери по прекатурения омнибус и Гаврош скочи задъхан посред барикадата.

– Пушката ми! Идат!

Електрическа искра пробягна по барикадата, ръцете шумно посегнаха към оръжието.

– Искаш ли моята карабина? – попита Анжолрас момчето.

– Не, голямата пушка! – отвърна Гаврош.

И взе пушката на Жавер.

Часовите се прибраха в барикадата. Гледана откъм улица Шанврьори приличаше на огромна порта, зинала към неизвестното. Всеки зае бойното си място.

Четиридесет и трима въстаници приклегнаха зад голямата барикада и закрепиха цевите на пушките и карабините си върху паветата като в бойници. Шестима застанаха по прозорците на „Коринт“ с насочени

---

13. Генерал Бюжо, командващ парижкия гарнизон по онова време. – Б. пр.

пушки. Изминаха няколко секунди. После се чу ясно отмереното и страшно трополене на множество крака. Този шум, отначало едва доловим, после все по-ясен и по-тежък, се приближаваше бавно, спокоен, застрашителен. Откъм другия край на улицата сякаш долетя диханието на стотици мъже. Но все още не се виждаше нищо. Само далеч в дъното блещукаха металически жички – щиковете и цевите на пушките, върху които падаше далечното отражение на факлата.

Настана затишие. Внезапно в дъното на тъмната улица прокътня глас, необикновено зловещ, защото не се виждаше никой; говореше като че ли самият мрак.

– Кой е там?

– Френската революция – отвърна Анжолрас с горд и развълнуван глас.

– Огън! – изкомандува гласът отсреща.

Светкавица обагри фасадите на къщите и страшна пукотевица разтърси барикадата. Червеното знаме падна. Залпът беше така плътен, че пречупи дръжката му. Този първи залп вледени барикадата. Очевидно имаха работа с цял полк.

– Другари! – извика Курфейрак. – Да пестим барута! Нека навлязат в улицата, тогава ще отвърнем.

– Но преди това – провикна се Анжолрас, – да вдигнем знамето! Кой е най-сърцатият измежду вас?

Никой не отговори. И най-смелият се поколеба, преди да се осъди на явна гибел.

ГЛАВА XXXVII ЗНАМЕТО. ДЕЙСТВИЕ ВТОРО

Откакто бяха започнали да строят барикадата, никой вече не обръщаше внимание на дядо Мабьоф. Той обаче не напусна групата. Влезе в кръчмата и седна зад тезгяха, изпаднал в безжизнено вцепенение. Няколко пъти го предупреждаваха за опасността и го подканяха да си отиде, но той като че ли не ги чуваше.

Но когато атаката започна, той се сепна, изправи се, прекоси залата и при призива на Анжолрас се появи на прага на кръчмата.

Неговото присъствие развълнува всички. Чу се вик:

– Това е човекът, който е гласувал за смъртта на краля! Конвентистът! Представителят на народа!

Не можем да твърдим със сигурност, че господин Мабоф чуваше това.

Той се запъти право към Анжолрас. Въстаниците му правеха път с благоговейна почит. Старецът изтръгна от ръцете му знамето и докато младежът отстъпваше вкаменен, без никой да посмее да го спре или да му помогне, осемдесетгодишният дядо с клатушкаща се глава, но с твърда стъпка бавно заизкачва стъпалата от павата от вътрешната страна на барикадата. Този жест беше така трагичен и така величествен, че всички около него се развикаха:

– Свалете шапки!

След всяко стъпало ставаше все по-страшно. Високото плешиво чело, хлътналите очи, треперещата ръка, вдигнала червеното знаме, изплуваха от сянката и се възправиха в червената светлина на факлата. Всички сякаш видяха призрактът на деветдесет и трета година, изникващ от земята, със знамето на терора в ръка.

Когато това страшно и треперещо привидение изкачи и последното стъпало и се изправи върху отрупаната грамада пред дулата на хиляда и двеста невидими пушки, пред лицето на смъртта и по-силно сякаш от нея, цялата барикада придоби свръхестествен, грандиозен изглед.

И сред настъпилата тишина старецът развя червеното знаме и извика:

– Да живее революцията! Да живее републиката! Братство! Равенство! И смърт!

Същият гръмък глас, който бе извикал „Кой е там“, сега извика:

– Махнете се!

Блед, извън себе си, господин Мабоф вдигна знамето над главата си и повтори:

– Да живее републиката!

– Огън! – викна гласът.

Втори залп се разби в барикадата.

Старецът огъна колене, изпусна знамето и падна възнак върху паважа, безчувствен, с разперени ръце.

– Граждани! – възкликна Анжолрас. – Такъв пример дават старите на младите. Ние се колебаехме, той излезе напред. Ние отстъпвахме, той отиде на смърт. Нека всеки от нас защити трупа му, както би защитил трупа на собствения си баща! Нека мисълта, че той е между нас, направи барикадата непревземаема!

Анжолрас се наведе, целуна нежно стареца по челото, свали предпазливо дрехата му, надупчена от куршуми и обагрена от кръв и каза:

– Ето занаяпред нашето знаме!

ГЛАВА XXXVIII БУРЕНЦЕТО С БАРУТ

Покриха стареца с черния шал на вдовицата Юшлу и го отнесоха върху голямата маса в залата. Изцяло погълнати от тази скръбна задача, мъжете забравиха опасното положение, в което се намираха.

Гаврош единствен не беше напуснал поста си. Той забеляза някакви хора, които с котешки стъпки се прокрадваха към барикадата.

– Пазете се! – викна той.

Курфейрак, Анжолрас, Жан Прувер, всички се втурнаха във от кръчмата. Беше крайно време. Зад барикадата се люшкаха плътно щик до щик. Още една секунда и барикадата щеше да бъде превзета.

Баорел се спусна към първия градски гвардеец, който проникна в барикадата и го уби от упор с един изстрел на карабината си. Втори гвардеец обаче уби Баорел с щика си. Друг успя да повали Курфейрак, който извика:

– Помощ!

Най-едрият от всички пристъпваше към Гаврош с насочен към него щик. Детето взе в малките си ръчички, огромната пушка на Жавер, прицели се решително в исполина и дръпна спусъка. Изстрел не последва. Жавер не беше напълнил пушката си. Градският гвардеец избухна в смях и замахна с щика си.

Но преди острието да докосне Гаврош, гвардеецът изпусна пушката си – един куршум прониза челото му и той се просна по гръб. Втори куршум плесна право в гърдите гвардееца, който беше повалил Курфейрак.

На барикадата се беше появил Мариус.

Пред смъртта на господин Мабоф, която за него остана загадка, пред трупа на Баорел, при вика за помощ на Курфейрак, при вида на застрашеното дете всякакво колебание у него се разпръсна и той се втурна в схватката с двата пистолета в ръце. С първия изстрел спаси Гаврош, а с втория – Курфейрак.

Но в това време нападателите, чувайки виковете на простреляните си другари, изкачиха укреплението и вече се показаха до кръста. Светлината на факлата осветяваше кожените им калпаци и гневните лица.

Мариус беше останал без оръжие, защото бе хвърлил празните

пистолети, но съгледа буренцето с барут до вратата на кръчмата. Докато гледаше натам, един войник се прицели в него. Но нечия ръка посегна към дулото на пушката му и го запуши: младият работник с кадифените панталони се беше спуснал стремително. Раздаде се изстрел, куршумът прониза ръката, а може би и работника, но не улучи Мариус. Мариус почти не разбра какво става. Той видя насоченото към него дуло, видя и ръката, която го запуши, чу и изстрела, но в подобни минути възприятията са бегли и нетрайни.

Един офицер протегна напред сабята си и извика:

– Предайте се!

– Огън! – заповяда в отговор Анжолрас.

Два залпа проехтяха едновременно и всичко потъна в дим. Когато той се разсея, бойците, оредели, но по местата си, пълнеха оръжията си.

Изведнъж прозвуча гръмък глас:

– Махайте се или ще хвърля барикадата във въздуха!

Мариус се беше възползувал от гъстия дим и мъглата, грабнал бе буренцето с барут, и го бе наместил на мястото на факлата. Нападателите го гледаха занемели от ужас, а той, стъпил върху паветата с факла в ръка, с отчаяно, но решително изражение наведе пламъка към бурето с барут и повтори страшно:

– Махайте се или ще вдигна във въздуха барикадата!

Покачил се на барикадата след осемдесетгодишния старец, Мариус беше сякаш духът на младата революция след призрака на старата.

– Ами самият ти къде ще идеш? – каза един сержант.

– И аз ведно с барикадата – отвърна Мариус.

И той доближи факлата до опасното буре.

Но на барикадата не остана никой. Нападателите се отдръпнаха в суматоха към другия край на улицата. Всеки гледаше да спаси кожата си.

Барикадата бе освободена.

Горчива болка обаче помрачи радостта им. Направиха проверка. Един от вџстаниците липсваше. И то кой? Един от най-любимите – Жан Прувер, поетът. Потърсиха го между ранените, нямаше го; потърсиха го между убитите, нямаше го и там. Явно беше пленен.

– Да завържем бяла кърпа и да преговаряме е тях. Да им предложим техния човек срещу нашия.

В този миг от другия край на улицата долетя мъжествен глас:

– Да живее Франция! Да живее бъдещето!

Познаха гласа на Прувер.

Блесна светкавица и проехтя залп.

– Твоите хора току-що те застреляха – каза Анжолрас на Жавер.

ГЛАВА XXXIX АГОНИЯТА НА СМЪРТТА СЛЕД АГОНИЯТА НА ЖИВОТА

Цялото внимание на въстаниците беше съсредоточено върху голямата барикада, защото тя беше постоянно застрашена. Мариус реши да провери какво става при малката барикада на улица Мондетур. Тя беше пуста. Тъкмо се канеше да се отдалечи, нечий глас тихо го повика в тъмнината:

– Господин Мариус!

Той трепна, защото позна гласа, който два часа по-рано го бе извикал през решетката на улица Плюме.

Само че сега този глас се беше превърнал в дихание. Огледа се, но не видя никого.

– Господин Мариус! – повторно се обади гласът. Пак се взря, но не забеляза нищо.

– В краката ви съм – каза гласът.

Той се наведе и различи в мрака едно същество, което пълзеше към него.

– Не ме ли познахте?

– Не.

– Епонин.

Той се наведе бързо. Беше действително злочестото момиче.

– Ранена ли сте? Почакайте! Сега ще ви пренеса и ще ви превържат. Къде ви боли? Но какво търсите тук?

Той се опита да пхне ръка под нея, за да я повдигне. Тя изхока тихо.

– Заболя ли ви? Но аз докоснах само ръката ви.

Тя вдигна ръка към очите му и той видя на дланта ѝ черна дупка.

– Но какво е станало?

– Пронизана е. Не видяхте ли пушката, насочена към вас?

– Видях и една ръка, която запуши дулото ѝ.

– Това беше моята ръка.

Мариус потрепера.

– Каква лудост! Клето дете! Но толкова по-добре, ако е само това, такава рана не е смъртоносна.

– Куршумът прониза ръката ми, но излезе през гърба ми. Излишно е да ме превързвате. Седнете до мен на този камък.

Мариус се подчини. Тя сложи глава на коленете му и промълви:

– Колко ми е хубаво! Ето, вече нищо не ме боли!

Девојката замълча за миг, после добави:

– Да ви кажа ли, господин Мариус? Дразнех се, че влизате в онази градина. Глупаво е, защото сама ви показах къщата... Изглеждах ви грозна, нали? Виждате ли, никой няма да излезе жив от тази барикада, затова ви и доведох тук. И все пак, когато видях, че се целят във вас, запуших с ръка дулото на пушката. Исках да умра преди вас. Надявах се, че ще дойдете тук. Чаках ви... Сега ми е добре... Спомняте ли си деня, когато влязох в стаята ви? Ами когато ви срещнах на булеварда? Как хубаво пееха птичките! О, колко съм щастлива!

Мариус гледаше злочестото създание с дълбоко съчувствие.

– О! – простена внезапно тя. – Задушавам се!

В този миг на барикадата ечна звънкият глас на Гаврош. Детето пълнеше пушката, си и пееше весело:

Ала щом съгледа Лафайет,
виква всеки полицај проклет:
– Да бягаме! Да бягаме! Да бягаме оттук!

Епонин се надигна и прошепна:

– Братчето ми е. Не бива да ме види.

– Вашето братче ли? – попита Мариус, спомняйки си с горест за дълга си към семейство Тенардие.

– Да, момченцето, което пее.

Тя приближи лицето си до лицето на Мариус и промълви със странно изражение:

– Чуйте. В джоба ми има писмо за вас. Още от вчера. Казаха ми да го пусна в пощата, но аз го задържах. Не исках да го получите. Ето го.

Тя улови ръката на Мариус и я пхна в джоба на блузата си.

– А сега срещу това обещајте ми...

– Какво?

– Обещајте ми най-напред.

– Обещавам ви.

– Обещајте ми да ме целунете по челото, когато умра.

Тя отпусна глава върху коленете му и клепачите ѝ се склопиха. Той си помисли, че нещастната ѝ душа е отлетяла, но Епонин бавно отвори очи, които потъваха в мрачните дълбини на смъртта и му каза с нежен глас:

– Още нещо, господин Мариус, знаете ли, струва ми се, че бях малко влюбена във вас.

Тя се опита да му се усмихне и издъхна.

ГЛАВА XL ГАВРОШ ИЗЧИСЛЯВА ДЪЛБОКОМИСЛЕНО РАЗСТОЯНИЯТА

Мариус удържа обещанието си. Той положи целувка върху бледото лице на девойката. После не без трепет взе писмото. Предчувстваше, че то съдържа важно известие. Той сложи внимателно мъртвата девойка върху паважа и се отдалечи. Приближи се до запалената свещ в долната зала на кръчмата и зачете.

„Любими мой! Баща ми настоява да тръгнем веднага. Тази вечер ще бъдем на улица Ом Арме №7, а след една седмица заминаваме за Англия. Козет, 4 юни.“

Любовта им беше толкова невинна, че Мариус не познаваше дори почерка на Козет.

Нека обясним с няколко думи. Всичко бе дело на Епонин. След случилото се на 3 юни на улица Плюме, тя си бе поставила двойна цел: да осуети плановете на баща си и другите злодеи и да раздели Мариус и Козет. Смени дрипите си с първия срещнат шегаджия и преоблечена като работник подхвърли на Жан Валжан на Марсово поле зловещото предупреждение. Жан Валжан реши да напусне незабавно къщата на улица Плюме. Козет беше отчаяна. Как да се обади на любимия? Надраска набързо два реда, но как да ги пусне в пощата? Тя не излизаше сама. В тревогата си девойката забеляза Епонин, която се навърташе около къщата им и я помоли да пусне в пощата писмото ѝ. Загубила всяка надежда, Епонин намисли да умре самата тя на барикадата, но да извика там и Мариус. Щом не можеше да бъде неин, поне да не бъде на никоя друга.

Мариус обсипа с целувки писмото на Козет. Пред него стояха две неотложни задължения: да уведоми Козет къде се намира и да спаси

сина на Тенардие. Откъсна един лист от бележника, който носеше винаги със себе си и написа:

„Нашата женитба е невъзможна. Поисках позволение от дядо си, той отказа. Изтичах у вас, но не те намерих. Спомняш си какво ти казах. Сега го изпълнявам. Умирам. Обичам те.“

Той постоя замислен няколко секунди, после извади повторно бележника си и написа в него:

„Казвам се Мариус Понмерси. Трупят ми да се занесе у дядо ми, господин Жилнорман, улица Фий дьо Калвер №6.“

Мариус извика Гаврош. Като чу гласа на спасителя си, Гаврош изтича към него с обичайното си весело и предано изражение.

– Искаш ли да направиш нещо за мен?

– Всичко. Та нали без вас работата ми беше спукана?

– Взemi това писмо. Излез веднага от барикадата и утре сутринта го предай на посочения тук адрес: улица Ом Арме № 7 на госпожица Козет Фошльован.

Малкият герой отвърна:

– Но през това време ще превземат барикадата и мен няма да ме има тука.

– Бъди спокоен. Сигурно ще я атакуват призори и няма да падне преди пладне.

Гаврош пръхна като птиче и пое тичешком по улица Мондетур. Хрумна му една мисъл: „Сега е едва полунощ. Ако успее да отнесе писмото бързо, ще се върна навреме.“

ГЛАВА XLI ПОПИВКА-БЪБРИВКА

Какво представлява вълнението на един град в сравнение с душевната буря? Отделният човек е не по-малка бездна от цял народ. В този миг Жан Валжан беше в плен на страшна възбуда. В навечерието на същия този ден, 5 юни, Жан Валжан, придружен от Козет и Тусен се беше преместил на улица Ом Арме. Там го чакаше преমেждие.

Козет напусна улица Плюме не без известна съпротива. За първи път, откакто живееха заедно, тя бе възразила и между тях се бе появило разединение. Козет трябваше да отстъпи, но те пристигнаха на улица Ом Арме без да отворят уста. Взеха много малко багаж, а Козет – само папката си с хартия за писма и попивателната си.

Когато дойдоха в новата си квартира, беше вече нощ. Легнаха си, без да разговарят.

Жан Валжан веднага се почувства разведрен. Безпокойството му бързо се разсея. Има места, които действат успокоително. Такава беше тази тъмна и тиха улица. Той си отдъхна. Кой би могъл да го открие тук?

Той спа добре. На сутринта се събуди едва ли не весел. Козет се показва едва привечер. Оплака се от главоболие и почти не яде. Жан Валжан напротив яде с апетит. После започна да се разхожда из стаята. Внезапно погледът му попадна на огледалото над бюфета и той прочете ясно следните три реда:

„Любими мой! Баща ми настоява да тръгнем веднага. Тази вечер ще бъдем на улица Ом Арме №7. След една седмица заминаваме за Англия. Козет, 4 юни.“

Жан Валжан се спря изумен.

Когато пристигнаха, Козет бе оставила папката с попивателната върху бюфета и погълната от мислите си не бе забелязала, че листът попивателна беше разгънат точно там, където бе попила трите реда до Мариус. Огледалото отразяваше написаното. Обърнатите върху попивката букви се виждаха в нормален вид в огледалото и добиваха истинския си смисъл. Така че Жан Валжан имаше пред очите си писмото, написано предната вечер от Козет до Мариус.

Жан Валжан разбра. Той се олюля. Каза си, че Козет бе написала тези редове на някой мъж, че светлината на живота му завинаги ще изчезне. До този ден Жан Валжан беше приемал с готовност най-тежките превратности на съдбата. Съвестта му беше издържала всички изпитания и не се бе огънала. Но най-силното изпитание е загубата на любимо същество.

Козет беше всичко за него и когато разбра, че може да я загуби, че тя му се изплъзва, болката, която го прониза, беше нетърпима. Такъв облак затули душата му, че в нея сякаш всичко рухна.

Когато реши, че главният виновник на всичко случило се е този младеж и че всичко бе дошло от него, Жан Валжан, възроденият човек, който толкова дълго се бе борил да възвиси душата си, се вгледа в себе си и съзря един prizrak – ненавистта.

Тусен му каза, че никъде се бият. Под влияние на неосъзнат подтик, той излезе на улицата и седна на един крайпътен камък.

ГЛАВА XLII

ГАВРОШ – ВРАГ НА СВЕТЛИНАТА

Ако никой го наблюдаваше, едва ли би го взел за жив човек. Той седеше на камъка като призрак. Чуваше се тревожен камбанен звън и далечен ропот. Той не помръдна. Но приблизително по същото време откъм халите долетя пушечен залп, последван от втори, още по-оглушителен. Вероятно нападението на барикадата на Шанврьори, отблъснато от Мариус. При втория залп Жан Валжан се изправи. После пак се отпусна на камъка и бавно наведе глава.

Внезапно вдигна очи. Някой вървеше по улицата. Огледа се и на светлината на фенера съгледа едно бледо и лъчезарно момчешко лице.

Гаврош беше дошъл на улица Ом Арме.

– Какво искаш, момченце?

– Баба ви е момченце! – отвърна Гаврош.

Жан Валжан извади от джоба си една петфранкова монета, но в този миг Гаврош беше съгледал фенера.

– Я гледай, при вас още свети! Не спазвате правилата, приятели! Това е безредие. Чакай да го счупим!

И той замери с камък фенера. Стъклото се разби с такъв трясък, че буржоата, сгушени зад спуснатите завеси в отсрещната къща, извикаха:

– Настава деветдесет и трета година!

Фенерът се заклати и угасна. Улицата потъна в мрак.

Жан Валжан пхна в ръката на детето монетата, но Гаврош му каза:

– Гражданино, предпочитам да си троша фенерите. Не се подкупвам.

– Вземи тия пари за майка си. Имаш ли майка?

Тези думи развълнуваха Гаврош.

– Нали не ми ги давате, за да не чупя фенери?

– Чупи каквото искаш.

– Вие сте славен човек.

Гаврош пхна монетата в джоба си и вече по-доверчиво към непознатия, попита:

– На тази ли улица живеете? Можете ли да ми покажете № 7?

– Защо ти е притрябвало точно №7?

Детето замълча.

Жан Валжан бе осенен в тревогата си от внезапна прозорливост.

– Да не би да ми носиш писмото, което очаквам?

– На вас ли? Та вие не сте жена!
– Нали писмото е за госпожица Козет?
– Май че такава чудато име беше.
– Точно така, аз трябва да ѝ го предам. Дай ми го.
– В такъв случай навярно знаете, че са ме изпратили от барикадата.
– Естествено. На „Сен-Мери“ ли трябва да се занесе отговорът?
– Там ще се натъкнете на толкова чудо, че умът ще ви зайде. Това писмо е изпратено от барикадата на улица Шанврьори. Сбогом, гражданино!

След тия думи Гаврош направо хвъркна към мястото, откъдето беше излетял като птиче. Само след миг необикновеното дете се шумгна между тъмните къщи и изчезна като дим. Шумното сгромолясане на някой фенер бележеше пъти му.

ГЛАВА XLIII ДОКАТО ТУСЕН И КОЗЕТ СПЯТ

Жан Валжан се прибра в къщи с писмото на Мариус. При силни вълнения човек не чете, а просто се нахвърля върху листа, спуска се към края, скача на началото, разбира само най-главното. Жан Валжан видя само тези думи в писмото на Мариус до Козет:

Умирам. Обичам те.

Вперил поглед в тези думи Жан Валжан беше обзет от лудо тържество. Пред очите му се разкриваше чудна възможност: смъртта на ненавистното същество. Човекът, който пречеше на щастието му, изчезваше от пътя му и то по своя воля. Без Жан Валжан да е сторил абсолютно нищо.

„Трябва просто да оставя нещата да се развиват сами. Този мъж няма да убегне от смъртта, щом е отишъл там. Дори ако още не е мъртъв, безспорно ще умре. Какво щастие!“

След като премисли всичко това, Жан Валжан помръкна.

После слезе и събуди портиера. Около един час след това той излезе в пълна униформа на национален гвардеец. Носеше на рамо заредена пушка и патрондаш с патрони.

Отправи се към халите.

ГЛАВА XLIV ГАВРОШ СЕ ПРЕСТАРАВА

Междувременно Гаврош изживя едно приключение.

След като обстреля поредния фенер, той реши да изпее всички песни, които знаеше. Докато пееше, той жестикулираше, а лицето му беше неизчерпаема съкровищница от гримаси. За съжаление понеже беше сам, никой не го видя. Така пропадат много шедьоври на изкуството. Внезапно той се спря и заяви:

– Край на романа!

Котешките му очи бяха съзрели ръчна количка със сгушен в нея въглищар. С житейската си опитност хлапакът разбра, че има пред себе си пияница.

Момчето реши в себе си: „Вземаш количката за републиката, а пияницата оставяш на монархията!“ Беше му хрумнало, че количката отлично ще подхожда на барикадата.

Той изтегли собственика за краката и го плъзна върху паважа. Количката беше свободна. Той извади от джоба си къс хартия и малък червен молив, написа с едри букви: „Френската република. Количката получена.“ Подписа се отдолу: „Гаврош“ и пъкна бележката в джоба на спящия въглищар.

После улови ръчките на количката и търти да бяга, тикайки я пред себе си. Това беше опасно. Количката трополеше шумно, а наблизко имаше полицейски пост. Счупените фенери, изпетите с пълно гърло песни, а сега и това силно трополене разтревожиха стария сержант. „Сигурно са цяла банда! – помисли си той. – Да вървим внимателно!“

Както си тикаше количката, Гаврош се сблъска с една униформа.

– Я виж ти! Той бил тук! Добър ден, обществен порядък!

– Къде отиваш, обеснико?

– Гражданино, аз още не съм ви казал буржоа, защо ме оскърбявате?

– Къде си се запътил, хубостнико?

– Господине, вчера може би сте бил умен човек, но днес очевидно не може да се каже същото.

– Питам те къде отиваш, проклетнико?

– У-у! Какви грозни думи!

– Ще ми кажеш, ли най-сетне къде отиваш, разбойнико?

– Господин генерал, отивам да извикам доктор за жена ми.

– На оръжие! – кресна сержантът.

Да се спасиш посредством това, което те е погубило, е най-тънкото постижение на силните личности. Гаврош прецени с поглед положението. Количката му беше навлякла тази беля, тя трябваше да му помогне.

Тъкмо когато сержантът се готвеше да се нахвърли върху Гаврош, количката, запратена като снаряд, се изгърколи върху него, блъсна го право в корема и сержантът се строполи в канавката, като пушката му изгърмя във въздуха.

При вика на сержанти всички от поста се спуснаха в безпорядък. Изстрелът предизвика обща стрелба. После пак напълниха пушките и пак гръмнаха. Така стреляха напосоки цял четвърт час.

Междувременно Гаврош се беше спуснал стремглаво назад и се спря пет-шест улици по-далеч. Ослуша се. Обърна се в посока към поста, откъдето долиташе ожесточената стрелба, разпери с изразителен жест ръка пред носа си и чумоса три пъти пукотевицата. Беше в отлично настроение. Но внезапно помръкна, щом се сети за нещо.

„Превивам се от смях, а ето че се обърках и сега трябва да направя голям завой, за да стигна до барикадата! Само дано не закъснея!“ И той се спусна напред, подемайки наново песента си. Докато се шумгваше в уличките, куплетите замираха постепенно зад него:

Бастилии остават за бедняка
и аз насочвам своята стрелба
към тоя ред, създал безброй тегла.
Красивите моми какво ги чака,
ла-ла!

Игра на кегли почва – дайте знака!
Ще рухнат, сякаш блъснати с метла,
пионки стари с тромави тела.
Красивите моми какво ги чака,
ла-ла!

Народе, сривай с патерица яка
двореца, гдето в пухени легла
и в лукс лежи монархията зла.
Красивите моми какво ги чака,
ла-ла!

Във Лувър ние влязохме с атака

и Шарл Десети тъй се олюля,
че рухна – сякаш срината скала.
Красивите моми какво ги чака,
ла-ла!

Все пак вдигането на крак на полицейския пост не остана съвсем безрезултатно: количката бе заловена, а пияницата арестуван. Приключението на Гаврош, което се запази в преданията на квартал Тампл, е един от най-страшните спомени на старите буржоа, запечатан е паметта им под следното име: „Нощното нападение на поста при Кралската печатница.“

ЖАН ВАЛЖАН

ГЛАВА I

РАЗВИДЕЛЯВА СЕ, НО БАРИКАДАТА ПОМРЪКВА

Под зоркия поглед на Анжолрас въстаниците употребиха полезно нощта. Те не само възстановиха, но и разшириха барикадата. Повдигнаха я с две стъпки. Подредиха всичко. Опразниха долната зала и я превърнаха в амбулатория. Превързаха всички ранени, прибраха отпадъците, изнесоха труповете. Между мъртъвците лежах и четирима гвардейци от предградията. Анжолрас заповяда да съблекат униформите им. След това посъветва бойците да поспят малко, но почти никой не го послуша: Бяха премного възбудени.

Нямаха вече нищо за ядене. За шестнадесетте часа, откакто бяха тук, въстаниците бързо бяха изчерпали скромните запаси на кръчмата. Бяха ранните часове на суровия спартански 6 юни, когато на барикадата „Сеп-Мери“ водачът на въстаниците, Жан, отвърща на възклика им: „Дайте ни хляб!“ със следните исторически думи:

– Има ли смисъл? Сега е три часът. В четири ще бъдем мъртви.

Анжолрас отиде на разузнаване. Той излезе на улица Мондетур, плъзгайки се край стените.

Продължаваше да се чува тревожният звън на „Сен-Мери“, доказателство, че другата барикада още се държеше.

Въстаниците, барикадирали се в „Коринт“, бяха много обнадеждени. Лекотата, с която бяха отблъснали нощната атака, ги караше да се отнасят едва ли не с пренебрежение към предстоящата призори атака. Очакваха я с усмивка. Не се съмняваха нито в правотата на каузата си, нито в успеха си: в шест часа сутринта полкът, осъзнал, че въстаниците са прави, щеше да мине на тяхна страна; по пладне щеше да въстане цял Париж, а на залез слънце щеше да избухне революция.

Анжолрас се върна от мрачната си самотна разходка. Послуша радостната глъчка и след малко каза:

– Цялата армия на Париж е вдигната на крак. Една трета от нея е съсредоточена срещу барикадата, която защитавате вие. След един час ще ни нападнат. Колкото до народа, вчера той кипеше, но днес се спотайва. Не можем да очакваме нищо, нито да се надяваме на каквото и да

било.

Неизразима тревога обзе за миг барикадата. Сякаш смъртта размаха над нея криле. Но само за кратък миг. Нечий глас извика:

– И така да е! Няма да мърдаме оттук! Граждани, да се закълнем с клетвата на мъртъвците! Да докажем, че ако народът изоставя републиканците, републиканците не изоставят народа!

Тези думи разпръснаха мъчителния облак от съзнанието на всички въстаници. Никога не узнаха името на човека, който ги бе произнесъл.

Това непреклонно решение до такава степен беше овладяло духовете на бойците на 6 юни 1832 година, че почти в същия час и защитниците на барикадата „Сен-Мери“ нададоха паметния възглас, увековечен в протоколите на съдебното следствие:

– И да дойдат на помощ, и да не дойдат, не е ли все едно? Да умрем тук до последния човек!

Макар и отделени физически, двете барикади бяха свързани духовно.

ГЛАВА II

ПЕТИМА ПО-МАЛКО СРЕЩУ ЕДИН ПОВЕЧЕ

След думите на непознатия въстаник, който произнесе клетвата на мъртъвците и изрази общото настроение, всички уста нададоха страшен възглас:

– Да живее смъртта! Всички оставаме тук!

Като истински водач Анжолрас прецени, че тридесет защитника на барикадата са достатъчни и някои трябва да си отидат, за да не се дават излишни жертви. Колкото и да го уважаваха, никой не искаше да напусне барикадата. Анжолрас показа четирите гвардейски униформи.

– Ще облечете тези униформи, ще се смесите с войската и ще се спасите. Хайде.

Никой не помръдна.

– Хайде, смилете се над вашите жени, майки, сестри и деца. Нека този от вас, който има тежко семейство, да излезе напред. Помислете си за русите главички, за белите коси. Знаем, че всички искате да умрете славно и доблестно, но повечето от вас не са сами в света. Те са длъжни да мислят за беззащитните същества, които оставят след себе си.

Тогава започна невиджан спор. Всеки се дърпаше да не го отстранят от гроба.

След няколко минути въстаниците сами посочиха петима. Униформите бяха четири. В същия миг още една униформа падна като че ли от небето до другите четири. Мариус вдигна очи и разпозна господин Фошльован.

Жан Валжан се беше вмъкнал малко преди това в барикадата. Никой не видя как и кога. Бяха толкова улисани!

– Кой е този човек? – попита Легл.

– Човек, който спасява другите – отвърна Комбфер.

– Аз го познавам – добави сериозно Мариус.

Анжолрас се обърна към Жан Валжан:

– Бъдете добре дошъл, гражданино. Знаете нали, че трябва да се мре.

Без да отговори, Жан Валжан помогна на въстаника, когото спасяваше да облече униформата му.

ГЛАВА III ПОЛОЖЕНИЕТО СЕ УСЛОЖНЯВА

Развиделяваше се бързо, но нито един прозорец не се отваряше, нито една врата не се откряваше. Нито едно живо същество не се мяркаше по улица Шанврьори, но затова пък ухото долавяше странен шум, тайнствено придвижване.

Опасявайки се да не ги изненадат откъм улица Мондетур, Анжолрас заповяда да преградят изхода. Така барикадата беше почти непревземаема, но защитниците ѝ бяха зазидани в нея.

– И крепост, но и капан – каза със смях Курфейрак.

Раздадоха на всеки по малко ракия. Командирът заповяда бойна готовност и всеки зае мястото си. Сухи щракания огласиха стената от павета: бойците пълнеха пушките си.

Впрочем те се държаха гордо и твърдо. Върховната жертва вдъхва смелост. Отчаянието е последното оръжие, което понякога води до победа.

Внезапно чува обезпокоително трополене, което възвестяваше приближаването на зловеща военна машина: появи се оръдие.

– Огън! – заповяда Анжолрас.

Барикадата даде залп. Но когато димът се пръсна, въстаниците с ужас видяха, че никой от артилеристите не беше улучен. Те се готвеха за стрелба. Как барикадата щеше да издържи снаряда? Щеше ли той да я

пробие?

Снарядът профуча, чу се гръм.

– Тук съм! – извика весел глас.

И ведно със снаряда, който се разби в барикадата, вътре в нея скочи Гаврош. Той предизвика по-голяма сензация, отколкото снаряда, който потъгна сред разнородните отломки на строежа.

ГЛАВА IV Артилеристите показват, че с тях шега не бива

Въстаниците наобиколиха Гаврош. Той ги предупреди, че барикадата е обградена от всички страни. Той се бе промъкнал с голяма мъка. След като даде всички сведения, Гаврош добави:

– Разрешавам ви да ги бяхтате, както им се полага.

Топчиите пак започнаха да пълнят оръдието. Снарядът бе насочен към пролуката на барикадата. Чу се ужасен трясък. Парчета картеч паднаха сред въстаниците и убиха двама.

– Да попречим поне на втория удар – каза Анжолрас, прицели се в командира на оръдието и натисна спусъка. Артилеристът падна ничком върху оръдието и повече не помръдна.

Барикадата спечели няколко минути.

– Трябва да запушим пролуката с един дюшек – заповяда Анжолрас.

– Ранените лежат върху дюшеците – отвърна Комбфер.

До този миг Жан Валжан седеше на един крайпътен камък, безучастен към всичко. При думите на Анжолрас той се изправи.

Читателят навярно си спомня, че една бабичка беше запушила прозореца си с дюшек. Подпрян на прътите за простиране на дрехи, дюшекът висеше върху две въжета.

– Може ли някой да ми даде двуцевна карабина? – попита Жан Валжан.

Анжолрас му подаде своята. Жан Валжан се прицели. Едното въже бе мигом прерязано. Жан Валжан изстреля и втория куршум: дюшекът се плъзна между двата пръта и тупна на земята, само че извън барикадата.

– Ето ви дюшек, но кой ще го вземе? – завикаха въстаниците.

Докато оръдието кротуваше, войниците откриха огън срещу барикадата и беше много опасно да се излезе на улицата. Жан Валжан обаче се провря през пролуката под дъжда от куршуми, метна дюшека на гръб и се прибра в барикадата. Той сам го напъха в пролуката. Така го закрепиха, че артилеристите да не могат да го видят.

После барикадата зачака артилерийския залп.

Той не закъсня. Топът избълва с рев заряда си, но предвиденият ефект бе постигнат.

– Гражданино – каза Анжолрас на Жан Валжан, – републиката ви благодари.

– Чак неприлично е – смееше се Легл – един нищо и никакъв дюшек да притежава такава сила! Слава на меката постеля, която притъпява действието на цял топ!

ГЛАВА V ИЗСТРЕЛ, КОЙТО ПОПАДА ВИНАГИ В ЦЕЛТА, НО НЕ УБИВА НИКОГО

Една от тактиките при атакуване на барикадите е продължителното обстрелване с цел да се изчерпат мунициите на обсадените, ако имат неблагодарумието да отговарят на стрелбата. Разбере ли се по разрежданата им стрелба, че нямат вече нито куршуми, нито барут, минава се в настъпление. Анжолрас не се беше поддал на клопката. Барикадата мълчеше.

При всеки зали на войската, Гаврош се подиграваше:

– Гласът ви съвсем прегракна! Все едно, че дерете чаршафи! Тъкмо имаме нужда от превръзки!

А Курфейрак викаше на оръдието:

– Защо биеш нахалос? Разчекна си устата, старче!

Внезапно въстаниците съгледаха върху един съседен покрив блеснала каска.

Врагът бе пратил съгледвач.

– Ето един досаден наблюдател – каза Анжолрас.

Без да каже нищо, Жан Валжан се прицели в него и миг след това каската тупна на улицата. Уплашеният войник побърза да се скрие.

Втори наблюдател зае мястото му. Той беше офицер.

Жан Валжан се прицели втори път и прати каската му при другата.

Този път предупреждението беше разбрано. Отказаха се да шпионират барикадата.

– Защо не го убихте? – попита Легл.

Жан Валжан не отговори.

– Раздава благотворителни изстрели – пошегува се Комбфер.

В хаоса на чувствата и страстите на защитниците на една барикада има от всичко по малко: и младост, и смелост, и чест, и въодушевление, и идеали, и убеждение, и главно резки преходи от отчаяние към надежда.

Такъв проблясък на надежда бегло трепна най-неочаквано на барикадата на Шанврьори.

– Чуйте – извика внезапно Анжолрас. – Струва ми се, че Париж се пробужда.

И действително сутринта на 6 юни въстанието като че ли се разрасна за няколко часа. Тук-таме се наблюдаваха единични прояви, за съжаление бързо потушавани.

Пред Порт Сен Мартен един младеж, въоръжен с карабина, нападна сам цял кавалерийски ескадрон. Той уби командира му и извика:

– Този поне няма да пакости повече на народа!

Съсякоха младежа.

На улица Сен-Дьони една жена стреляше по националната гвардия иззад спуснатите си щори. На друга улица една бабичка хвърли от таванското си прозорче глинени съдове.

Надеждата се оказа краткотрайна. Светлината бързо помръкна. Само след няколко часа всичко утихна. Народът отново изостави упорствашите мъже на произвола на съдбата.

Въпреки всичко те не губеха самообладание и продължаваха да се шегуват. Вместо с храна и напитки Курфейрак и Легл угощаваха другарите си с добро настроение. Тяхната веселост нарастваше успоредно с опасността. Курфейрак внезапно възкликна:

– Ха, ето ви сега нещо ново! Негово сиятелство Осемкалибрено!

Действително на сцената се бе появило едно ново лице: второ огнестрелно оръдие. То щеше да ускори развързката.

Само след няколко минути двете оръдия, зареждани чевръсто, забълваха едновременно огън срещу укреплението. Малко по-далеч се чуваше друга канонада. Други две оръдия обсипваха с картеч барикадата Сен-Мери. Четирите оръдия си откликваха зловещо.

Новата маневра целеше да отстрани бойците от барикадата, тъй като оръдието ронеше със снарядите си паветата от горния ръб на

барикадата. С други думи тя предвещаваше атака.

– Трябва на всяка цена да обезвредим тези зли военни псета – каза Анжолрас. – Огън по артилеристите!

Барикадата, която толкова дълго не се обаждаше, започна ликуващо да стреля по артилеристите и скоро две трети от тях лежаха под колелата на оръдията си.

– Отлично! Успех! – извика Легл.

– Още четвърт час такъв успех и в барикадата няма да останат и десет патрона! – каза Анжолрас.

Гаврош чу думите му.

ГЛАВА VI ГАВРОШ НА УЛИЦАТА

Внезапно Курфейрак забеляза някого във въздуха под куршумите. Гаврош бе взел една кошница за бутилки от кръчмата, проврял се бе през пролуката и спокойно изпразваше паласките на убитите при първия пристъп на гвардейците.

– Какво правиш там? – попита го Курфейрак.

– Пълня си кошницата, гражданино!

– Не виждаш ли картеча?

– Добре де, вали. Квоутуй? – отвърна Гаврош.

– Прибирай се!

– Ей сега.

И с един скок момченцето се озова посред улицата. Двадесетина мъртъвци лежаха по платното. Двадесетина паласки за Гаврош. Значителен запас патрони за барикадата.

Пушечният дим се стелеше над улицата като мъгла. Тя се оказа изгодна известно време за Гаврош. Под димната завеса и благодарение на дребния си ръст той се придвижи доста навътре по улицата, без да го забележат.

Хлапакът пълзеше по корем, пробягваше на четири крака, уловил кошницата със зъби, лъкатушеше, плъзгаше се от мъртвец на мъртвец и изпразваше паласката или патрондаша му, както маймуна разчупва орех, за да вземе ядката.

От барикадата не смееха да му извикат, за да не привлечат вниманието върху него.

Момчето намери у един труп кратунка с барут.

– Някой може да ожаднее – каза то и я пхна в джоба си.

Излязъл много напред, Гаврош стигна до мястото, където пушечният дим беше по-рядък и стрелците от пехотата, залегнали срещу барикадата, го съгледаха.

Точно когато момченцето вадеше патроните на сержанта, проснат до един стълб, в трупа се заби куршум.

– Да му се не види! – възкликна Гаврош. – Взеха да ми убиват мъртъвците!

Втори куршум плесна до него и от камъка изскочи искра. Трети прекатури кошницата му.

Гаврош се огледа и разбра, че гвардейците стрелят по него. Той се изправи в цял ръст, с развени от вятъра коси и ръце на хълбоците, загледа дръзко гвардейците и запя:

Хората са грозни във Нантер¹⁴,
за това виновен е Волтер¹⁵.
И са глупави във Палесо¹⁶,
за това виновен е Русо¹⁷.

После вдигна кошницата си, събра нападалите патрони, без да оставя нито един на улицата, пристъпи право срещу куршумите и се наведе да обере и следващата паласка. Четвъртият куршум изсвистя досама него, без да го улучи. Той изпя по този повод:

Аз не съм нотариус, банкер,
за това виновен е Волтер.
Аз съм малка птичка без гнездо,
за това виновен е Русо.

Пети куршум го вдъхнови да изпее трети куплет:

Шегобиец съм в голям размер,
за това виновен е Волтер.
И не ям аспержи и месо,

---

14. Индустриално парижко предградие, населено главно с работници. – Б. пр.

15. Френски писател и философ от XVIII век, отличаващ се с практичен дух. Успял да натрупа завидно състояние чрез разни сделки. – Б. пр.

16. Парижко предградие близо до Версай. – Б. пр.

17. Френски писател философ, живял като безпризорно дете и останал цял живот беден. – Б. пр.

за това виновен е Русо.

Това продължи известно време.

Страшно, вълнуващо зрелище. Гаврош, под обстрел, се шегуваше със стрелбата. Изглежда, че му беше много забавно. Врабчето кълвеше ловджиите. Отговаряше с куплет на всеки изстрел. Непрекъснато се целеха в него и все не го улучваха. Националните гвардейци и войниците се смееха, докато го вземаха на мушка. А той залягаше, изправяше се, притичваше зад някоя врата, изчезваше, пак се появяваше, плезеше се на оръдията, без да престава да опразва патрондаши и паласки и да пълни кошницата си. Примрели от тревога, въстаниците го следяха с поглед. Барикадата трепереше, а той пееше. Не дете, а създание от приказките. Неуязвимото мъниче на исполинската схватка. Куршумите го гонеха, но Гаврош бе по-бърз от тях. Детето играеше на зловеща криеница със смъртта. Всеки път, когато призракът ѝ се доближаваше до него, то го чукваше подигравателно по носа.

Един куршум обаче, по-добре насочен или по-вероломен от другите, улучи най-сетне детето-блуждаещо огънче. Гаврош се олюля и се строполи на земята. Барикадата ахна. Но в пигмея се таеше Антей¹⁸. Съприкосновението на детето на улицата с нейната настилка е равносилно на съприкосновението на митологичния гигант със земята. Гаврош отново се надигна, само че остана седнал. Дълга струйка кръв се стичаше по лицето му. Той вдигна нагоре ръце, погледна към стрелящици и пак запя:

Повален съм от куршума чер,
за това виновен е Волтер.
Забих нос в пътното платно,
за това виновен е...

Гаврош не довърши. Втори куршум от същия стрелец прекъсна завинаги песента му. Този път той се свлече по лице върху паважа и не помръдна вече. Мъничката му възвишена душа отлетя.

---

18. Герой от митологията, великан, победен от Херкулес. Антей възстановявал силите си при допир със земята. Херкулес го вдигнал във въздуха и го удушил. – Б. пр.

ГЛАВА VII КАК БРАТЧЕТО СТАВА БАЩА

В същото време в Люксембургската градина – не бива да пропускаме нищо от този драматичен разказ – две дечица вървяха, уловени за ръка. Едното трябва да беше седемгодишно, другото – пет. Бяха дрипави и бледи. Същински птиченца.

– Искам да ям! – повтаряше по-малкото.

Децата бяха сами. Полицията беше затворила парка поради въстанието. Как децата бяха попаднали вътре? Не се знае. Безспорно е само едно – те се шляеха вътре и явно бяха бездомни.

Те бяха същите хлапенца, за които Гаврош се бе погрижил, а после се чудеше къде ли пропаднаха.

Спаднаха вече към графата „Изоставени деца“, които полицията прибира, загубва и пак намира по парижките улици. Благодарение на суматохата в този размирнен ден клетите дечица бяха в градината. Ако пазачите ги бяха забелязали, начаса щяха да ги изгонят. Децата на бедняците не могат да влизат в обществените градини. А би трябвало да се помисли, че като деца и те имат право да се порадват на цветята.

Така че те се бяха вмъкнали в градината именно защото тя беше затворена! Заразени от общата тревога, пазачите бяха по-загрижени за това, което ставаше на улицата, а не в парка.

На този 6 юни към единадесет часа сутринта този парк беше пленителен. Кадънки пееха оглушително в яворите, врабчета ликуваха, носеше се упоителен дъх на най-различни цветя.

Двете дечица стигнаха до големия басейн. Те инстинктивно се опитаха да се потулят някъде, заслепени, от пищния блясък на природата. Затова застанаха зад барачката на лебедите.

От време на време долитаха смътни крясъци и врява, далечна стрелба и глухи топовни изстрели. Над покривите край халите се виеше дим. Някаква камбана биеше и сякаш призоваваше на помощ.

Почти едновременно с двете дечица до басейна се приближиха и други две лица: петдесетгодишен дебеланко водеше за ръка шестгодишен дебеланко. Вероятно баща и син. По онова време някои богати буржоа имаха ключове от Люксембургската градина. Бащата и синът като че ли спадаха към тази категория. Малкият дебеланко държеше в ръка голяма едва що начената кифла. Той внезапно се разплака.

– Защо плачеш?

– Не ми се яде.

– Не е необходимо да си гладен, за да изядеш една кифла.

– Втръсна ми. Баята е.

– Хвърли я тогава на лебедите.

Детето се поколеба. Не му се ядеше, но не му се и даваше кифлата.

– Хайде. Бъди човечен. Трябва да жалиш животните.

И той взе от сина си кифлата и я хвърли в басейна.

Тя падна близо до брега, а лебедите бяха чак на другия край на басейна. За да не пропадне кифлата, буржоата започна да ръкомаха отчаяно и успя да привлече вниманието на лебедите. Те обърнаха нос като кораби и заплуваха към кифлата със спокойно величие.

– Лебедите разбират от морски сигнали – заяви доволно гражданинтът. В същия миг далечната врява в града внезапно се засили. Дочуха се ясно биене на барабани, пушечна стрелба и зловещият екот на камбана.

– Да се прибираме – каза бащата. – Изглежда че нападат Тюйлери, а от Тюйлери до Люксамбур не е далеч!

– Искам да видя как лебедите ще изядат кифлата.

– Би било неблагоприятно.

И големият буржоа отведе малкия буржоа.

Но заедно с лебедите и двете скитничета се бяха приближили до кифлата. Щом бащата и синът се изгубиха от погледа му, голямото братче легна пъргаво по корем до ръба на басейна, наведе се над водата и посегна с една пръчка към кифлата. Когато видяха врага, лебедите се разбързаха, врязвайки гръд във водата, само че това се оказа изгодно за малкия рибар. Водата се развълнува и концентричните кръгчета тласнаха кифлата към пръчката му. Лебедите вече бяха наближили. Детето замахна чевръсто, привлече кифлата, подплаши лебедите, сграбчи плячката си и се изправи. Кифлата беше мокра, но децата бяха и гладни, и жадни. Голямото братче я разчупи на две неравни парчета, взе по-малкото за себе си, подаде по-голямото на братчето си и му каза, както им беше казал някога Гаврош:

– Напъхай това в човката си!

ГЛАВА VIII ХИЩНИК, ПРЕВЪРНАТ В ЖЕРТВА

Мариус се спусна извън барикадата. Комбфер го последва. Но беше вече много късно. Гаврош беше мъртъв. Комбфер донесе кошницата с

куршуми, а Мариус – детето.

„Уви!“ – мислеше си той, връщайки на сина онова, което Тенардие бе сторил за неговия баща. Само че кръчмарят бе изнесъл баща му жив от боя, а той изнасяше детето мъртво.

Положиха Гаврош върху същата маса, където лежеше дядо Мабьоф и покриха двете тела с черния шал. Той стигна и за стареца, и за детето.

Комбфер разпредели куршумите от кошницата на Гаврош. Паднаха се всекиму по петнадесет куршума. Както вече казахме, барикадата изглеждаше доста спокойна вътре. Скоро всички фази на борбата щяха да бъдат приключени. Позицията им, засега застрашителна, не след дълго щеше да стане безнадеждна. Но колкото по-отчаяно ставаше положението им, толкова по-ярък героизъм обгаряше сърцата им. Анжолрас се възправяше над всички, суров и непоколебим като млад спартанец.

– Скоро ще вземем дилижанса за друга планета – каза шеговито Легл.

Анжолрас заповяда да качат павета на първия етаж и да зазидат до половина прозорците, превръщайки ги така в бойници. Той даде също две брадви, за да пресекат стълбата, щом всички бойци се качат горе. Очакваше нападение и предвиждаше, че кръчмата ще бъде последното им убежище и крепост.

– И теб не съм те забравил – каза той на Жавер. – Последният, който напусне залата, ще пръсне главата ти.

В този миг самият Жавер беше по-невъзмутим и от Анжолрас.

Тогав се появи Жан Валжан.

– Преди малко ми благодарихте – каза той на Анжолрас.

– От името на републиката.

– Ако заслужавам награда, искам в замяна да пръсна лично аз череп на този човек.

Жавер вдигна глава, позна Жан Валжан, трепна неуловимо и каза:

– Това е справедливо.

Анжолрас се обърна към Жан Валжан:

– Отведете шпионина.

В същия миг прозвучаха тръби.

– Тревога! – извика Мариус от върха на барикадата.

Жавер се изсмя със свойствения си беззвучен смях и каза на въстаниците:

– И вас не ви чака по-хубаво!

ГЛАВА IX ОТМЪЩЕНИЕТО НА ЖАН ВАЛЖАН

Когато остана сам с Жавер, Жан Валжан развърза краката му и го поведе за ремъка на амуницията му като добиче. Така прекосиха вътрешния трапец на барикадата. Покатериха се по ниското укрепление на улица Мондетур и се озоваха в уличката, където никой вече не можеше да ги види.

Жан Валжан извади от джоба на жилетката си ножче и го отвори.

– Кама ли? – извика Жавер. – Правилно. Това ти подхожда повече!

Жан Валжан срязва мартенгала, омотан около шията на Жавер, прерязва и въжетата, които стягаха китките му и му каза:

– Свободен сте.

Жавер мъчно се учудваше. Но колкото и да се владееше, сега застина, зинал от удивление. Жан Валжан добави:

– Не вярвам да изляза жив оттук. Но ако случайно оцелея, аз живея под името Фошльован на улица Ом Арме №7.

Жавер смръщи лице като тигър, полуотвори уста и процеди през зъби:

– Пази се!

– Идете си – повтори Жан Валжан.

Жавер закопча сюртука си, повтори адреса на Жан Валжан, обърна се кръгом и закричи към халите. Като измина няколко крачки обаче, той се спря и извика:

– До гуша ми дойдохте! По-добре ме убийте!

Без да съзнава, той за пръв път го заговори на „вие“.

– Идете си!

Жавер закричи бавно. Щом зави зад ъгъла на улицата, Жан Валжан изпразни във въздуха пистолета си, после се върна на барикадата и докладва:

– Задачата е изпълнена.

ГЛАВА X ГЕРОИТЕ

Мъртвите имат право, макар че и живите не са виновни. Още от предната вечер двете редици къщи по улица Шанврьори се бяха

превърнали в стени. Жестоки стени. Затворени врати, затворени капаци на прозорците.

В други времена, когато е назрял часът и народът пожелае да сложи край на съществуващия обществен ред, когато въздухът е наситен с всеобщо негодувание и градът е готов да изкърти паветата си, всеки мирен жител става съюзник на боеца, а домът се побратимява с опряната на него барикада.

Но когато въстанието не е добре подготвено, когато не е получило съгласието на народа, бойците са загубени. Не може току-така да се накара народа да крачи по-бързо, отколкото иска. В такива случаи той изоставя въстанието на собствените му сили. Всяка къща е хладен зид. Той вижда и чува, но не желае да окаже помощ. Той би могъл да се открене и да спаси въстаналите, но съзнателно се прави на сляп и глух. Страхът извинява жестокото му негостоприемство. Страхът сковава врати, прозорци и сърца. Кой е виновен?

Несъвършената епоха, в която живеем. За съжаление, в някои епохи челните отреди на човечеството срещат дълбоко равнодушие. Но независимо от изхода на тяхната борба, ние не можем да не се възхищаваме от славните борци за по-светло бъдеще. Те са величави дори когато са сразени, защото безкористно жертват живота си за прогреса на човечеството. Тяхното дело е свещено.

Внезапно барабанът заби за настъпление. Щурмът беше вихрен. Предната вечер обсаждащите се бяха промъкнали коварно до барикадата. Сега посред бял ден цялата им жива сила излезе наяве. Топовете зареваха, мощна колона пехотинци се изсипа бегом на улицата с насочени напред щикове. Начело вървяха сапъорите. Множеството се носеше към барикадата, невъзмутимо под града от куршуми, плътно като бронзова стенобойна греда.

Барикадата удържа напора, гребенът ѝ заприлича на огнена грива от бясната стрелба на защитниците.

Колоната бе принудена да се отдръпне, но тя остана посред улицата и отвърна със страшен залп. Войската бе решила да сложи край на боя.

Анжолрас беше застанал в единия край на барикадата, Мариус – на другия. Докато Анжолрас се засланише от куршумите, със съзнанието за отговорността си като водач, Мариус се биеше открито. Беше се превърнал в жив мишен, излязъл почти до пояс извън барикадата. Приличаше на призрак, който стреля.

Пристъп след пристъп. Напорът беше неударим.

Тогава върху купчината павета на улица Шанврѳори се завърза бой,

достоеен за стените на Троя. Тези изтощени и изпити мъже, не хапвали нищо повече от двадесет и четири часа, ранени почти всички, зле въоръжени, останали с по няколко патрона, се преобразиха в титани. Десет пъти войниците шурмуваха и изкачваха барикадата, без да успеят да я превземат.

Биеха се гърд до гърд с пистолети, със саби, с юмруци.

Легл, Жоли, Курфейрак, Фьойи, Комбфер паднаха един след друг.

Мариус продължаваше да се бие, но беше получил толкова рани, че лицето му беше потънало в кръв.

Единствен Анжолрас беше останал невредим. Счупил беше четири саби.

Войската предприе тогава отчаян шурм и този път успя. Анжолрас разтвори вратата на кръчмата и прикривайки с тялото си останалите живи въстаници им заповяда да влязат вътре. После залости енергично вратата.

Мариус беше останал навън. Един куршум прониза ключицата му и той загуби съзнание. Политна, но нечия ръка го сграбчи и докато мрак покриваше съзнанието му, една мисъл му се мярна, преплетена с мисълта за Козет: „Пленен съм. Ще ме разстрелят.“

И Анжолрас си помисли същото, като не го видя с другите в кръчмата. Но всеки имаше време да мисли само за собствената си смърт.

Той залости здраво вратата, обърна се към другарите си и извика:

– Да продадем скъпо живота си!

Когато нападателите изкъртиха вратата и се втурнаха в кръчмата, тя беше празна. Витата стълба, прерязана с бравите, лежеше посред долното помещение. Всички оцелели се бяха качили на другия етаж и през дупката на тавана откриха страшен огън. Те изстрелваха последните си куршуми. Гъст парлив дим обвиваше зловещата неравна битка.

Най-сетне, катерейки се един върху друг и използвайки прерязаната стълба, нападателите се качиха в горното помещение. Там беше останал само един още жив и по чудо оцелял невредим въстаник – Анжолрас.

Отстъпил в ъгъла на салона, с горд поглед и вдигната глава, той като че ли все още вдъхваше страх на нападателите, защото никой не смееше да го приближи.

– Този е командирът им! – извика някой. – Той уби артилериста. Нека си стои там. Тъкмо е готов за разстрел.

– Застреляйте ме! – отвърна Анжолрас.

Той захвърли ненужната си счупена карабина и изложи гърди на

куршумите.

Смелостта на красивата смърт е винаги вълнуваща. Щом Анжолрас скръсти ръце, готов да приеме смъртта, оглушителната врява на боя стихна, хаосът в залата се замени с гробовна тишина. Спокойният поглед на този надменен, прекрасен, сякаш неуязвим младеж принуди осирепялата войнишка тълпа да го убие с подобаващото уважение.

Един свидетел заяви по-късно пред, военния съд.

– Нареккоха един въстаник Аполон.

Един национален гвардеец свали пушката си.

– Имам чувството, че ще разстреляте цвете.

Дванадесет мъже се строиха срещу Анжолрас и заредиха безмълвно оръжията си.

Сержантът изкомандува:

– Готови!

Офицерът запита Анжолрас:

– Не искате ли да превържем очите ви?

– Не.

От няколко секунди Грантер се беше събудил. Както си спомняте, той бе заспал още предната вечер мъртво пиян. Шумът не бе успял да го събуди. Събуди го внезапно настъпилата тишина. Съзнанието му мигом се проясни и той разбра всичко.

– Да живее републиката! – извика гръмко и се изправи.

– И аз съм с тях.

После прекоси салона с твърди крачки и застана пред дулата на пушките, до Анжолрас.

– Убийте и двама ни с един и същи залп – каза той и като се обърна към Анжолрас, попита смирено: – Позволяваш ли?

Анжолрас се усмихна и стисна ръката му.

Усмивката стоеше още на устата му, когато пушките изгърмяха. Пронизан от осем куршума, Анжолрас остана облегнат на стената, сякаш прикован на нея. Грантер, убит на място, се строполи в краката, му...

ГЛАВА XI ПЛЕННИК

Мариус действително беше пленен. Пленен от Жан Валжан. Десницата която го беше грабнала през кръста, когато той залиташе, и чийто

допир бе усетил, преди да загуби съзнание, беше ръката на Жан Валжан.

Участието на Жан Валжан в боя се свеждаше до безстрашното му излагане на куршумите. Ако не беше той, никой не би помислил за ранените в този върховен предсмъртен час. Той грабваше падналите, отнасяше ги в долното помещение и ги превръзваше. Но не вдигаше ръка за удар, нападение или самоотбрана. Само подпомагаше безмълвно другите. Куршумите сякаш го отбягваха: беше се отървал само с няколко дракотини.

Сред гъстия дим той като че ли не гледаше Мариус, но всъщност не го изпускаше от очи. Когато един изстрел го улучи, той се спусна ловък като тигър, метна го на гърба си и се скри зад ъгъла на „Коринт“.

В този момент вратата беше обект на вихрената атака на войската и никой не му обърна внимание. Както читателят си спомня навярно, този ъгъл се издаваше като нос посред улицата и предпазваше не само от картеча, но и от погледите едно малко пространство. Там именно Жан Валжан се спря, остави Мариус на земята и се огледа. Положението беше отчаяно. Какво да стори? Само птичка би могла да се измъкне. А трябваше незабавно да намери изход. Ако на някой войник хрумнеше да заобиколи къщата, всичко беше загубено.

Пред него се издигаше неумолимата и глуха шестетажна къща. Вдясно тъмнееше невисоката барикада, но отвъд гребена ѝ проблисваха щикове.

Жан Валжан погледна още веднъж къщата, барикадата и плъзна обезнадежден поглед по земята, сякаш искаше да я пробие.

Внезапно той разграничи в краката си полузатрупана от паветата желязна решетка. Паветата около нея бяха изкъртени и тя едва се крепеше. През пречките ѝ личеше цилиндрично отверстие. Жан Валжан не се поколеба нито миг. Отстрани паветата, повдигна решетката, натовари на раменете си безжизнения труп на Мариус и с това бремe на плещите, помагайки си с колене и лакти, се вмъкна за щастие в недълбока шахта и захлупи отново над главата си тежкия капак, върху който отново се сринаха няколко павета.

Всичко това му отне само няколко минути.

Жан Валжан се озова в дълъг подземен коридор. Дълбоко спокойствие, пълна тишина, нощен мрак. Над главата му едва долиташе ужасната врява в превзетата с шум кръчма.

ГЛАВА XII

ПАРИЖКАТА КЛОАКА И НЕЙНИТЕ ИЗНЕНАДИ

Жан Валжан се намираше в клоаката на Париж. Главоломен преход. В самото сърце на града Жан Валжан внезапно се бе озовал извън него. Само за миг мина от ярка дневна светлина в пълен мрак, от трясък и врява – в гробна тишина и от смъртна опасност – в съвършена сигурност.

Попадна в подземие. Напусна улицата, където се ширеше смърт, заради гроба, където трептеше искра живот. Ослуша се замаян. Спасителният капан се раззина пред него. Вероломно скривалище. Благословена засада, но все пак засада!

Само че раненият не помръдваше и Жан Валжан не знаеше дали носи жив човек или мъртвец.

Първото му усещане беше пълна слепота. Почувствува твърда почва под нозете си. Това бе важното. То му стигаше. Простря напред една си ръка и докосна стена. Разбра, че коридорът е тесен. След няколко секунди очите му свикнаха с тъмнината и той долови под бледата светлина на отдушника очертанията на подземния канал. Но тази светлина угасваше на няколко метра от него и там се издигаше зловеща стена от мрак. Тя можеше да го погълне навеки. Но той трябваше да си проправи път през нея и то незабавно. Както той бе забелязал решетката, и войниците можеха да я видят и да претърсят шахтата. Беше оставил Мариус на земята. Вдигна го решително и навлезе в тъмнината.

Всъщност не бяха толкова близо до спасението, както той се надяваше. Очакваха ги други прекеждия, далеч не по-малки. Жан Валжан беше паднал от единия кръг на ада в друг.

Преди всичко, налагаше се някак да се ориентира в подземната мрежа от канали. Едва изминал петдесетина крачки, той се натъкна на напречен коридор. Кой път да избере? Надясно или наляво? Той си каза, че вероятно се намира под халите и ако тръгне наляво, следвайки наклона на канала, скоро ще излезе на Сена и то в най-оживения квартал на Париж. Двама окървавени мъже не можеха да минат незабелязани и щяха да го уловят, преди да е излязъл.

Жан Валжан зави надясно. С една ръка държеше китките на Мариус, с другата опипваше влажната стена. Топлият дъх до ухото му, където бе долепена устата на Мариус свидетелстваше, че той е още жив. Жан Валжан беше принуден да напредва много бавно. Каменният под

под него беше хлъзгав, защото по средата течеше вада с нечистотии. Тук-таме бледите проблясъци, идващи от отдушниците, осветяваха пътя му. Но ставаше все по-мъчно да се ориентира. В тогавашен Париж имаше хиляди преплетени улици и каналната мрежа следваше техните извивки и чупки. Тя представляваше необикновено заплетен и непроходим лабиринт.

Но той се придвижваше напред, изпълнен с тревога, без да има представа къде се намира, изцяло на произвола на случайността. Постепенно го обземаше ужас. Как ще се измъкне оттук? Ще намери ли изход? Дали няма да умрат и двамата и да се превърнат в два скелета в някой ъгъл под непрогледната нощ? Утробата на Париж беше истинска бездна.

Внезапно забеляза, че вече не се изкачва, а слиза. Помисли си, че отново отива към Сена. Той се лъжеше. Теренът върху десния бряг на Сена е изгърбен и водите на единия скат се вливат в Сена, а на другия – в големия околоръстен канал. Той беше на правилен път, без сам да подозира.

По едно време си даде сметка, че напуска парализираните от въстанието квартали, защото дочу над главата си продължителен грохот: трополяха коли.

Внезапно видя пред себе си червеникаво отражение и сянката му се очерта върху мокрия плочник. Обърна се смаян. Зад него, в края на коридора, на огромно разстояние, гореше зловеща звезда.

В клоаката беше изгряла мрачна звезда – окото на полицията.

Седем-осем черни сенки се клатушкаха зад тази звезда.

ГЛАВА XIII ПОЯСНЕНИЕ

През деня на 6 юни бе издадена заповед да се претърсят водосточните канали. Опасяваха се да не би победените въстаници да са намерили убежище в тях и докато генерал Бюжо прочистваше надземния Париж, префектът на полицията трябваше да прерови подземния Париж. Двойна съгласувана операция, двойна стратегия на властта, представена горе от войската, а долу – от полицията.

Светлината, която Жан Валжан беше забелязал, идваше от фенера на патрула, обхождащ каналите на десния бряг на Сена. Полицаите, като че ли чува шум в галерията в посока на околоръстния канал и се

спряха. Те наистина бяха чули стъпките на Жан Валжан. Неизразимо страшен миг за него!

За щастие той виждаше ясно фенера, но беше лошо осветен самият той и се сливаше с околния мрак. Беглецът се притисна до стената и застина неподвижно.

Патрулът се ослушваше. Вече не се чуваше нищо. Започна съвещание. Не им се щеше да губят напразно време и предпочитаха да свият към „Сен-Мери“, тъй като именно там можеше да им се отвори работа и да спипат някой „смутител“. Ако се бяха разделили на две групи, сигурно щяха да заловят Жан Валжан. Но те имаха заповед да не се разпокъсват.

Патрулът продължи пътя си, обръщайки гръб на Жан Валжан. Червеното кръгче на фенера постепенно намаля и съвсем изчезна. Несмеещ още да мръдне, Жан Валжан дълго стоя долепен до стената, наострил ухо, с разширени зеници, взрян в призрачния патрул.

ГЛАВА XIV НЕОТЛЪЧНО СЛЕДЕН

Трябва да признаем, че по онова време полицията беше добросъвестна и дори при най-сложна политическа обстановка изпълняваше невъзмутимо своите задължения по надзора и уличното движение. В разгара на въстанието или на две крачки от барикадата полицейският агент продължаваше да следи крадеца, на чиито дири бе попаднал.

Точно такова нещо можеше да се наблюдава на десния бряг на Сена отвъд Моста на инвалидите. Двама мъже вървяха на известно разстояние един от друг и явно се наблюдаваха взаимно, макар и да се избягваха. Вървяха умишлено бавно, за да не събудят подозрение. Гладен хищник, който преследва плячката си уж не нарочно. Само че плячката беше хитра и стоеше нашрек. Бялка и куче, като и съотношението в обемите беше спазено: преследваният беше хилав на вид, а преследвачът беше едър мъжага.

Читателят може би щеше да познае и двамата, ако ги видеше отблизо.

Какво целеше вторият?

Навярно да прибере на топло първия.

Когато лице в държавна униформа преследва лице в дрипи, то има за цел да облече и него в държавна униформа. Разликата е само в десена

на униформата.

За голямо учудване на преследвача, който познаваше добре брега на това място, вместо да тръгне по кея, жертвата му продължи да върви долу, по самия бряг на реката. Положението му ставаше критично. Нима искаше да се хвърли в Сена?

На това място нямаше възможност да се качи вече горе, а брегът скоро щеше да свърши със стръмен откос. И там дриплъто щеше да се окаже заклещен между отвесна стена, река и властта по петите му.

Малко преди края на пътеката на брега имаше куп отпадъци, но нима той можеше да се скрие успешно зад него?

Следеният мъж стигна до купчината, отмина я и... изчезна от погледа на преследвача. Полицията ускори крачка. Щом стигна до купчината, спря смаян. Мъжът, когото преследваше, беше потънал вдън земя. Ако се беше хвърлил в Сена или се беше покатерил по отвесния откос, щеше да го забележи. Къде се бе дянал?

Мъжът със закопчания догоре сюртук зашари с поглед наоколо. Изведнъж се удари по челото. Точно където свършваше брегът, той забележа широка ниска решетка с груба ключалка и масивни, панти. Мътен ручей течеше под нея, а отвъд железните ѝ пръти се виждаше сводест коридор.

Мъжът разтърси решетката, но тя не се поддаде. Това означаваше, че човекът, който се беше скрил вътре, имаше ключ.

– Това вече минава, всяка мярка! Да разполага с държавен ключ!

След това, надявайки се било да дочака мъжа, било да изненада други обитатели на канала при излизането или влизането им, той направи знак на един минаващ по кея файтон да спре и застана на пост зад купчината отпадъци, вбесен, но търпелив като ловджийски пес.

Файтонът спря на парапета на Йенския мост. Редките минавачи по моста се извъръщаха, за да погледат тези две неподвижни подробности на пейзажа: мъжа на брега и файтона на кея.

ГЛАВА XV ПРОПАДАНЕТО

Жан Валжан отново тръгна и вече не се спря. Той пристъпваше все по-трудно. Височината на свода беше променлива и той постоянно трябваше да се снишава, за да не удря Мариус в свода. Хлъзгавият плочник беше лоша опора и той час по час залиташе. Испитваше смъртна

умора. Плъхове пробягваха между краката му. Сегиз-тогиз от входните отвори го лъхваше свеж въздух, който го ободряваше, защото смрадта на клоаката го задушаваше. Към три часа следобед стигна до околоръстния канал. Верният му усет го водеше. Той избираше по-широките коридори, за да не се забута в някой сяп канал. Логично предполагаше, че най-широкият ще го изведе към реката, но по-далеч от центъра на града.

По едно време мина под широк отдушник, който ярко освети подземното. Той положи нежно Мариус на земята и го разгледа. Затворени очи, залепнала от съсирена кръв коси, безжизнено отпуснати ръце. Жан Валжан сложи ръка на гърдите му. Сърцето туптеше. Той разкъса ризата на младежа и превърза раните му. Докато го опипваше, намери в джоба му парче хляб и го изяде. Намери и бележника му с адреса на дядо му.

Той стана и наново пое злокобния си път. Внезапно почувствува, че пропада и под краката си усети не вече плочи, а тиня.

Подземната канална мрежа в стария Париж бе изложена на внезапни срутвания. Основната каменна настилка пропадеше на известно разстояние. Какво представлява пропадането? Все едно подвижен пясък, но не на крайбрежието, а под земята.

Да затънеш на открито на морския бряг е ужасно, но представяте ли си подобна смърт в клоака? Навън винаги има известна надежда, че ще те видят, ще ти помогнат. Тук – непрогледна нощ и бавно задушаване в мръсотииите. Смрад и тиня вместо пясък.

Жан Валжан се беше натъкнал на такова пропадане. То бе причинено от проливния дъжд предната вечер. Той навлезе в тинята. Невъзможно беше да се върне назад. Мариус издъхваше, а и сам той беше на края на силите си. А и къде да отиде? Продължи да джапа в калта. Но колкото по-напред се придвижваше, толкова по-дълбоко затъваше. Скоро тинята стигна до прасците му, а водата заля коленете му. Затъваше все повече и гъстата тиня затрудняваше придвижването му.

Водата стигна до мишниците му. Той чувствуваше, че затъва. С неимоверни усилия успяваше да крепи Мариус над водата. Направи отчаяно усилие и отметна крак напред. Удари се в нещо твърдо. Опора. Крайно време беше. Той се изопна, наведе се напред и се вкопчи безумно в тази опорна точка. Това беше насрещният бряг на основната настилка, която само беше хлътнала, без да се разруши.

Когато излезе от коварната яма, той се почувствува така отпаднал, че на всеки три-четири крачки се спираше да си поеме дъх. Но ако физическите му сили бяха пресекнали, духът му все още не се предаваше.

Закрачи едва ли не бързо и внезапно се блъсна в стена. Беше стигнал до завоя. Далеч, много далеч забеляза някаква светлина. Благословена бяла светлина. Жан Валжан виждаше изхода!

Скоро той стигна до него, но спря, беше действително изход, но той не можеше да излезе през него. Здрава решетка го затваряше, снабдена със солидна брава. Затворническа ключалка, каквато Париж тогава нерядко употребяваше.

Отвъд решетката – простор, река, дневна светлина, свобода. Виждаше се Мостът на инвалидите. Удобно място да изчака нощта и да се изпъзне: денят и без това си отиваше.

Какво да стори? Опипа пречките на решетката една по една. Всички бяха здраво споени. Нямаше нито лост, нито някаква тежест под ръка, за да се опита да избие някоя от тях. Никаква възможност да отвори вратата.

Нима щеше да свърши тук, пред прага на свободата?

Той се обърна гърбом към решетката, отпусна се на плочите до все още безжизнения Мариус и обори глава. За какво мислеше? Нито за себе си, нито за Мариус. Той мислеше за Козет.

ГЛАВА XVI ПАРЧЕ ОТ СКЪСАНАТА ДРЕХА

Една ръка докосна рамото му и нечий глас му прошепна:

– Да делим наполовина!

Човек в този мрак? Жан Валжан помисли, че блънува.

Пред него действително се беше изправил човек с окъсани работнически дрехи. Жан Валжан тутакси го позна, но кален в неочакваните неприятности, веднага възвърна хладнокръвието си. Пред него стоеше Тенардие. За щастие самият той беше гърбом към светлината, а и целият бе изкалян и окървавен. На тази среща Жан Валжан беше дегизиран, а Тенардие беше без маска.

– Как смяташ да се измъкнеш оттук? – попита бившият кръчмар.

Жан Валжан не отговори.

– Трябва да се измъкнеш, нали? Да делим на две.

– Не разбирам какво искаш да кажеш.

– Ти си убил човек. Много добре. Аз пък имам ключ. Искам да ти помогна. Трябва да си наш човек.

Жан Валжан започна да проумява.

– Слушай, приятелче, не вярвам да си пречукал, тоя, без да пребъркаш джобовете му. Да делим на две и ще ти отворя вратата.

После той шракна с пръсти, като че ли внезапно се сети за нещо.

– Слушай бе, братче, как успя да се измъкнеш от пропадането? Аз не посмях да се забутам вътре, а ти си го прегазил, както виждам. Пфу! Как вониш!

Жан Валжан продължаваше да мълчи.

– Всъщност може би си постъпил разумно. Утре като дойдат да запълнят ямата, виж че намерили трупа. Ще открият следите и ще те спипат. Реката виж, това е по-чиста работа.

Колкото повече се разбърбваше Тенардие, толкова по-безмълвен ставаше Жан Валжан. Изненадваше го държането на Тенардие. Той беше неспокоен, недоверчив, но общо взето дружелюбен. Като че ли се притесняваше от нещо. От време на време снишаваше глас с пръст на устните. А бяха съвсем сами. Жан Валжан си помисли, че наблизко се крият други злодеи и Тенардие не иска да дели плячката с тях.

– По-бързо – каза Тенардие. – Колко пари имаше тази мърша?

Жан Валжан изпразни съдържанието на джобовете си. При несигурния живот, който бе принуден да води, той бе свикнал да носи повече пари у себе си. Но този път, погълнат от мрачни мисли, докато навличаше униформата си предната вечер, не беше взел портфейла си. Имаше само малко дребни пари в жилетката си. Едва тридесет франка.

Тенардие направи презрителна гримаса.

– Убил си го за тоя дето духа!

После опипа на свой ред джобовете на Жан Валжан и на Мариус като опитен джебчия. Междувременно успя да откъсне едно парче от сюртука на Мариус и да го пхне в джоба си. Може би някой ден щеше да му потрябва.

– Вярно, това ви са парите – каза той и като забрави условието „да делим по равно“, прибра всичките монети.

След това извади ключа, изпод дрехата си и каза:

– А сега, приятелче, на добър час. Понеже си плати, можеш да излезеш.

И той се захла.

Тенардие откряна вратата, колкото да се провре Жан Валжан, заключи след него и потъна в непрогледната тъмнина.

ГЛАВА XVII

ЕДИН ПОЗНАВАЧ СМЯТА МАРИУС ЗА МЪРТЪВ

Жан Валжан отпусна Мариус на брега. Най-сетне на открито! Смрадните изпарения, мракът и ужасът бяха вече зад тях. Свежият животворен въздух изпълни гърдите му. Здравчаваше се. Около него бе тихо. Небето изливаше умиротворение. Наближаваше нощта, велика освободителка, приятелка на всички, които се нуждаят от тъмен плащ, за да се избавят от тревогите си.

Той загреба от реката вода и напръска леко лицето на Мариус. Клепките на младежа си оставаха затворени, но през полуотворените му уста се долавяше лекото му дишане. Жан Валжан се канеше да загребе втори път вода от реката, когато внезапно изпита неясно безпокойство. Имаше чувството, че някой неусетно се е спрял зад него. Той се обърна.

Снажен мъж, загърнат в дълъг редингот, със скръстени ръце и дебел бастун под мишница беше застанал на няколко крачки. Благодарение на полумрака той изглеждаше като привидение. Жан Валжан позна Жавер.

Читателят навярно е отгатнал, че преследвачът на Тенардие не беше никой друг, а Жавер. След като излезе невредим от барикадата, Жавер отиде в префектурата, докладва лично на префекта и незабавно пое службата си – специално наблюдение на десния бряг. Знаете останалото.

Лесно разбираемо е, че така любезно отворената пред Жан Валжан решетка беше всъщност ловкост от страна на Тенардие. Той предполагаше, че Жавер го чака. Требваше да залъже тази хрътка с някой кокал. Убиец, няма това е малка находка? Тенардие разчиташе не без основание, че Жавер ще се заеме с убиеца и ще забрави за известно време него самия.

От един капан Жан Валжан се натъкна на друг. Две срещи една след друга – след Тенардие, Жавер, наистина беше прекалено!

Жавер не позна Жан Валжан. Той попита рязко:

– Кой сте вие?

– Жан Валжан.

Жавер впи като клеши ръце в раменете на Жан Валжан, погледна го внимателно и го позна.

– Инспектор Жавер – каза Жан Валжан, – аз съм във ваша власт.

Жавер като че не го чу.

- Какво търсите тук и кой е този човек?
– Заради него именно ви моля. Правете с мене каквото щете, но помогнете ми да го занесем първо в дома му.
Жавер не каза „не“.
– Този човек беше на барикадата – каза той полугласно. – Наречекоха го Мариус.
– Ранен е – каза Жан Валжан.
– Мъртъв е – заяви Жавер. – Значи вие сте го донесли от барикадата дотук?
– Той живее в квартал Маре – обясни Жан Валжан, – у дядо си, не си спомням вече името му.
Той извади бележника на Мариус и го подаде на инспектора.
Жавер извика:
– Кочияш!
Спомнете си, че беше задържал един файтон за всеки случай.
Файтонът потегли в посока към Бастилията. Навлязоха в града. Във файтона – ледена тишина. Мариус, неподвижен, с отпусната на гърдите глава, сякаш чакаше само ковчега. Жан Валжан напомняше сянка, а Жавер бе сякаш камък. Случайността беше събрала злокобно трите трагични символи на неподвижност: труп, призрак и статуя.

ГЛАВА XVIII ЗАВРЪЩАНЕТО НА БЛУДНИЯ СИН

При всяко разтърсване на файтона от уличната настилка от косите на Мариус се сцеждаше капка кръв.

Беше вече дълбока нощ, когато файтонът спря пред дома на дядо Жилнорман. Всички в къщата спяха. В Маре си лягат рано. Особено в дни на метеж. Наплашен от революциите, този буржоазен квартал търси убежище в съня, както малките деца крият главички под юргана, когато се плашат от баба Меца.

Жан Валжан, Жавер и кочияшът свалиха Мариус.

Жавер попита сънения вратар:

- Тук ли живее някой си Жилнорман?
- Тука. Какво искате от него?
- Носим сина му. Бил се е на барикадата и ето как се е наредил.
- На барикадата ли? – възкликна портиерът.
- Убили са го там. Събудете баща му.

Портиерът не помръдна от смайване.

– Вървете де! Утре тук ще има погребение.

Жавер делеше обичайните произшествия на улицата на категории. За него на улицата можеше да има само шум, метеж, карнавал, сватба или погребение.

Портиерът събуди стария прислужник Баск, а той – госпожица Жилнорман. Оставиха дядото да спи. Все щеше да има време да научи лошата вест.

Качиха Мариус на първия етаж и изтичаха за лекар.

През това време Жавер и Жан Валжан пак се качиха във фойтона.

– Инспектор Жавер – каза Жан Валжан, – имам още една молба към вас. Разрешете ми да се отбия за миг у дома. После можете да правите с мен каквото искате.

Жавер замълча за миг, сгушил глава в яката на редингота си. После смъкна предното стъкло и извика на кочияша:

– Карай на улица Ом Арме номер седем!

ГЛАВА ХІХ НЕПОКОЛЕБИМИЯТ РАЗКОЛЕБАН

Не си проговориха вече по целия път.

Какво искаше Жан Валжан?

Да довърши започнатото. Да предупреди Козет къде се намира Мариус и да ѝ даде някои последни наставления. Колкото до него самия, той се подчиняваше безропотно на съдбата си.

Когато стигнаха, Жан Валжан се качи сам, а Жавер каза за голяма негова изненада, че ще го чака долу. Подобно поведение съвсем не отговаряше на привичките на този безупречен и неумолим полицай, но Жан Валжан нямаше време да се занимава с него. Когато се качваше по стълбата, той спря на първата площадка. Било за да поеме глътка чист въздух или съвсем несъзнателно, той подаде глава от прозореца. Уличката беше малка и фенерът я осветяваше открай докрай. Жан Валжан се стъписа. Долу нямаше никого! Жавер си беше отишъл!

ГЛАВА XX ДЯДОТО

Баск и портиерът настаниха Мариус върху канапето в салона. Лекарят беше дошъл бързо. Той установи, че няма сериозна рана в гърдите, но затова пък дългото подземно пътешествие беше увредило счупената ключица. Той проми и превърза множеството повърхностни за щастие рани. Безпокоеше го само един опасен симптом: раненият все още не идваше в съзнание. Когато бършеше внимателно лицето му, в дъното на салона се появи висока фигура в бяла нощница. Дядото.

Метежът много бе развълнувал господин Жилнорман. Беше си легнал рано и бе заръчал да не го будят. Но сънят на старците е лек и колкото и предпазливо да се движеха, шумът го събуди. Той стоеше учуден на прага, подобен на призрак. Забеляза проснатия окървавен младеж с въсочно бледо лице и цял се разтрепера. Лицето му се покри със смъртна бледност. Той разпери старческите си пръсти и прошепна:

– Мариус!

– Господине – каза Баск, – той е бил на барикадата и току-що го донесоха...

– Той е мъртъв! Ах, кръвопиецът!...

Внезапно стогодишният старец се изправи като младеж.

– Господине, вие сте лекарят, нали? Кажете ми, мъртъв ли е?

Лекарят, и той самият силно обезпокоен, не отговори. Господин Жилнорман закръши ръце и избухна яростно:

– Той е мъртъв! Мъртъв! Отишъл е да го убият на барикадите! От омраза към мене! Направил го е напук на мене! Ах, кръвопице! Така ли ми се връщаш? Ах, горко ми! Той е мъртъв! Пронизан от куршуми, изпосечен, унищожен! Вижте го само негодника! Той знаеше отлично, че го чакам че бях приготвил стаята му! Ах, Мариус! От теб се искаше само да се прибереш и да кажеш: „Татко, ето ме!“ И щеше да бъдеш господар в къщата! Ти знаеше, но си си казал: „Не, той е роялист, няма да отида при него!“ И отиде на барикадите. Остави да те убият от проклетия! За да си отмъстиш за думите ми!

Лекарят се бе навел повторно над ранения. Дядото се наведе също над младежа. Старческите му устни пропущаха несвързани думи, примесени с хрипения:

– Ах, безсърдечнико! Ах, якобинецо! Ах, престъпнико!

Безпомощни укори на умиращ към труп. В същия миг Мариус

бавно повдигна клепащи и замъгленият му още поглед се спря с удивление на господин Жилнорман.

– Мариус! – извика старецът. – Мариус! Мой мъничък Мариус! Моето дете! Любими синко! Ти отваряш очи, ти ме гледаш, ти си жив! Благодаря ти!

И той падна в несвяст.

ГЛАВА XXI ЖАВЕР ИЗЛИЗА ОТ РЕЛСИТЕ

Жавер се отдалечи с бавни стъпки от улица Ом Арме.

За първи път в живота си вървеше с наведена глава. У него се беше извършил странен прелом. Цялата му външност носеше печата на душевна тревога.

Той потъна в смълчаните улички. Но все пак не вървеше без посока. Тръгна по най-късия път към Сена. Спря се близо до моста Нотр-Дам. На това място Сена образува опасен водовъртеж, от който се плашат всички моряци. Водата се устремява със страшна сила под сводовете на моста, пени се и клокочи. Ако някой попадне там, не може вече да се покаже на повърхността. И най-добрите плувци се удавят.

Жавер се облакът на парапета и се замисли дълбоко.

Преломът, който ставаше в душата му, го терзаше жестоко. Той бе объркан. Понятието за дълг, досега пределно ясно у него, сега сякаш се бе раздвоило. Когато срещна неочаквано Жан Валжан на брега на Сена, у него заговориха едновременно два инстинкта: вълкът намери отново плячката, а кучето – намери отново господаря си.

Да дължи живота си на престъпник и да му се отплати със същото, да застане на равна нога с каторжника! Да допусне той да му каже: „Върви си!“ и сам той на свой ред да каже: „Свободен си!“ За да остане верен на съвестта си, трябваше да измени на дълга си към обществото.

Случило се беше нещо удивително: Жан Валжан го бе пощадил. Но се бе случило и нещо още по-удивително: Жавер бе пощадил Жан Валжан.

Грозно беше да издаде Жан Валжан. Грозно беше и да го остави на свобода. И в двата случая честният Жавер се опозоряваше. И в двата случая го очакваше падение!

Така мислеше този нещастен тесногръд служител на закона.

Той продължаваше да се бххта в неразрешимия проблем: един

рецидивист да остане неуловен и ненаказан и то по негова вина! Нима Жан Валжан ще се окаже по-силен от обществения ред?

Този човек го озадачаваше. Пред него рухваха всички догми, на които бе служил цял живот. Великодушието на Жан Валжан към него самия, който му бе причинил само зло, го смазваше. Жавер чувствуваше, че в душата му се прокрадва едно ужасно чувство: възхищение пред каторжник, уважение към престъпник. Нима подобно нещо беше възможно?

Този каторжник, отвърщаш на злото с добро, предпочитащ състраданието пред отмъщението, собствената си гибел пред гибелта на смъртния си враг, приличаше повече на ангел, отколкото на човек.

После мисълта му се връщаше към него самия и редом до възвисилия се Жан Валжан той виждаше себе си, Жавер, жалък и унижен.

Каторжникът беше станал негов благодетел!

Защо той, Жавер, позволи на Жан Валжан да му подари живота? Негово право беше да умре на барикадата. Защо не извика другите въстаници на помощ срещу Жан Валжан, защо не ги застави да го разстрелят насила? Така щеше да бъде много по-достойно за него.

Жавер се считаше малодушен подлец. Той се ужасяваше от себе си. Неговият идеал бе не да бъде човечен и благороден, а да бъде безупречен. Как бе стигнал до такова падение?

Той бе дълбоко развълнуван. Ново, непознато и непоносимо състояние за него.

Загледа се в страшния спираловиден водовъртеж под себе си.

Реката долу тъмнееше. Не се различаваше нищо. Чуваше се само клокоченето на вълните. Не вода, а бездна. От нея лъхаше враждебен хлад и блудкав мирис на влажни камъни.

Жавер постоя няколко минути неподвижен, загледан в дверите на вечната нощ. Водата бучеше. Внезапно той свали шапката си, остави я на парапета на моста. Миг след това върху парапета се появи висок, тъмен силует, наведе се към Сена и скочи в мрака. Чу се глух плясък и тъмната бездна бе единствен свидетел на предсмъртните гърчове на злочестата сянка, изчезнала под водата.

ГЛАВА XXII

ЕДВА ИЗЛЯЗЪЛ ОТ ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА, МАРИУС СЕ ГОТВИ ЗА ДОМАШНА ВОЙНА

Мариус дълго се бори между живота и смъртта. Няколко седмици имаше треска с блънувания и сериозни мозъчни смутения, причинени по-скоро от сътресението при получените рани, отколкото от самите тях.

По цели нощи повтаряше името на Козет с упорство на агонизиращ.

„Да се избягва главно всяко вълнение!“ – препоръчваше постоянно лекарят.

Превръзките бяха сложни и трудни. Докато имаше опасност за живота на Мариус, господин Жилнорман, загубил ума и дума, седеше край леглото на своя внук и също като него беше ни жив, ни умрял.

Всеки ден, а понякога и два пъти дневно, един много добре облечен мъж с бели коси – така го описваше портиерът – идваше да пита как е раненият и предаваше голям пакет кърпи за превръзки.

Започна оздравителният период, но Мариус трябваше повече от два месеца да остане проснат на шезлонг поради незарастващата счупена ключица. Впрочем продължителното боледуване го бе спасило от преследване. Трябва да прибавим, че жестоката заповед на префекта до лекарите да предават ранените, беше предизвикала възмущение дори у самите врагове на народа. Освен пленените в разгара на боя, военните съдилица не посмяха да безпокоят никого друго. Така Мариус бе оставен на мира.

Господин Жилнорман мина през всичките фази на отчаянието, за да мине след това през всички стадии на радостта.

В деня, когато лекарят му каза, че Мариус е във от опасност, старецът бе във от себе си от щастие. Той изтанцува един гавот и изпя една модна на времето песничка. Направо бе полудял от щастие.

Колкото до Мариус, той покорно се оставяше да го превръзват и да се грижат за него, но неотстъпно мислеше само за Козет. Откакто треската и блънуването бяха минали, той не произнасяше името ѝ, но цялата му душа беше при нея.

Не знаеше какво е станало с любимата му. Всичко, случило се на улица Шанвръори, беше като че прибулено с облак в спомените му. Неясни сенки, злокобно обвити в дима на барикадата, се мяркаха в

съзнанието му – Епонин, Гаврош, дядо Мабьоф, приятелите му. Странното появяване на господин Фошльован там му се струваше загадка. Не проумяваше също как самият той бе останал жив и кой го бе изнесъл от барикадата.

В замъгленото му съзнание имаше само една ясна точка – твърдото решение да намери отново Козет.

Въпреки нежните грижи на дядото; Мариус не се доверяваше. Той се държеше хладно. Дядото напразно пилееше жалките си старчески усмивки. Мариус си казваше, че станеше ли дума за Козет, дядото веднага щеше да разкрие другото си лице и да покаже истинската си природа. Повторно щяха да излязат на сцената всички семейни въпроси, повторно щяха да се сблъскат и дядо му щеше да го обсипе с град от сарказми. И в заключение – отказ. Мариус се ожесточаваше предварително.

Колкото повече се възстановяваше, старите рани се разтваряха в паметта му и той се настройваше все по-неприятно към дядо си. Старецът безмълвно страдаше от това. Страдаше също, че откакто бе дошъл в съзнание, Мариус нито веднъж не му бе казал „татко“.

Очевидно приближаваше буря.

Мариус реши в случай на отказ да махне шината, да изкълчи отново ключицата си, да откаже всякаква храна. Раните бяха неговите бойни припаси. Ще получи Козет или ще умре.

И той зачака благоприятния момент с подмолно търпение.

Този момент не закъсня.

ГЛАВА XXIII МАРИУС ЩУРМУВА

Веднъж, докато дъщеря му подреждаше скрина, Жилнорман се наведе над Мариус и му каза нежно:

– На твое място, Мариус, бих ял повече месо, а не риба. Пърженият калкан е добра храна за болен, но за да се вдигнеш на крака, е нужен сочен котлет.

Мариус, който се чувствуваше съвсем добре, седна в леглото, погледна дядо си право в очите и заяви със страшно изражение:

– Трябва да ви кажа нещо по този повод.

– Какво именно?

– Че искам да се ожена.

– Ами че това е вече предвидено! – отвърна дядото и избухна в

смях.

– Как така предвидено?

– Така. Предвидено. Момичето ще бъде твое.

Изненадан и омаломощен от радостно вълнение, Мариус цял се разтрепера.

– Точно така. Хубавото момиче ще бъде твое. То идва всеки ден да пита как си в лицето на един беловлас господин. Живее на улица Ом Арме номер седем и по цял ден плаче, приготвяйки карпия. А, отвори ли най-сетне дума за това? Беше намислил цял заговор, така ли? Искаше да се пребориш с мене? Разчиташе, че ще се скараме? Пропадна речта, която възнамеряваше да ми държиш, господин адвокат, ядосвай се на воля! Запуших ли ти устата, глупчо? Аз не съм вчерашен. Осведомих се. Тя е истинско съкровище и те обожава. Ако беше умрял, щяха да погребат и трима ни – нейният ковчег щеше да следва моя. Бях си наумил, щом се съвземеш да ти я домъкна току-така, но само в романите въвеждат безцеремонно млади момичета до леглото на ранени красавци. Какво щеше да каже леля ти? А и какво щеше да каже лекарят? Хубавите жени не лекуват треската. Виждаш ли, аз си давах сметка, че не ме обичаш и си мислех: „Какво да сторя, та пак да ме обикне?“ И тогава си рекох: „Чакай, нали си имам под ръка мъничката Козет?“ Искаш да се ожениш? Бъди щастлив, мило момче!

Старецът се разрида.

– Татко! – извика Мариус.

– Значи ме обичаш?

– Татко, сега съм добре, струва ми се, че бих могъл да я видя.

– И това е предвидено, ще я видиш утре.

– Татко?

– Какво има?

– А защо не днес?

– Че какво, може и днес. Заслужи си го – каза ми три пъти „татко“!

ГЛАВА XXIV

ГОСПОЖИЦА ЖИЛНОРМАН НЕ ВИЖДА НИЩО ЛОШО В ТОВА, ЧЕ ГОСПОДИН ФОШЛЪОВАН ВЛИЗА С ПАКЕТ ПОД МИШНИЦА

Козет и Мариус най-сетне се видяха.

Отказваме се от описанието на срещата им. Не бива да се опитваме да нарисуваме някои неща, включително и слънцето.

Цялото семейство се беше събрало в стаята на Мариус, когато Козет влезе, обкръжена сякаш от сияние.

– Възхитителна! – възкликна господин Жилнорман. Козет беше очарована, трепетна, неземно щастлива. Ту смъртно бледа, ту аленочервена, тя жадуваше да се хвърли в обятията на Мариус, а стоеше нерешително. Свенеше се да даде израз на любовта си пред толкова хора. Колко са безмилостни другите към влюбените! Стоят при тях тъкмо когато младите имат най-много нужда да останат сами!

Заедно с Козет беше влязъл и „господин Фошльован“, Жан Валжан.

На портиера и през ум не му мина да свърже този изрядно облечен господин с ужасния носач на трупове, който бе изникнал пред вратата му през онази страшна нощ. Все пак с будния си портиерски нюх той долови нещичко и каза на жена си:

– Струва ми се, че съм виждал някъде това лице.

Господин Фошльован се спря до вратата и остана там, с пакет под мишница.

– Дали този господин все носи книги под мишницата си? Толкова ли обича да чете? – каза шепнешком госпожица Жилнорман, която беше скарана с книгите.

– Че какво от това? Може да е учен – отвърна също тъй шепнешком господин Жилнорман.

Той се поклони и каза високо:

– Господин Траншльован, имам чест да ви поискам ръката на вашата дъщеря за моя внук, господин барон Мариус Понмерси.

„Господин Траншльован“ се поклони.

– Решено – заяви дядото. После се обърна към Мариус и Козет с протегнати ръце и им извика, благославяйки ги: – Разрешава ви се да се обожавате!

Те не чакаха да им го повтарят. Веднага зачуруликаха. Говореха си полугласно и изливаха насъбраната мъка от раздялата и буйната радост от срещата.

Старецът се настани до тях, накара Козет да седне и улови ръцете на двамата в старите си сбръчкани длани.

– Ах, тя е наистина пленителна, тази мъничка Козет! Момиченце и същевременно изискана дама! Жалко, че ще бъде само баронеса! Само че, какво нещастие! Едва сега се сетих! Повече от половината ми състояние е вложено в пожизнената ми рента! Докато съм жив, все някак ще

карате, но като умра, клетки мои деца, няма да имате и пукнат петак!

В този миг прозвуча дълбок, спокоен глас, който каза:

– Госпожица Евфразия Фошльован притежава шестстотин хиляди франка.

Говореше Жан Валжан. Досега той не беше казал нито дума и като че ли никой не обръщаше внимание, че още е там, защото стоеше изправен неподвижно зад тия щастливи хора.

– За каква Евфразия става дума? – запита смаяно дядо Жилнорман.

– За мен – каза Козет.

– Шестстотин хиляди франка! – удиви се дядото.

– Без четиринадесет или петнадесет хиляди франка може би – уточни Жан Валжан.

И той остави върху масата пакета, който лелята бе взела за книга.

Жан Валжан разви сам пакета. Вътре имаше снопчета банкноти; преброиха ги. Всичко петстотин осемдесет и четири хиляди франка.

– Това се казва книга! – забеляза господин Жилнорман.

– Я го виж ти тоя Мариус! – засмя се дядото. – Студентчетата знамират момиченца с по шестстотин хиляди франка! Завеян мечтател, пък уловил под дървото на мечтите птичка-милионерка!

Колкото до Мариус и Козет, те продължаваха да се гледат в очите и едва ли обърнаха внимание на тази подробност.

ГЛАВА XXV ВЛОЖЕТЕ СИ ПО-ДОБРЕ ПАРИТЕ В ГОРАТА, ОТКОЛКОТО У НЯКОЙ НОТАРИУС

Читателят навярно се е досетил, че след делото Шанматийо Жан Валжан бе успял през първото си неколкодневно бягство да изтегли навреме от Лафит спечелената от него сума под името на господин Мадлен в Монтрьой-сюр-Мер. Опасявайки се да не би да го уловят повторно, както впрочем и стана, той скри и зарови тази сума в гората край Монфермей. Цялата сума шестстотин и тридесет хиляди франка в банкноти не беше особено обемиста и се смести в една кутия, но за да я предпази от влагата, той я постави в дъбово сандъче. В същото сандъче скри и свещниците на епископа.

Когато видя, че Мариус се съвзема и почувствува, че приближава часът, когато тези пари ще потрябват, той отиде да ги вземе. Бяха

останали петстотин осемдесет и четири-хиляди и петстотин франка. През десетте години, които беше прекарал с Козет, беше изхарчил както виждаме доста скромна сума.

Жан Валжан постави двата сребърни свещника върху камината и те заблестяха за голямо удивление на Тусен.

Впрочем Жан Валжан вече знаеше, че веднъж завинаги се е отървал от Жавер. Сам прочете съобщението във „Монитор“, че полицейският инспектор Жавер бил намерен удавен между Понт-о Шанж и Пон-Ньоф вероятно в момент на умопомрачение.

„Всъщност – помисли си Жан Валжан – щом ме пусна на свобода, след като ме бе уловил, сигурно не е бил вече на себе си.“

Пригответяха всичко за сватбата. Лекарят заяви, че тя може да стане през февруари. Изминаха няколко прелестни седмици на съвършено щастие.

Дядото беше едва ли не най-щастлив от всички. Той ненаситно се любуваше на Козет.

– Каква прекрасна девойка! Честна дума, това е най-очарователното момиче, което съм виждал през целия си живот! Самата грация!

Мариус и Козет се озоваха от гроба право в рая. Преходът беше много рязък и ако не бяха замаяни от щастие, сигурно щяха да изпитат сътресение.

– Разбираш ли как стана всичко това? – питаше я Мариус.

– Не – отвръщаше Козет, – но ми се струва, че е дар от небето.

Жан Валжан уреди всичко, изглади всички пречки, отстрани всички трудности. Привидно той бързаше да обезпечи щастиято на Козет с такова нетърпение и радост, както и самата тя.

Понеже беше бивш кмет, съумя да разреши един извънредно деликатен въпрос, в който беше посветен единствено той: гражданското състояние на Козет. Ако беше разкрил тайната на произхода ѝ, кой знае, може би това щеше да осуети женитбата ѝ – едно незаконородено дете мъчно прониква в буржоазните кръгове. Той спаси Козет от всички евентуални затруднения. Измисли ѝ цяло семейство от покойници – единственият сигурен начин да не бъде избличена. Така Козет се оказа потомка на изчезнал род. Не негова дъщеря, а дъщеря на друг Фошльован, градинар в манастира Малкия Пикпюс. Направиха справка и монахините дадоха най-ласкави отзиви за стария Фошльован и брат му. Съставен бе нотариален акт и Козет стана и пред закона госпожица Евфразия Фошльован. Бе обявена за пълно сираче, а Жан Валжан, под името Фошльован, и господин Жилнорман бяха определени за настойници.

Колкото до парите, той заяви, че те били завещани на Козет от едно лице, което желало да остане неизвестно. Това завещание трябвало да бъде предадено на Козет, когато стане пълнолетна или встъпи в брак. Измислицата беше приемлива, особено както беше скрепена с половин милион зестра. Очите на Мариус бяха превързани от любовта, а на другите от шестстотинте хиляди франка, затова никой не разчопли тази история.

Козет научи, че не е дъщеря на стареца, когото толкова дълго бе наричала „татко“. При други обстоятелства това разкритие би я потопило в дълбока скръб, но в тия неизказано щастливи минути то хвърли само мимолетна сянка, развали настроението ѝ за съвсем кратко време. Беше толкова радостна, че облакът се разпръсна бързо. Нали си имаше Мариус? Младежът идва, старецът остава на заден план.

Освен това от дълги години тя бе свикнала да живее сред загадки. Всеки, който е имал забулено в тайна детство, е склонен да приема какви ли не изненади. Тя обаче продължи да казва на Жан Валжан „татко“.

Девојката беше във възторг от дядо Жилнорман. Докато Жан Валжан бе загрижен да ѝ уреди нормално положение в обществото и да ѝ осигури завидно материално състояние, дядо Жилнорман я отрупваше с ласкателства и подаръци. Той изпразваше старите скринове и изваждаше от тях китайски коприни, скъпа дамаска, кадифе и златоткани кърпи, старинни накити и щедро ги даваше на Козет. Всяка сутрин нов дар я караше да изпада в блаженство.

Отношенията между Мариус и господин Фошльован си оставаха сдържани. Той неизбежно придружаваше Козет и Мариус го приемаше като необходимо условие да вижда годеницата си. Но той го ограждаше дълбоко в себе си с много въпросителни. Не можеше да отрече, че господин Фошльован говори добре и с известна изисканост, но все пак нещо му липсваше. Липсваха му качества на истински светски човек, макар и да притежаваше други, много по-ценни човешки качества. Но необяснимото държане на господин Фошльован в бърлогата Жондрет, както и странното му присъствие на барикадата, където се бе нагърбил доброволно с изпълнението на присъдата над Жавер, го изпълваше с недоверие към него. Само веднъж той опита почвата. Вмъкна уж случайно в разговора улица Шанврѐри и се обърна към господин Фошльован:

– Позната ви е тази улица, нали?

– Никога не съм чувал улица с такова име – отвърна с най-естествен тон господин Фошльован.

„Сигурно съм блънувал! – реши Мариус. – Навярно там е бил

някой, който му е приличал!“

ГЛАВА XXVI ДВАМА ДУШИ, ПРОПАДНАЛИ ВДЪН ЗЕМЯ

Колкото и силно да бе любовното му опиянение, то все пак не можа да заличи всичките грижи на Мариус.

Докато траеха приготовленията за сватбата, в очакване на определената дата, Мариус предприе трудни и добросъвестни проучвания, свързани с миналото.

Бе задължен по две линии: и за баща си, и за самия себе си.

От една страна – Тенардие, от друга – непознатият, който го бе донесъл в дома на господин Жилнорман.

Мариус държеше да издири тези двама души; той съвсем не смяташе, че може да ги забрави, като се ожени и бъде щастлив. Напротив, опасяваше се, че ако не изплати тези две задължения от миналото, те ще хвърлят сянка върху живота му, който занапред се очертаваше така безоблачен. Той жадуваше да се разплати с миналото, преди да встъпи радостно в бъдещето.

Обстоятелството, че Тенардие беше злодей, не намаляваше заслугата му спрямо полковник Понмерси. Тенардие беше престъпник за всички, но не и за Мариус.

Понеже не му беше известно какво точно се бе случило при Ватерло, Мариус не знаеше, че поради странното стечение на обстоятелствата, баща му наистина дължеше живота си на Тенардие, по не му дължеше благодарност.

Нито един от агентите, наети от Мариус, не можа да открие следите на Тенардие. Той беше сякаш безвъзвратно пропаднал. Тенардиерица беше умряла в затвора. Тенардие и дъщеря му Азелма, единствените оцелели от това жалко семейство, бяха потънали в неизвестността. Социалната бездна се бе затворила безмълвно над тия две същества.

След бягството му от затвора, Тенардие, организатор и инициатор на клопката в плевника Горбо, бе осъден задочно на смърт. Тази присъда допринасяше за съгъстяване на мрака около този човек, като го принуждаваше да се спусне на самото дъно на обществото, за да не го уловят.

Колкото до непознатия, който беше спасил Мариус, издирванията също удариха на камък. Успяха да намерят файтона, който го бе

докарал полумъртъв от кея на Сена на шести юни. Кочияшът заяви, че към девет часа вечерта решетката на канала, която извежда към реката, се отворила и от нея излязъл човек, носещ на плещите си друг човек, който изглеждал мъртъв. Един агент охранявал изхода. Той арестувал живия и взел под свое разпореждане мъртвия. По заповед на полиция кочияшът качил всички във файтона си. Най-напред оставили мъртвеца. Другите двама продължили с файтона до Архива, там слезли и полицаят отвел другия човек. Кочияшът не знаеше нищо повече.

Самият Мариус не си спомняше абсолютно нищо. Помнеше само, че преди да угасне съзнанието му, нечия силна ръка го бе сграбчила през кръста. Дошъл бе на себе си едва у господин Жилнорман. Как, след като бе паднал на улица Шанврьори, е излязъл чак при Моста на Инвалидите? Значи някой го бе пренесъл през клоаката на такова дълго разстояние. Невероятна саможертва!

Кой беше този човек? Кой?

Именно него търсеше Мариус.

Защо полицаят не бе обадил за случилото се? Дали спасителя на Мариус бе успял да му се изплъзне? Дали не бе подкупил агента? Но защо не се явяваше при Мариус, който му беше така задължен? Защо се отказваше не само от парично възнаграждение, но и от дължимата му признателност? Що за човек беше?

Портиерът единствен беше забелязал този човек. Той заяви:

– Човекът беше ужасен.

Надявайки се, че кървавите му дрехи ще помогнат при издирването, Мариус ги запази. Разглеждайки ги, забеляза, че едно парче от сюртука липсваше.

Една вечер Мариус заговори за това странно приключение пред Жан Валжан и Козет. Студеното лице на господин Фошльован го раздразни и той извика възбудено:

– Каквото и да е бил този човек, той прояви високо благородство. Притече ми се на помощ като ангел –хранител. Хвърлил се в разгара на боя, грабнал ме е, отворил клоаката и ме е влачил през нея! Изминал е над левга и половина в ужасните подземни галерии. Над левга и половина в смрадната клоака, при това с труп на гърба! И с каква цел? За да спаси един умиращ. Той си е казал: „В него все още мъждука искрица живот. Ще рискувам собственото си съществуване заради тази искрица!“ И той не веднъж, а двадесет пъти е изложил на опасност собствения си живот. Всяка крачка е била преমেждие. Ах, ако тези шестстотин хиляди франка бяха мои...

– Те са ваши – прекъсна го Жан Валжан.
 – Бих ги дал всичките, за да открия този човек!
 Жан Валжан не отрони нито дума.

ГЛАВА XXVII 16 ФЕВРУАРИ 1833 ГОДИНА

Нощта на 16 срещу 17 февруари беше благословена нощ. Небето се беше разтворило дружелюбно над мрака. Беше сватбената нощ на Мариус и Козет.

Сватбените обичаи през 1833 година се отличаваха от днешните. По онова време, колкото и да ви се вижда странно, хората смятаха, че сватбата е патриархално тържество и сливането на двете младежки съдби трябва да стане под домашния покрив. Затова хората се женеха по домовете си.

И тъй, съгласно тази остаряла мода, сватбата стана в дома на господин Жилнорман.

16 февруари се падна точно в последния ден на карнавала. Колебания и скрупули от страна на леля Жилнорман.

– В последния ден на карнавала! – възкликна дядото. – Че какво поубаво от това? Една поговорка гласи:

В последен ден от карнавала брак
за добродетелни деца е знак.

Няколко дни преди деня, определен за женитбата, с Жан Валжан се случи неприятност. Премаза палеца на дясната си ръка. Раната не беше сериозна и той не позволи на никого да се занимава с нея, но се принуди да я бинтова и да закрепил неподвижно ръката си, така че не можа да сложи подписа си под брачното свидетелство. Господин Жилнорман като втори настойник на Козет изпълни вместо него това задължение.

След церемонията в кметството сватбените карети се насочиха към църквата. Булевардът беше задръстен от коли с маскирани хора. В първата карета бяха седнали госпожица и господин Жилнорман, Козет и Жан Валжан. Съгласно обичая, Мариус беше все още разделен от Козет и седеше във втората карета.

По едно време сватбената карета с Козет и Жан Валжан се случи точно срещу една кола, отрупана с маски. Рояк Арлекиновци и

Колумбини, натруфени с перуки и шутовски очила, безформен грозд от маскирани мъже и жени се спря от лявата страна на булеварда, докато сватбената карета се спря за малко вдясно, тъй като движението беше задръстено.

– Я, гледай, сватба! – каза една маска.

Започна страшна престрелка с шегички и закачки между маските и тълпата, струпала се от двете страни на булеварда.

Междувременно двама маскирани от същата кола поведоха тихо разговор. Думите им се губеха в общата врява. Бяха облечени като стар испанец и млада търговка от халите.

Ще ви предам диалога им.

– Виждаш ли оня старик?

– Кой старик?

– Оня там в първата сватбарска таратайка.

– Дето си е вързал ръката с черна превръзка?

– Точно той. Сигурен съм, че го познавам.

– Въобразяваш си.

– Да ми изсъхне езикът и да ми отрежат главата, ако не познавам този дъртак. Можеш ли да зърнеш младоженката, ако се наведеш?

– Не.

– Постарай се да видиш младоженката. Но какво ли търси този дядка на сватбата?

– Каквото и ние.

– Слушай! Ще слезеш от колата и ще проследиш сватбарите.

– Не мога да слеза, нали съм наета за целия ден.

– Тю да се не види!

– Ако слеза, първият срещнат инспектор ще ме арестува. Днес съм на служба при фараоните.

– Все едно. Този старик ми дойде до гуша. Трябва да знам къде отиват и що за стока са. Щом се вози в първата кола, значи е бащата на младоженката.

– Какво ми влиза в работата?

– Трябва да разбереш къде ще отидат сватбарите.

– Много лесно ти се вижда. Да намериш сватбари, минали в последния ден на карнавала! Все едно игла в купа сено! Търси, ако си нямаш работа.

– Тъй или иначе трябва да го направиш, разбираш ли, Азелма?

ГЛАВА XXVIII

ЖАН ВАЛЖАН Е ВСЕ ОЩЕ С ПРЕВЪРЗАНА РЪКА

Козет беше блестяща и затрогваща в кметството и църквата. Над фуста от бяла тафта се диплеше роклята ѝ от белгийска дантела. Тя носеше огърлица от перли, а на главата – традиционното портокалово венче. Сияйна невинност и чистота. Дядото я водеше, тъй като Жан Валжан не можеше да стори това с превързаната си ръка.

Когато всички формалности свършиха, когато казаха пред кмета и свещеника всички полагаеми се „да“ и размениха пръстените си, на връщане в къщи двамата млади се качиха в първата карета.

– Вярно ли е? Вече нося твоето име! – прошепна Козет.

Двете млади същества бяха извън себе си от радост. Цялата изживяна мъка се беше превърнала в опиянение. Струваше им се, че безсънните нощи, тревогите, сълзите правеха още по-чаровен този дивен час. Миналата горест окръжаваше като с ореол сегашното им щастие.

Те си шепнеха тихичко:

– Ще отидем да видим нашата градина на улица Плюме.

После се прибраха в дома на господин Жилнорман. Навсякъде цвеля. Поканили бяха много стари приятели на семейство Жилнорман. Всички ухаждаха Козет и се надпреварваха да я наричат „госпожа баронесо“.

Козет никога не се беше държала така нежно с Жан Валжан. Когато се обръщаше към него, в гласа ѝ звучаха гальовните нотки от детските ѝ години. Трапезата искреше с празничната си наредба. Три цигулки и една флейта свиреха в преддверието.

– Доволен ли сте, татко? – попита Козет.

– Естествено, доволен съм – отвърна Жан Валжан.

– Усмихнете се тогава!

Жан Валжан се усмихна.

След няколко минути съобщи, че вечерята е готова. Поканените, начело с господин Жилнорман, който беше уловил Козет подръка, се наредиха около масата. Вдясно и вляво от младоженката бяха поставени две големи кресла – едното за господин Жилнорман, другото – за Жан Валжан. То остана празно.

Потърсиха с очи „господин Фошльован“. Никъде не се виждаше. Попитаха прислужника.

Той отговори, че господин Фошльован го помолил да го извини.

Тъй като ръката го боляла, нямало да може да вечеря с младоженците. Щял да дойде при тях на другата сутрин.

Празното кресло помрачи за миг сватбеното пиршество. Но дядото беше в такова настроение, че стигаше и за двама. Той заяви, че господин Фошльован е сторил добре, че се е оттеглил да си почине, но раната не е сериозна и няма нищо страшно. Това изявление беше достатъчно. Козет и Мариус изживяваха сега егоистичните мигове, когато човек е чувствителен само за собственото си щастие. Пък и господин Жилнорман има едно щастливо хрумване. Той накара Мариус да седне в празното кресло до Козет:

– Няма нищо нередно: Щастливец до Щастливка.

Цялата маса започна да ръкопляска. Мариус седна до Козет и в края на краищата тя се оказа по-доволна, че е станало тъй. Можеше ли да съжалява за Жан Валжан, щом Мариус го замести?

ГЛАВА XXIX НЕРАЗДЕЛНОТО

Къде изчезна Жан Валжан?

Почти веднага след като се бе усмихнал по заповед на Козет, той стана и излезе в антрето, без да го забележат, защото никой не се занимаваше с него. Жан Валжан показа на прислужника превързаната си ръка, обясни му какво да каже и напусна дома.

Той постоя малко на улицата под ярко осветените прозорци, заслушан в неясната радостна глъчка. Сред веселия шум до него долетя нежният гласец на Козет.

Мина бавно по улиците, по които бе минавал с Козет, идвайки у Мариус. Прибра се у дома си. Апартаментът беше празен. Тусен се бе заселила при Козет като камериерка. Влезе в стаята на Козет. Тя беше отнесла със себе си всички пленителни момински дреболии. Бяха останали само тежките мебели и четирите голи стени.

Жан Валжан обходи стаите. Той махна превръзката от ръката си. Тя сякаш не го болеше вече. Приблужи се до своето легло и очите му се спряха на малкото куфарче върху нотната му масичка. Извади едно ключче от джоба си и го отвори. Бавно раздипла дрехите, с които Козет бе напуснала Монфермей преди десет години. Малката черна рокличка, черната забрадка, здравите детски обувки, топлото плюшено елече, престилката с джобчета, вълнените чорапи. Жан Валжан беше занесъл

за нея тия дрешки в Монфермей. Той ги нареди една по една върху леглото. Дълбоко замислен, клетникът се връщаше към миналото. Спомняше си Монфермейската гора. Прекосили я бяха заедно с Козет. Спомняше си ясно зимния ден, голите дървета, храстите без птички, небето без слънце. Но въпреки всичко, колко хубаво беше тогава! Тя беше ей такава мъничка и държеше голямата си кукла в ръце. Нямахме никого друго на света освен него.

Жан Валжан отпусна благородната си побеляла глава на леглото, старото му твърдо сърце трепна, той зарови лице в дрешките на Козет и ако някой минеше по стълбите в този миг, щеше да чуе бурните му ридания.

ГЛАВА XXX БУДНА СЪВЕСТ

И пак се поднови някогашната жестока борба, на която бяхме свидетели неведнъж. Колко пъти видяхме Жан Валжан в отчаяна схватка със собствената си съвест, борещ се до изнемога!

Нечуван двубой! Колко пъти неговата жадуваща за правда съвест го бе поваляла на земята! Колко пъти неумолимата истина беше притискала с коляно гърдите му! Колко пъти, сломен от нейната светлина, бе молил за пощада! Колко пъти след някой съмнителен довод, подсказан му от себелюбието, той бе чувал в ухото си гневния глас на своята съвест. Колко пъти се бе изправял окървавен, изранен, смазан, но просветлен, с отчаяно сърце, но спокойна съвест и макар победен, се чувствуваше победител!

Тази нощ обаче Жан Валжан чувствуваше, че му предстои последният, най-страшен двубой. Той трябваше да разреши един мъчителен проблем. Беше стигнал до последното съдбоносно пресичане на доброто и злото. Гибелен кръстопът! Кой път да поеме?

Жан Валжан още веднъж трябваше да избира между страшното пристанище и примамливата подводна скала.

Ето какво се питаше той: какво трябваше да бъде отношението му към щастливите Мариус и Козет?

Той сам бе желал тяхното щастие, сам го бе извоювал. Но сега, когато това щастие беше действителност, как трябваше да се държи той? Да се разпорежда ли с него като със своя собственост? Имаше ли право да запази за себе си колкото може по-голяма част от любовта на Козет?

Трябваше ли да се вмъкне в дома на Козет като един вид баща, почитан дълбоко? Да наложи своето минало на нейното бъдеще? Ще седне ли обвит в мрак до светлото ѝ огнище? Ще направи ли своята тежка орис спътница на техните щастливи съдби? С една дума трябваше ли той, ням обреченик на съдбата, да остане край тия две честити създания?

Жан Валжан разгледа от всички страни неумолимия въпрос. Козет беше спасителният сал за него, корабокрушенеца. Да се вкопчи ли в него или да го остави да отплува? Страшна е борбата между самолюбие и чувството за дълг.

Той прецени трезво двете възможности, които стояха пред него. Да наложи своята каторга на тези две сияйни деца или да се обрече сам на неминуемо изчезване. В един случай щеше да принесе в жертва Козет, в другия – себе си.

На какво решение се спря? Кой път избра? Какъв бе последният му отговор на безпристрастния разпит на съдбата? Той остана така до сутринта, превит надве под непосилната тежест на своята орис. Дванадесет часа, цели дванадесет часа през дългата зимна нощ лежа той, така вледенен, без да повдигне глава, без да промълви нито дума. Само от време на време потръпваше конвулсивно и залепил устни до дрешките на Козет, ги обсипваше с целувки.

ГЛАВА XXXI ПОСЛЕДНАТА ГЛЪТКА ОТ ГОРЧИВАТА ЧАША

На другата сутрин Жан Валжан отиде в дома на Жилнорман и пожела да говори с Мариус. Той го зачака неподвижен в салона. Очите му бяха помръкнали от безсънната нощ. Беше страшно бледен.

Мариус влезе усмихнат и го поздрави по-сърдечно от друг път.

– Вие ли сте, татко? Защо толкова рано? Козет още спи.

Жан Валжан почувства, че стената между тях двамата се стопява. Уви, той сам щеше да я издигне отново!

– Колко се радвам да ви видя! – говореше весело Мариус. – Козет толкова ви обича! Не забравяйте, че вашата стая е тук. Не искаме и да чуем вече за улица Ом Арме! Още днес ще се настаните у нас. Вие ще участвате в нашето щастие. Нали ще обядвате с нас днес?

– Господине – каза Жан Валжан, – трябва да ви съобщя нещо. Аз съм бивш каторжник.

Това беше така неочаквано и абсурдно, че Мариус не разбра. Зави

му се свят. Едва тогава погледна говорещия с него човек и си даде сметка за изражението му.

Жан Валжан развърза бинтованата си ръка.

– На ръката ми нямаше нищо. Не биваше да присъствам на вашата сватба. Измислих нараняването, за да не извърша фалшификация, за да не дам повод да анулират брака ви, за да не бъда принуден да го подпиша.

– Какво означава това?

– Това означава, че съм бил на каторга. Деветнадесет години. За кражба. В настоящия час аз съм избягал каторжник.

Колкото и да искаше да не вярва на този факт, Мариус трябваше да повярва. Той изтръпна от страшно подозрение.

– Кажете ми всичко! Вие ли сте баща на Козет?

– Трябва да ми вярвате по този въпрос, господине. Бог ми е свидетел, че не съм. Аз съм селянин от Фаврол. Наричам се Жан Валжан. Не съм никакъв на Козет, успокойте се.

– Кой може да ми го докаже?

– Аз, щом ви давам думата си.

– Вярвам ви – промълви Мариус.

– Какво съм аз за Козет? – продължи Жан Валжан. – Случаен минувач. Преди десет години не знаех, че тя съществува. Обичам я, не отричам. Тя беше сираче. Без баща и без майка. Имаше нужда от мене. Децата са така беззащитни, че първият срещнат им става закрилник. Днес Козет излиза от моя живот. Аз не мога да сторя повече нищо за нея. Колкото до парите, не се съмнявайте. Те ми бяха оставени на съхранение. Връщам повереното. Не ме разпитвайте. В желанието си да бъда почтен докрай, разкривам ви кой съм.

Мариус беше толкова смаян, че едва ли не го упрекна за искреността му.

– Но защо ми казвате всичко това? Защо не запазихте тайната за себе си? Нито сте изобличен, нито ви гонят. Защо направихте с толкова леко сърце подобно признание? Поради каква друга причина?

– Поради каква причина ли? – поде Жан Валжан с глух глас. – Защо наистина каторжникът идва и казва: „Аз съм каторжник!“ Причината може да ви изглежда необяснима. Просто от почтеност. Моето нещастие е, че сърцето ми е омотано в здрави нишки. Ако можех да ги разкъсам, достатъчно беше да замина. Виждам ви щастливи и си отивам. Но аз не мога да живея далеч от Козет. Тогава си казах: „Аз съм клетник, изхвърлен от обществото. Излишен съм във всяко семейство. Козет има дом,

изпълнен с радост. Нямам право да вляза в него.“ Можех, вярно, да излъжа всички ви, да премълча, да си остана господин Фошльован. Докато беше за нейно добро, мълчах и лъгах, но сега ще бъде само за мое добро и затова не бива да го правя. Питате какво ме принуждава да говоря. Съвестта ми. А колко бе лесно да си мълча! Ако бях скрил истинското си аз, всичко щеше да бъде наред, освен душата ми. Щях да бъда тъма сред вашия светъл ден, да въведа каторгата във вашето огнище, да сядам на масата с мисълта, че бихте ме изгонили, ако знаехте кой съм. Не ви ли побиват тръпки? Тогава щях да бъда най-престъпният човек, докато сега съм само най-злочестият. Всеки ден щях да бъда принуден да лъжа! Всеки ден моите най-любими същества щяха да участвуват в моя позор! Лесно ли ви се вижда? И защо? За да бъда щастлив? Нима имам право? Аз съм изхвърлен от живота, господине.

Жан Валжан млъкна. Мариус беше поразен.

След малко Жан Валжан добави с покъртителен тон:

– Колкото и странно да ви изглежда, аз съм честен човек. Очерняйки се във вашите очи, аз се издигам в моите собствени. Ето защо дойдох да ви разкрия всичко това. С леко сърце, както казахте вие.

Той си пое с мъка дъх и завърши:

– Някога, за да живея, откраднах един хляб. Не желая, за да живея днес, да открадна едно име. Сега вече изпитвам огромно облекчение. Представете си за миг обратното. Аз не казвам нищо, ставам член от семейството ви, придружавам жена ви в разходките ѝ и един прекрасен ден, както си стоим заедно, чувате вик: „Жан Валжан!“ и зловещата ръка на полицията се подава от сянката и сваля внезапно моята маска.

Мариус стана, изтръпнал от ужас.

Жан Валжан продължи:

– Виждате, че бях прав. Пред вас стои истински клетник, господине.

Мариус прекоси салона и стисна ръката на Жан Валжан. Тя беше ледена и висеше безводно.

– Дядо ми има приятели, ще ви издействува помилване.

– Аз имам нужда само от едно помилване, което изхожда от моята съвест.

– Бедната Козет! – възкликна Мариус. – Когато узнае...

При тези думи Жан Валжан се разтрепера цял.

– Как не се сетих! Вие естествено ще кажете на Козет. Силите на човека стигат за едно, а не му стигат за друго. Заклевам ви, господине, умолявам ви от все сърце, дайте ми най-святата си дума, че няма да ѝ

кажете нищо. Не стига ли, че го знаете вие? Аз ви признах всичко по свой личен почин, без никой да ме принуждава. В състояние съм да кажа на цял свят, на всичко живо, все ми е едно. Но тя, тя няма представа за тия работи, ще се ужаси. Каторжник! Ще трябва да ѝ се обяснява, да ѝ се каже: „Това е човек, който е бил осъден на каторжна работа.“ Тя видя веднъж, като минаваха оковани затворници. „О, боже!“

И Жан Валжан се строполи върху едно кресло и скри лице в длани-те си. Раменете му се тресяха и макар че не се чуваха ридания, явно беше, че плаче. Беззвучни, страшни ридания.

После обърна към Мариус заляното си в сълзи лице и прошепна така тихо, сякаш гласът му идеше от бездънни дълбини:

– О, как бих желал да умра!

– Успокойте се – каза Мариус, – ще запазя тайната ви само за себе си.

Той не беше толкова разстроен, колкото би могло да се очаква. Принуден в продължение само на един час да свикне с неочакваната истина, той постепенно започна да вижда господин Фошльован като каторжник и осъзнавайки тази жестока действителност, си даде сметка, без особено сътресение колко дълбока пропаст го дели от този човек.

– Не мога да не заговоря за повереното ви имущество, което вие така достойно и добросъвестно предадохте. Това е проява на честност. Справедливо е да получите известно възнаграждение. Определете сам сумата.

– Благодаря ви, господине – отвърна Жан Валжан кротко.

Той се замисли и добави:

– Сега, след като знаете всичко, смятате ли, господине, че не трябва повече да я виждам?

– Така би било най-добре – отвърна Мариус.

– Да не я видя вече! – промълви задавено Жан Валжан и се запъти към вратата.

Той я откряна, после се обърна отново към младежа. Беше вече не само блед, но пръстеносив. В сухите му очи гореше трагичен пламък.

– Вижте, господине, ако нямате нищо против, ще идвам да я виждам. Ако не държех на това, бих заминал и нямаше да ви призная всичко това. Понеже желаех да остана там, където е Козет, и да продължавам да я виждам, ви казах честно всичко. Нали следите мисълта ми? Девет години живях непрекъснато с нея. Бях като неин баща, а тя бе моето дете. Ако не ви се зловиди, ще идвам от време на време да я виждам. Няма да оставам дълго. Кажете да ме приемат в долната стая. Ще идвам

например вечер, на здрачаване.

– Ще идвате всяка вечер и Козет ще ви чака – заяви студено Мариус.

ГЛАВА XXXII ВЪПРОСИТЕЛНИ В РАЗКРИТАТА ТАЙНА

Мариус беше дълбоко разстроен. Едва сега си обясняваше отчуждението, което винаги беше изпитвал към човека, с когото живееше Козет. Той криеше нещо загадъчно. Загадката се беше оказала най-срамно петно: каторга.

Да откриеш внезапно такава тайна, тъкмо когато си най-щастлив все едно да зърнеш скорпион в гнездо на гургулици.

Нима щастието му щеше занапред да бъде обречено на това съседство? Нима той неизбежно трябваше да приеме този човек? Нима оженвайки се за Козет, той се бе свързал и с каторжника?

Старата му отчужденост към господин Фошльован, превърнал се в Жан Валжан, сега беше примесена с отвращение.

Но трябва да признаем, че в това отвращение се криеше възхищение. Какво представляваше всъщност този непонятен човек? Независимо от всичко, неговата изключителна будна съвест свидетелстваше за духовно величие.

Отношението на Мариус към него се беше странно променило. Какво му вдъхваше господин Фошльован? Недоверие. Какво му вдъхваше каторжникът? Доверие. Защото той безспорно беше искрен. Той най-сетне съзираше отговора на загадката, която го мъчеше. Защо в бърлогата на Жондрет този човек бе изчезнал при идването на полицията? Защото беше избягал каторжник. Какво търсеше на барикадата? Защо беше дошъл там? Мариус си спомняше смътно, че Жан Валжан бе отвел в уличката зад барикадата Жавер и малко след това бе прокълтял изстрел. Жан Валжан бе дошъл на барикадата, за да отмъсти на полиция.

Той не можеше да намери отговор само на последния въпрос, който най-жестоко го измъчваше: как Жан Валжан бе живял толкова дълго с Козет? Каква беше тази мрачна игра на съдбата, поставила сиротното дете в съприкосновение именно с този човек? Как така тя бе оковала ангела, редом с демона? Нима е възможно да съжителстват престъпление-то и невинността? Как този стар грешник е могъл да възпита това неземно създание? Какво представляваше всъщност този непонятен човек?

Но каквото и да си казваше и както и да се успокояваше, Мариус с ужас се връщаше на безспорния факт. Жан Валжан беше каторжник. Макар и с прогресивни убеждения, Мариус не беше дорасъл дотам, че да различи закона от правото. Той беше все още назадничав в това отношение и се придържаше към безпощадните наказания на тогавашното правосъдие.

Той се упрекуваше, че се беше показал мек, че бе отстъпил, че не бе отстранил решително Жан Валжан от Козет и от семейството си. Трябваше да приеме жертвата му и да го отдалечи от дома си. Сърдеше се, че се бе трогнал от изповедта му.

ГЛАВА XXXIII ДОЛНАТА СТАЯ

На следващия ден привечер Жан Валжан потропа на пътната врата на жилището на Жилнорман. Отвори му прислужникът Баск. Той се оказа в двора точно в уреченото време, като че ли беше получил специално нареждане. Баск отвори вратата на долната стая и каза:

– Ще съобщя на госпожата.

Стаята беше сводеста и влажна. Гледаше към улицата и се осветяваше зле от единствения прозорец с железни пръчки. Стените – олющени, ъглите – замрежени от паяци. В камината гореше огън, а от двете й страни бяха поставени две кресла.

Жан Валжан се чувствуваше отпаднал. От няколко дни той нито спеше, нито ядеше. Отпусна се в едното кресло. Баск влезе повторно, постави една запалена свещ на камината и се оттегли. Навел глава, Жан Валжан изобщо не го забеляза. Изведнъж той се изправи: Козет беше застанала зад него. Не бе я видял да влиза, но беше, почувствувал присъствието ѝ. Тя беше дивно хубава.

– И таз добра! Що за хрумване, татко? Зная, че сте чудак, но никога не бих могла да очаквам такова нещо! Мариус ми каза, че вие сте пожелали да ви приемам тук!

– Точно така.

– Предупреждавам ви, че ще направя сцена. Но най-напред ме целунете.

Жан Валжан не помръдна.

– Започва да става сериозно. Какво съм ви сторила? Обещайте ми, че ще вечеряте с нас.

– Вече вечерях.

– Не е вярно. Качвайте се с мене в салона.

– Невъзможно.

Козет се смути.

– Но защо? И как сте могли да изберете за срещите ни най-грозната стая?

– Нали знаете, госпожо, аз си имам мании.

Козет плесна е ръце.

– Ето ти ново двайсет! Госпожо! Това пък какво означава?

– Нали искахте да бъдете госпожа...

– Но не и за вас, татко!

– Не ми казвайте вече татко. Казвайте ми господин Жан, ако обичате.

– Вие не сте вече мой татко? Аз не съм вече за вас Козет? Какво съм ви сторила? Да не би да се е случило нещо?

– Всичко си е по старому.

– А защо сменяте името си?

Жан Валжан се усмихна жално.

– Тъй като вие станяхте госпожа Понмерси, защо пък аз да не бъда господин Жан?

– Нищо не проумявам. Нямате право да бъдете толкова лош.

Жан Валжан не отговори. Тя взе ръцете му, вдигна ги към лицето си и ги притисна в знак на нежна обич.

– Хайде, бъдете добричък. Елате да живеете при нас. Ще подновим нашите разходки. Ще обядвате и вечеряте с нас, ще си бъдете пак мой татко.

– Нямате вече нужда от баща, нали си имате мъж?

– Ах, какъв мечок! Вие сте особняк, но все пак човек дава малко отдих на хората, поне когато се женят. Защо ме наскърбявате? Нима ми се сърдите, че съм щастлива?

Този наивен въпрос на Козет, изпълнен с толкова дълбок смисъл за Жан Валжан, разкъса сърцето му, Той пребледня. Не можа да намери веднага отговор и прошепна, говорейки сякаш на себе си:

– Нейното щастие беше целта на живота ми. Козет, ти си щастлива. Моето време изтече.

– Ах, най-сетне ми проговорихте на „ти“! – извика Козет и буйно се хвърли на шията му.

Зашеметен от вълнение, Жан Валжан я притисна буйно до гърдите си.

– Благодаря, татко.

Той се освободи нежно от прегръдката ѝ и посегна към шапката си.

– Отивам си, госпожо, очакват ви.

Жан Валжан излезе, като остави Козет смаяна от загадъчното му държане.

ГЛАВА XXXIV ОЩЕ НЯКОЛКО СЪПКИ НА ОТДАЛЕЧЕНИЕ

На другия ден по същото време Жан Валжан отново дойде.

Козет не му зададе вече никакви въпроси, не се изненада от нито, не се възпротиви, когато той я заговори на „вие“, не го нарече „татко“, макар че не се обърна към него и с противното ѝ „господин Жан“. Само радостта ѝ беше малко помръкнала. Явно, бе водила с мъжа си един от тия разговори, по време на които любимият мъж казва, каквото му хрумне, но успокоява любимата жена. Ниската стая изглеждаше по-подредена, по-приветлива.

През всички следващи дни Жан Валжан се появяваше все по същото време. Семейството свикна с новите поръдки, въведени от него. И Тусен помогна за това.

– Господинът си е бил винаги такъв – каза тя.

– Оригинал – отсеке дядото и с това всичко бе приключено. Всъщност старите хора не обичат да променят навиците си и той нямаше нищо против да бъде освободен от присъствието на господин Траншльован, както го наричаше.

– Какви ли не особняци има – добави той. – Маркиз Канапл беше още по-заваян. Купи цял замък, а се завря да живее на тавана. Всеки с чудатостите си.

Никой не отгатна мрачната причина на това „хрумване“.

Така изминаха няколко седмици. Новият живот завладя Козет. Нейните забавления всъщност не бяха скъпи. Те се свеждаха винаги до едно: да бъде с Мариус. След като изчезна душевното „ти“ и се въведеха новите хладни обръщения, Жан Валжан като че ли стана друг човек за Козет. Тя продължаваше да го обича, но се държеше по-хладно с него. Усилията на Жан Валжан да я откъсне от себе си се увенчаваха с успех.

В първите дни той отиваше при нея само за няколко минути. Малко по малко свикна да удължава посещенията си. Възползуваше се сякаш от порасналия ден. Идваше по-рано и си отиваше по-късно.

Един ден тя неволно му каза „татко“. Радост озари тъжното му лице, но той кротко я поправи:

– Казвайте ми „господин Жан“.

– Ах, вярно – съгласи се тя, заливайки се в радостен смях. – Господин Жан!

– Точно така – отвърна Жан Валжан и се обърна, за да не би тя да види плувналите му в сълзи очи.

ГЛАВА XXXV ТЕ СИ СПОМНЯТ ЗА ГРАДИНАТА НА УЛИЦА ПЛЮМЕ

Това вече не се повтори. След този последен лъч всичко угасна. Никаква задушевност, никаква целувка при срещите им, нито веднъж не прозвуча повече нежното „татко“. Жан Валжан сам се лиши от всичките си радости.

Той свикна да се задоволява с всекидневното появяване на Козет и не искаше нищо друго от живота. Той се съсредоточаваше за него в тия броени мигове.

В един от първите априлски дни, когато слънцето ликува от радост и природата се събужда с цветя и пеперуди, Мариус каза на Козет:

– Хайде да отидем да видим нашата градина на улица Плюме! Не бива да бъдем неблагодарни.

И те литнаха като лястовички към пролетта. Къщичката беше наета за дълъг срок и още принадлежеше на Козет. Те обиколиха всяко любимо кътче, изпълнено със скъпи спомени. Вечерта Жан Валжан дойде в уречения час, но Козет я нямаше. Той седна в студената стаичка, но Козет не се прибра. Той наведе глава и си отиде.

Козет беше така опиянена от разходката, толкова радостна, че „е живяла цял ден с миналото“, че на следния ден говореше само за това на Жан Валжан. Дори не се сети, че не го бе видяла предната вечер.

Жан Валжан изнамери едно хитро средство, за да продължи посещенията си при Козет, без да ѝ дотегне. Започваше да хвали Мариус. Темата „Мариус“ беше неизчерпаема. По този начин той успяваше да остане малко повече с Козет.

Това облекчаваше раната му.

Няколко пъти Баск подканваше Козет, че я чакат за вечеря.

В подобни дни Жан Валжан се връщаше замислен у дома си.

Веднъж той остана повече от друг път.

На следния ден забеляза, че в камината не гори огън, макар че беше още студено.

„Гледай ти! – каза си той. – Не са запалили огън.“

– Б-р-р! Какъв студ! – каза Козет още с влизането си. – Да не би вие да сте наредили на Баск да не пали огън?

– Нали сме вече пролет?

– Но ние палим чак до юни, а в това мазе трябва да се пали цяла година.

– Стори ми се, че огънят е излишен – промълви Жан Валжан.

На следния ден бяха запалили огън, но двете кресла бяха поставени чак на другия край на стаята, близо до вратата.

„Какво ли означава това?“ — помисли си Жан Валжан, но премести креслата на обичайните им места. Запаленият огън все пак го обнадежди, но той чувствуваше, че присъствието му не е желано.

На третия ден, влизайки в стаята, той цял изтръпна. Креслата ги нямаше. Нямаше дори стол.

– И таз добра! Няма вече кресла? Къде са?

– Няма ги...

– Това е вече прекалено! – извика Козет.

– Аз казах на Баск да ги махне.

– И защо, ако мога да попитам?

– Ще остана само няколко минути днес.

– Това не е основание.

– Струва ми се, че Баск имаше нужда от креслата, може би ще имате гости довечера.

– Не чакаме никого.

Жан Валжан не можа да измисли нищо друго.

– Сбогом – каза той. Не каза „сбогом Козет“, но нямаше сила да изрече и „сбогом, госпожо“. Излезе смазан. Този път бе разбрал.

На следващия ден не дойде. Козет си даде сметка едва късно вечерта.

„Чудна работа! Господин Жан не дойде!“ – каза си тя и сърцето й леко се сви, но една целувка на Мариус я отвлече от тъжните мисли.

На другия ден Жан Валжан пак не дойде. Козет не обърна внимание и се сети за него едва когато се събуди сутринта. Изпрати бързо прислужницата да пита как е. Тя донесе отговора му: не бил болен. Щял да замине за малко, да не го мисли.

ГЛАВА XXXVI ПРИВЛИЧАНЕ И ОТБЪЛЪСКВАНЕ

В началото на лятото 1833 година редките минувачи в квартала Маре забелязваха спретнато облечен в черно старец, който всеки ден в един и същи час излизаше от улица Ом Арме и стигаше до улица Сен-Луи. Там тръгваше бавно, издал напред глава, без да вижда или чува нищо, втренчил неизменно поглед в една и съща точка, която беше сякаш негова пътеводна звезда – ъгъла на улица Фий-дю-Калвер, където живееше дядо Жилнорман.

Той се приближаваше до този ъгъл, очите му се проясняваха, зениците му грейваха, озарени от вътрешна радост, мъжът изглеждаше силно развълнуван, устните му се движеха безшумно, той забавяше още повече крачките си. Сякаш жадуваше да стигне желаната улица и същевременно се боеше от това. Все пак, колкото и да забавяше стъпките си, най-сетне стигаше до ъгъла. Там той спираше, подаваше глава иззад последната къща и поглеждаше улицата. В трагичния му поглед блестеше обаянието на загубения рай. Едра сълза се плъзгаше по бузата му и се спираше до крайчеца на устните му. Старецът усещаше горчилката й. Той постояваше няколко минути като вкаменен. После се връщаше обратно и погледът му постепенно угасваше.

Скоро той престана да отива чак до ъгъла. Спираше посред пътя, на улица Сен-Луи. Един ден не отиде и дотам. Загледа се отдалеч в тази посока, после поклати глава, сякаш си отказваше нещо и се върна бавно назад.

Всеки ден излизаше от дома си, но отиваше все по-наблизо, все повече скъсяваше разходката си. Цялото му лице изразяваше една единствена мисъл: „За какво ли?“ Угаснали очи, пресъхнали сълзи. Съседките мъльваха: „Не е на себе си!“ А децата го сподиряха с присмех.

ГЛАВА XXXVII МИЛОСТ КЪМ НЕЩАСТНИТЕ, СНИЗХОЖДЕНИЕ КЪМ ЩАСТЛИВИТЕ

Страшно е да си щастлив! Въобразяваш си, че нямаш нужда от нищо друго! Овладей измамната цел на живота, щастие, забравяш лесно истинската цел – дълга!

Несправедливо би било да съдим много строго Мариус. Както казахме, той съжеляваше, че лекомислено бе обещал на Жан Валжан да вижда Козет. Затова се опита да го отдалечи постепенно от дома си и да го заличи от съзнанието на Козет. Непрекъснато се изпречваше между нея и стареца, смятайки, че постъпва справедливо. Той си бе внушил, след като бе направил справка в банката, че Жан Валжан е присвоил незаконно шестстотинте хиляди франка, които бе подарил на Козет и се въздържахе да посяга на тях.

Колкото до Козет, не бива и нея да осъждаме прекалено строго. Мариус упражняваше над нея страшно обаяние и тя несъзнателно правеше това, което той искаше. Чувствуваше инстинктивно, че той не обича „господин Жан“ и без никакво усилие забравяше това, което той не помнеше. Мариус не говореше никога за господин Жан и той постепенно избледняваше в съзнанието ѝ. Всъщност тя беше по-скоро безгрижна, отколкото неблагодарна. Продължаваше да обича човека, който я беше отгледал, но обичаше много повече мъжа си. Заговореше ли случайно за Жан Валжан и изкажеше ли изненадата си, че все още не се връща, Мариус побързваше да я успокои. Тя прати два-три пъти прислужницата да провери дали се е върнал, но ѝ отговаряха винаги, че още го няма.

Козет се задоволи с това, понеже само едно същество на земята ѝ беше истински нужно – Мариус.

Така постепенно Мариус отстрани от съзнанието на Козет Жан Валжан, без тя да се възпротиви.

Това, което често наричаме неблагодарност на децата е всъщност неблагодарност на природата. Природата гледа пред себе си. Тя разделя живите същества на „пристигащи и заминаващи“. Заминаващите са обърнати към мрака, а пристигащите – към светлината. Това поражда отчуждение, гибелно за старите и неволно от страна на младите. Както при дървото: новите клонки, без да се откъсват от стъблото, все повече се отдалечават от него. Не по тяхна вина. Младостта търси радост, забави, светлина. А старостта крачи към края. Не са вече крепко прегърнати, макар и да не се загубват от погледа си.

ГЛАВА XXXVIII ПОСЛЕДНИ МЪЖДУКАНИЯ НА ОСТАНАЛАТА БЕЗ МАСЛО ЛАМПА

Един ден Жан Валжан слезе по стълбата, направи няколко крачки и седна на крайпътния камък, същия на който го бе заварил малкия Гаврош в онази съдбоносна нощ. Това беше последното му излизане. На другия ден не напусна дома, на по-другия – леглото.

Портиерката, която му прислужваше, гледаше пълната чиния, до която той не се докосваше и клатеше укоризнено глава:

– Но вие нищо не ядете, клетки ми господине!

– Не е вярно – отвърна ѝ той – погледнете канчето с вода. То е празно.

– Това показва, че сте пили, без да ядете. Значи имате треска.

Жан Валжан не виждаше друго човешко същество освен тази добра старица. Мина цяла седмица. Той все лежеше. Портиерката срещна кварталния лекар и го извика при него.

Лекарят прегледа Жан Валжан и поговори с него. На отиване каза на портиерката:

– Вашият болник е сериозно болен. Той изглежда е загубил скъпо същество. Понякога се умира от тъга.

– Ще дойдете ли пак?

– Ще дойда, но по-добре да дойде някой друг, а не аз.

ГЛАВА XXXIX БУТИЛКА ЧЕРНИЛО, КОЯТО СЛУЖИ САМО ЗА ИЗБЕЛВАНЕ

Същия ден, когато Мариус стана от масата, Баск му връчи едно писмо с думите:

– Лицето, което ми даде писмото, чака в антрето.

Писмото миришеше на тютюн. Нищо не съживява така лесно спомените, както някоя миризма. Мариус разпозна този тютюн. Разпозна и почерка. Бърлогата Жондрет оживя пред паметта му.

По странна прищявка на съдбата едната от двете така дълго търсени следи сама идваше при него.

Той жадно разпечата писмото и го прочете на един дъх:

„Господин барон,

Ако Всевишният ме бе дарил с таланти, можех да бъда барон Тенар, член на Академията, но не съм. Нося само същото име. Зная тайна, която засяга известен индивид, който е във връзка с вас. Ще ви дам много просто средство да изгоните от почтеното си семейство това лице, което незаконно се е вмъкнало в него, тъй като госпожа баронесата е от високо потекло. Чакам в антрето разпорежданията ви.“

Подписът този път не беше измислен, а само леко съкратен. Нямаше място за съмнение. Мариус се развълнува дълбоко. Ако можеше да намери и спасителя си, нямаше да има по-щастлив човек от него. Той извади от писалището си няколко банкноти, пхна ги в джоба си и позвъни на Баск да въведе лицето.

Очакваше го изненада: влезият му беше съвършено непознат. Огромен нос, дълга брада, пригладени коси като перука на английски кочияш и зелени очила с двойна рамка. Сюртукът му явно не бе шит за него.

Тук се налага кратко отклонение. По онова време близо до Арсенала живееше един изобретателен евреин, който срещу тридесет су на ден превръщаше негодниците в почтени люде. Наричаха го Менителя и той бе добре познат на парижките мошеници. Но Мариус не беше чувал за него. Разочарован, че вижда съвсем друг човек, той попита хладно:

– Какво обичате?

Човекът започна да сипе изтъркани любезности с носово произношение, което още повече обърка Мариус.

– Да говорим делово – прекъсна го той. – Какво обичате?

Особата се заклани още по-ниско.

– Господин барон, аз съм уморен бивш дипломат, искам да се заселя в Америка, недалеч от Панама, в едно селце, което се състои от една единствена триетажна къща, в която живеят осемстотин души. Тя е същинска крепост, защото мястото е опасно. Пълно с човекоядци. Защо хората се заселват там? Защото този дивен край е, пълен със злато.

– Какво целите с цялата тази реч?

– Бих желал да се установя с жена ми и дъщеря ми там. Пътуването е дълго и скъпо. Ще ми трябват малко пари.

– Какво ми влиза в работата всичко това?

- Нима господин баронът не прочете писмото ми?
- Говорете по-ясно.
- Така да бъде. Разполагам с тайна, която мога да ви продам.
- И каква е тя?
- Началото ще бъде безплатно. Вие имате в дома си крадец и

убиец!

Мариус изтръпна.

– Да, крадец и убиец и при това не говоря за стари, забравени престъпления, а за съвсем пресни, известни само на мен. Ще ви кажа даром и истинското му име.

- Слушам ви.
- Той се казва Жан Валжан.
- Известно ми е.
- Ще ви кажа пак даром кой е той.
- Кажете.
- Бивш каторжник.
- И това ми е известно.

Леденият тон на Мариус предизвика глух гняв у непознатия. Той метна яростен поглед към него, който не убегна на младежа.

– Не мога да си позволя да ви опровергая, господин барон, но сам виждате, че съм добре осведомен. Другото, което обаче съм в състояние да ви съобщя, е известно само на мен. То се отнася до богатството на госпожа баронесата. Това е вече важна тайна и тя е за продан. Продавам я евтино. Само двадесет хиляди франка.

- Известна ми е и тя.

Особата почувствува нужда да понамали малко цената.

- Дайте десет хиляди франка и ще проговоря.
- Повтарям, че не сте в състояние да ми кажете нищо ново.

Непознатият възкликна:

– Но аз трябва да вечерям днес! Повтарям ви, че тайната е изключително важна. Дайте ми поне двадесет франка!

– Добре ми е известна изключителната ви тайна, както ми е известно и името ви.

- Моето име?

– Да.

– Естествено, то не е загадка, нали ви го написах... Тенар – ...дие.

– Какво?

– Тенардие. Вие сте и работникът Жондрет, артистът Фабанту, поетът Жанфло, испанецът дон Алварес и дори леля Бализар и сте имали

хан в Монфермей.

– Отричам.

– И сте жалък просяк. На, дръжте! – и той запрати в лицето му една петстотинфранкова банкнота.

– Благодаря! Извинете! Петстотин франка! – заекна лицето. После със свойствената му способност да се приспособява към всяко положение мъжът каза:

– Така е. Да не се притесняваме повече.

И с дяволска сръчност смъкна непознатото си лице, както се сваля шапка. Очите му пламнаха и пак се появи острият му профил на хищник. Тенардие беше страшно изненадан. Читателят си спомня, че макар и негов съсед, Тенардие никога не беше виждал Мариус, само беше чувал от дъщерите си за него. Що за човек беше този младеж, който изобличаваше мошениците като съдия и им плащаше като жертва?

Името Понмерси също не му говореше нищо, защото при Ватерло той бе чул само последните срички: „мерси“, а той изпитваше презрение към всяка признателност, особено когато не е подплатена с пари.

Между другото, както читателят навярно се досеца, той се бе добрал до някои факти, а благодарение на проникателността си се бе догадил кой можеше да бъде човекът, когото бе срещнал в Големия канал. Бе уверен, че разговорът му с Мариус още не беше започнал.

Мариус стоеше замислен. Чувствуваше се унижен, че героичният му баща е задължен на такъв жалък мошеник. Но все пак беше доволен, че най-сетне щеше да се разплати със спасителя на баща си. А може би щеше да узнае нещо за богатството на Козет, въпрос, който истински го вълнуваше. Тенардие може би все пак знаеше нещо.

– Казах името ви – започна младежът, – а сега ще кажа и знаменитата ви тайна. Жан Валжан наистина е крадец и убиец. Крадец, защото е обрал богатия индустриалец господин Мадлен и убиец, защото уби полицейският инспектор Жавер. Уби го с пистолет и аз лично присъствах на това.

Тенардие го изгледа тържествуваш, но скоро на лицето му пак се появи раболепна усмивка. Той се задоволи само да каже:

– На погрешен път сте, господин барон.

– Как? Нима можете да оспорите тези факти?

– Това са измислици. Не обичам да обвиняват несправедливо хората. Жан Валжан съвсем не е обрал господин Мадлен, нито е убил инспектора Жавер.

– Как така?

– Поради две причини.

– Но кои? Говорете!

– Ето първата. Той не е обрал господин Мадлен, защото самият той, Жан Валжан, е господин Мадлен.

– Какви ги дрънкате?

– Второ, той не е убил Жавер, понеже самият Жавер е убил Жавер.

– Какво искате да кажете?

– Че Жавер се е самоубил.

– Докажете! – извика извън себе си Мариус.

– Веднага. Аз си нося винаги доказателствата.

И той измъкна от джоба си два вестника. Читателят си спомня, че случаят с кмета на Монтрой-сюр-Мер беше на времето голяма сензация. „Драпо блан“ от 25 юли 1823 година недвусмислено установяваше, че Жан Валжан и господин Мадлен са едно и също лице. Във втория вестник бе поместено съобщението за самоубийството на инспектора Жавер, намерен удавен във Сена. В съобщението се добавяше, че доблестният полицай се бил вмъкнал в барикадата на улица Шанврѳори, бил пленен там и дължал живота си на никакъв въстаник, който вместо да пръсне черена му, стрелял във въздуха.

Мариус прочете двете съобщения и неволно възкликна радостно:

– Но в такъв случай този клетник е възхитителен! Цялото това състояние е било негово! Та той е бил провидение за цяла местност! Спасител на Жавер! Та той е герой! Светец!

– Нито е светец, нито е герой – заяви Тенардие, – а крадец и убиец.

Тези две отвратителни думи заляха Мариус като студен душ.

– Жан Валжан не е обрал господин Мадлен, но все пак е крадец и не е убил Жавер, но все пак е убиец.

– Да не би да говорите за онази жалка кражба преди четиридесет години, изкупена с цял живот самоотрицание и добродетел?

– Казах убийство и кражба и повтарям, че става дума за съвсем пресни престъпления. Ще ви кажа всичко и предоставям възнаградението на вашата щедрост. Трябва да отида в Америка и затова се обръщам към вас, който имате всичко, а не към него, който няма нищо. Разрешете да седна, уморен съм.

Мариус му кимна.

Тенардие праметна удобно крак въз крак и започна:

– На 6 юни 1832 година в деня на метежа някакъв човек се намираще в Главния канал, на мястото, където той се излива в Сена близо до Моста на Инвалидите.

Мариус наостри уши.

– Този човек беше превърнал клоаката в свой дом, защото бе принуден да се крие и се беше снабдил с ключа на решетката при отвора. Към осем часа вечерта той долови шум в канала. При бледата светлина, която струеше от решетката той забеляза бившият каторжник, който влачеше на гърба си труп. Мъчно можеш да бъдеш уловен по-неопровержимо на местопрестъплението. Каторжникът се канеше да хвърли трупа в реката. Само се чудя как се бе измъкнал жив от едно пропадане, където аз щях да се удавя. Каторжникът беше мъж с чудовищна сила. Притежателят на ключа не можеше да му откаже да го пусне, но без убиецът да разбере, той успя да откъсне от сюртука на убития въстаник едно парче. Веществено доказателство, нали разбирате? Притежателят на ключа, ви говори в този момент, Жан Валжан носеше трупа, а парчето от сюртука...

Тенардие измъкна от джоба си къс черно сукно, цялото в тъмни петна от кръв.

Мариус се изправи блед, задъхан, вперил очи в парчето плат. Той отстъпи няколко крачки, отвори стенния долап зад себе си и извика:

– Младежът бях аз, а ето ви и сюртука!

Парчето прилепна точно на съдраното място. Мариус се изправи цял тръпнеш, но сияещ. Той бръкна в джоба си, извади шепа банкноти и ги навря в ръцете на Тенардие.

– Вие сте подлец, лъжец и клеветник, дойдохте да очерните този човек, а го оправдахте! Вие сте крадец и убиец! Аз лично ви видях в бърлогата ви. Ето ви десет хиляди франка, мошенико! Ах, мръсен нехранимайко! Ватерло ви покровителства! Махайте се! Изпарявайте се! Заминете още утре с дъщеря си в Америка! Жена ви е мъртва, отвратителни лъжецо! Идете да безчинствате другаде!

Тенардие беше поразен от гръм, но безкрайно доволен. Нямахше да му е приятно, ако разполагаше с гръмоотвод срещу подобна гръмотевица.

Нека приключим с тази тъмна особа. Той наистина замина с дъщеря си за Америка, но и там си остана същият, какъвто бе в Европа. С парите на Мариус стана търговец на роби.

Щом мошеникът излезе, Мариус изтича в градината при Козет.

– Козет! Ела бързо! Баск, извикайте файтон! Боже мой! Той ми спасил живота! Да не губим нито минута!

Козет помисли, че Мариус е полудял, но се подчини.

– Ах, Козет, аз съм окаяник!

Мариус не беше на себе си. Той почваше да отгатва неизразимото мрачно величие на Жан Валжан. Пред него се възправяше невиждана добродетел. Каторжникът се преобразяваше в светец.

Файтонът спря пред вратата км.

– Кочияш, карайте бързо на улица Ом Арме номер седем! – извика Мариус и се метна в него заедно с Козет.

– Ах, какво щастие! – извика Козет. – Не смеех вече да ти заговоря. Ще отидем при господин Жан, нали?

– При баща ти, Козет. Сега повече от когато и да било той е твой баща. Ти ми бе казала, че изобщо не си получавала писмото, което ти пратих по Гаврош. То е попаднало в ръцете на баща ти. Той е дошъл на барикадата, за да спаси мене, неблагодарника! О, Козет, след като години наред е бил твой покровител, той е станал и мой спасител. Сега ще го приберем, ще го вземем с нас и никога вече няма да се разделяме с него!

ГЛАВА XL НОЩ, ЗАД КОЯТО ПРОСВЕТВА ДЕН

При потропването на вратата Жан Валжан трепна.

– Влезте – едва чуто каза той.

На прага застанаха Мариус и Козет. Козет се втурна в стаята. Мариус остана на вратата.

– Козет! – извика Жан Валжан и се изправи мъртвешки блед с озарени от луда радост очи.

Задавена от вълнение, Козет падна в прегръдките му.

– Татко!

Дълбоко покъртен Жан Валжан се запъна:

– Козет! Вие! Ти ли си? Боже, нима е възможно? Нима ми прощаваш?

Задавен от ридания, Мариус пристъпи напред и промълви:

– Татко!

– И вие ли ми прощавате? Благодаря ви – промълви Жан Валжан.

Козет приседна до стареца, отметна белите му коси и го целуна по челото. Жан Валжан не се противеше, загубил ума и дума от радостно вълнение. Козет го галеше двойно по-нежно, сякаш за да изкупи вината на Мариус.

– Колко глупави сме ние хората – шепнеше клетникът. – Въобразявах си, че никога повече няма да я видя. Тъкмо когато влизахте, си

казвах: „Край. Ето рокличката ѝ, никога вече няма да видя Козет. Аз съм злочестник!“ Какъв безумец съм бил! Ето старецът вижда отново своята мъничка Козет. Ах, колко бях нещастен!

А Козет го мъмреше на свой ред:

– Колко беше лошо от ваша страна да ни изоставите! Къде бяхте изчезнали? Защо отсъствахте така дълго? Защо не ни се обадохте?

– Важното е, че сте при мене. Значи ми прощавате, господин Понмерси?

– Чуваш ли, Козет, той ми иска прошка! А нали знаеш какво е сторил за мене? Спасил е живота ми! Дари ми тебе! А какво направи със себе си? Пожертвува се, за да не помрачи щастието ни! Ето какъв човек е той. Барикадата, вонящият канал, опасното пропадане, той е минал през всичко това заради тебе, Козет! Заради мене, неблагодарника! Този човек е светец!

– Тихо! Тихо! – прошепна Жан Валжан. – Има ли нужда да се казват тия неща?

– Но защо не ни казахте всичко това? Защо под предлог, че казвате истината, само се очернихте, а не я казахте открай докрай? Защо премълчахте, че сте бил господин Мадлен, че сте спасили живота на Жавер, че сте спасили мене?

– Защото мислех, че трябва да си отида от живота ви. Ако знаехте историята с клоаката, щяхте да ме задържите край себе си. Затова премълчах.

– Господи! Като си помисля, че по една случайност научих всичко това! Но сега край. Вземаме ви с нас. Вие сте неин и мой баща. Утре няма да бъдете вече в тази къща.

– Утре наистина няма да бъде тук, но няма да бъде и с вас.

– Какво искате да кажете? – извика Мариус.

– Този път колата чака долу – добави Козет. – Отмъквам ви – и тя понечи да вдигне стареца на ръце. – Ще дойдете с нас! Колко хубаво ще бъде! Аз ще правя каквото кажете, но и вие ще ми се покорявате напълно.

Жан Валжан я слушаше, без да чува думите ѝ. Долавяше само музиката, а не смисъла им.

– Вярно, че няма нищо по-хубаво от това да живеем заедно. Ще се разхождам с Козет, ще я виждам още от зори, само че...

Козет взе ръцете му в своите и възкликна:

– Но ръцете ви са още по-студени! Да не сте болен? Боли ли ви нещо?

– Нищо ми няма, само че...

– Само че какво?

– Няма да ме бъде за дълго...

– Какво искате да кажете?

– Това няма значение. Говори ми, Козет, искам да чувам гласа ти.

Мариус гледаше стареца, вкаменен от ужас. Козет изпищя:

– Татко! Скъпи татко! Искам да живеете! Искам, чувате ли?

– Да, да, не ми позволявай да умра... Може би ще ти се подчиня.

Чувствах се в предсмъртния си час, но сега ми се струва, че се възраждам. Но не е страшно да умреш. Страшно е да не живееш.

Гърдите му внезапно хлътнаха, главата му клюмна. Козет хълцаше и напразно се мъчеше да му каже нещо.

– Татко, не ни напускайте! Възможно ли е да ви намерим, за да ви загубим отново?

Жан Валжан западаше с всеки изминат миг. Все повече се приближаваше до черния хоризонт. Дишаше на пресекулки и сегиз-тогиз хъркаше. Краката му се бяха вцепенили напълно, но докато тялото му чезнеше, душевното му величие все по-ярко се изписваше на челото му. Той се усмихваше. Животът му замираще, но погледът му сияеше. Той им кимна да се доближат.

– О, колко е хубаво да умреш така! Обичам ви много! Знаех, ти също обичаш стария си татко, Козет. Живейте щастливо, деца. Поплачете за мене, но не много. Сега настъпи момента, мила Козет, да ти кажа името на майка ти. Тя се казваше Фантин. Много изстрада. Беше толкова нещастна, колкото ти си щастлива и лудо те обичаше. Произнасяй името ѝ на колене. Отивам си. Сещайте се понякога за мен, клетника. Не по моя вина не те виждах напоследък, Козет. Напротив, сърцето ми се късаше. Подайте ми милите си главици.

Мариус и Козет паднаха слисани на колене, задавени от ридания, опрели глави на ръцете му. Те бяха вече сковани от царствения покой на смъртта.

Когато се изправиха, той беше паднал по гръб, осветен от двата свещника, обърнал лице към небето. То бе беззвездно.

КРАЙ

© 1985 Лилия Сталева, превод от френски

Victor Hugo
Les Misérables, 1862

Сканиране и разпознаване: unicode, 2007
Редакция: tanyaberb, 2008

Публикация:
Издавателство „Отечество“, София, 1985

Victor Hugo. Les Misérables
Nelson Editeurs. Paris

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/4964>]